



EUA

EUROPEAN
UNIVERSITY
OF ARMENIA

ԻՍՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**«ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ»
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**



**“EUROPEAN UNIVERSITY”
COLLECTION OF SCIENTIFIC
ARTICLES**

13 (02)

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72
Ե 744

Հաստատված է ՀԵՀ Գիտական խորհրդի
2022թ. դեկտեմբերի 21-ի թիվ 41 նիստում

Գլխավոր խմբագիր՝

Հեղինե Բիշարյան, մանկավարժական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝

Գոռ Մանասյան, աշխարհագրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Խմբագրական խորհուրդ

Գրիգորի Վահանյան, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Թաթուլ Մանասերյան, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուսա Յուսուֆ, փիլիսոփայության դոկտոր (տնտեսագիտություն)
Էրիկ Լերու, փիլիսոփայության դոկտոր (տնտեսագիտություն)
Նարինե Կիրակոսյան, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Վազգեն Մելիքյան, տեխնիկական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Վարդան Հայրապետյան, տեխնիկական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Տատյանա Կալզանովա, փիլիսոփայության դոկտոր (Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ)
Սուսաննա Հարությունյան, ֆիզ.-մաթ. գիտ.թեկնածու, դոցենտ
Աշոտ Խաչատրյան, իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Նազելի Սուքիասյան, իրավագիտության դոկտոր, դոցենտ
Ստեփոս Անդրեադակիս, փիլիսոփայության դոկտոր (իրավագիտություն)
Իզաբելլա Իսկանդարյան, իրավագիտության թեկնածու
Հրանուշ Թովմասյան, բանասիրական գիտ. դոկտոր
Լուսինե Ֆլյույան, բանասիրական գիտ. դոկտոր
Անդրեա Աբել, փիլիսոփայության դոկտոր (բանասիրություն)
Սոնա Հակոբյան, բանասիրական գիտ. թեկնածու

Ե 744 **Եվրոպական համալսարան**: Գիտ. Հոդվածների ժող./ՀԵՀ

Գլխ. խմբ.՝ **Հ.Բիշարյան** - Եր.: «ՀԵՀ» հրատ., 2022: Գիրք 13(02): - 236 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է տնտեսագիտության և կառավարման, իրավագիտության, բանասիրության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտների հրատապ խնդիրների վերլուծությանը նվիրված հոդվածներ: Ներկայացված հետազոտությունների արդյունքները կարող են օգտակար լինել համապատասխան բնագավառներում զբաղված մասնագետների, ասպիրանտների, հայցորդների, ինչպես նաև գիտության նորագույն նվաճումներով հետաքրքրվող անձանց:

ЕВРОПЕЙСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ: СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
EUROPEAN UNIVERSITY: COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

ISBN 978-99941-2-609-5

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72

© Հայաստանի եվրոպական համալսարանի հրատարակչություն, 2022

UDC 001
LBC 72
E 744

Approved by EUA Scientific Council
December 21, 2022, Session N 41

Editor-in-chief

Heghine Bisharyan, Doctor of Philosophy (in Pedagogy), Associate Professor

Deputy editor-in-chief

Gor Manasyan, Doctor of Philosophy (in Geographical Sciences) Associate Professor

Editorial Board

Grigori Vahanyan, Doctor of Economical Sciences, Professor of Economics

Tatul Manaseryan, Doctor of Economical Sciences, Professor of Economics

Moosa Yousuf, Doctor of Philosophy (in Economy)

Erick Leroux, Doctor of Philosophy (in Economy)

Narine Kirakosyan, Doctor of Philosophy (in Economy), Associate Professor

Vazgen Melikyan, Doctor of Technical Sciences, Prof., Corresponding member of NAS, Armenia

Vardan Hayrapetyan, Doctor of Technical Sciences, Prof.,

Tatiana Kalganova, Doctor of Philosophy (in Technical Sciences)

Susanna Harutyunyan, Doctor of Philosophy (in Physical and Mathematical Sciences) Associate Professor

Ashot Khachatryan, Doctor of Law, Professor of Law

Nazeli Suqiasyan, Doctor of Law, Associate Professor

Stelios Andreadakis, Doctor of Philosophy (in Law)

Izabella Iskandaryan, Doctor of Philosophy (in Law)

Hranush Tovmasyan, Doctor of Philological Sciences

Lusine Fljyan, Doctor of Philological Sciences, Professor of Linguistics

Andrea Abel, Doctor of Philosophy (in Philology)

Sona Hakobyan, Doctor of Philosophy (in Philology)

E 744 **European University: Collection of Scientific Articles/ EUA**

Editor-in-chief, **H. Bisharyan** - Yerevan./ «EUA» Publication 2022, Book 13(02): - 236 pages

European University Collection of Scientific Articles constitutes latest advancements and analyses of critical issues in the fields of Economics and Management, Law, Philology and Information Technologies. The research articles and results presented herein may be profoundly beneficial to nearly all specialists, Ph.D. students and researchers engaged in exploring current trends of science.

EUROPEAN UNIVERSITY: COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

UDC 001
LBC 72

ISBN 978-99941-2-609-5

© European University (Armenia) Publishing 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Հ.Ռ. Երիցյան

Վիզուալ մերչենդայզինգի առանձնահատկությունները և կանոնները 6

Տ.Ս. Մովսիսյան

ՀՀ բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ոլորտի օրենսդրական կարգավորման հիմնախնդիրները կրթական բարեփոխումների համատեքստում 16

Մ.Ա. Պետրոսյան

Անհատի վարքագիծը՝ որպես կազմակերպությունում բախումների ուսումնասիրության օբյեկտ 24

J. B. Arash

Proposes and Evaluates Similarity Method in Tehran Stock Exchange 32

Մ.Ա. Ավագյան

Արժույթային գոտիների օպտիմալության չափանիշների գնահատման դասական մոտեցումները 42

Արժույթային միությունների ձևավորման հայեցակարգային հիմնադրույթները 52

A. Hanisyan, L. Tumyan

The Tax Policy Within the Eurasian Economic Union 63

Ա.Մ. Քթոյան, Ա.Յ. Շիրինյան, Ա.Ս. Մատինյան

Արդյունաբերության ոլորտում գործունեություն ծավալող ընկերությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման մեթոդական մոտեցում 72

Թվային տնտեսության զարգացման միտումները և թվայնացման տնտեսական ազդեցության գնահատումը 83

Ա.Հ. Պարսյան, Ս.Հ. Պարսյան, Ա.Ք. Գրիգորյան, Ռ.Ա. Ահարոնյան

Ալկոհոլային խմիչքների արտադրության և արտահանման տնտեսական ու սոցիալական նշանակությունը ՀՀ-ում 98

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գ.Հ. Սաֆարյան, Ն.Է. Շահնազարյան

Սահմանադրական դրույթների նորմատիվության հիմնախնդիրը 109

Մ.Հ. Մուրադյան

Վարչական դատարանի հանձնարարությունը: Տեսական և գործնական հարցեր 118

Վ.Ա. Թորոսյան

Կրոնական խորհրդանիշերի գործածությունը կրթական հաստատություններում. իրավաքաղաքական ասպեկտը 128

Մ.Մ. Մարկոսյան

Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը Հայաստանի Հանրապետության նոր քրեական օրենսգրքում 134

Ա.Ֆ. Մովսիսյան

Արտասահմանյան երկրների հարկային հսկողության համակարգերը և ՀՀ-ում դրանց կիրառման փորձի իրավական առանձնահատկությունները 145

Ա.Ս. Նահապետյան

Գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի թույլատրելիության սահմանները. մարդու վերարտադրողական կլոնավորման արգելքը.....153

Ն.Է. Շահնազարյան

Սահմանադրական մոդելների զարգացման միտումները159

Պ.Գ. Փոլադյան

Հայ առաքելական սուրբ եկեղեցու պետական գործառույթները զարգացած միջնադարում (12-14-րդ դդ.). Մխիթար Գոշ, Սմբատ Գունդստաբլ167

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հ.Ժ. Թովմասյան

Լեզվական ունակություն. կառուցվածքը և բովանդակությունը171

L. Avetisyan, M. Avetisyan

Language Corpora and Data-Driven Learning in Second Language Acquisition178

Գ.Ա. Գևորգյան

Ջեյմս Ջոյսի լեզվաոճական միավորումների խորհրդանշանային իմաստավորումները.....185

Մ.Ա. Արզումանյան

Թուրքերենի շարահյուսության բնորոշ օրինաչափությունները.....196

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ

A. Grigoryan

Model-Agnostic Explanations: A Case Study for Drug Seriousness Predictions..... 202

A. Mkhitaryan, A. Gevorgyan, L. Hakobyan, E. Papyan

Output Frequency Stabilizing of the Cmos Ring Oscillator.....211

Գ.Ի. Մարգարով, Ն.Լ. Նալթալյան, Ա.Թ. Սեյրանյան, Մ.Ա. Միրզոյան

XML-ը JSON-ի ձևափոխող ծրագրային մոդելի աշխատանքի սկզբունքը218

A. Baskovchyan

Developmetnt of Fuzzy-Pid Control System for Multyrotor Uav Using Face Recognition Algorithm225

**ՎԻՉՈՒԱԼ ՄԵՐՉԵՆԴԱՅՉԻՆԳԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ**

Հովհաննես Ռուբենի Երիցյան

տնտ.թ., դոցենտ

ՀԵՀ, Կառավարման ամբիոն

yer.hovhannes@yahoo.com

Ամփոփագիր

Վիզուալ մերչենդայզինգը արտադրանքը ցուցադրելու և վաճառասրահը կազմակերպելու և կառավարելու պրակտիկան է, որը խթանում է վաճառքը, գրավում է ուշադրությունը, բարձրացնում է ապրանքանիշի ճանաչելիությունը, ինչպես նաև ապահովում է լավագույն պայմանները հաճախորդների համար հաճելի գնումների փորձ ունենալու համար: Վիզուալ գրավչության միջոցով ուշադրություն գրավելու արվեստն ունի իր սկզբունքները, բայց ամեն ինչ հանգում է մեկ բանի՝ ստեղծելով անկրկնելի փորձ, որը խթանում է գնումները: Առհասարակ, այս ամենը տանում է դեպի երկրորդ նպատակը՝ ստեղծել էսթետիկ և դրական միջավայր վաճառասրահում, որը հաճախորդներին կստիպի զգալ հարմարավետ: Փաստացի, վիզուալ մերչենդայզինգը ոչ միայն օգնում է հաճախորդներ ներգրավել, այլև օգնում է մեծացնել վաճառքը և հաճախորդներին կրկին վերադառնալու լավ առիթ ապահովել՝ միաժամանակ տալով բիզնեսին մրցակցային առավելություն: Վիզուալ մերչենդայզինգի առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն ու դրանց կիրառման փորձի դիտարկումն ու կատարելագործումն այսօր մարքեթինգի կարևոր բաղադրիչներից են, որոնց փորձարկման արդյունքում ձևավորվել են կանոններ, որոնց պետք է հետևել մերչենդայզինգի տեսանկյունից: Հոդվածում մասնավոր օրինակների և դեպքերի ուսումնասիրության միջոցով ուրվագծվում են վիզուալ մերչենդայզինգի ամենակարևոր մեթոդները և թե ինչպես կարող են դրանք կիրառվել բիզնեսում:

Հիմնաբառեր. Վիզուալ մերչենդայզինգ, մերչենդայզինգ, ապրանքների դասավորություն, գույներ, վաճառքի խթանում, վիզուալ մերչենդայզինգի կանոնները:

Ներածություն

Վիզուալ մերչենդայզինգը մարքեթինգային պրակտիկա է, որն օգտագործում է վաճառասրահի հատակագծերը, գույնը, լուսավորությունը, էկրանները, տեխնոլոգիաները և այլ տարրեր՝ հաճախորդների ուշադրությունը գրավելու համար: Դրա վերջնական նպատակն է՝ օգտագործել տարածքն ավելի շատ վաճառքներ ապահովելու համար՝ վաճառասրահն առանձնացնելու և գնորդներին գրավելու միջոցով:

Վիզուալ մերչենդայզինգի առավելությունները բազմաթիվ են՝ սկսած մանրաձախ բիզնեսը նկատող և հետագայում մուտք գործած հաճախորդների թվի ավելացումից:

Թերևս, խելացի տեսողական առևտրի ամենամեծ առավելությունն այն է, որ այն կարող է օգնել առավելագույն արժեք ստանալ այն ապրանքներից, որոնք դժվար կլինի այլ կերպ շուկա հանել:

Վիզուալ մերչենդայզինգի առանձնահատկությունների և կանոնների ուսումնասիր-

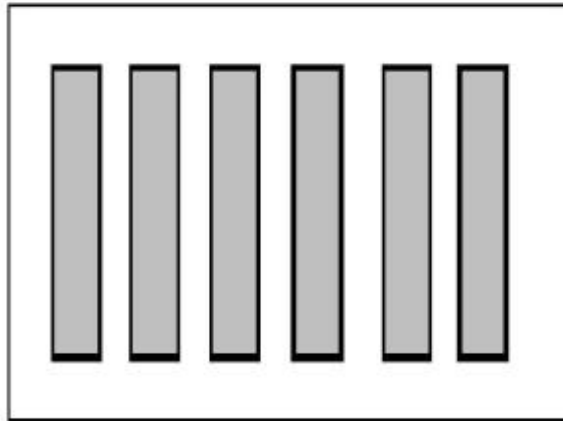
րությունը, որն ուսումնասիրության առարկան է, այսօր խիստ մրցակցային պայմաններում դառնում է անխուսափելի գործոն վաճառք ապահովելու համար:

Վիզուալ մերչենդայզինգի տեսանկյունից կարևոր է վաճառասրահի ներքին: Նպատակը տարածքի արդյունավետ օգտագործումն

է, հաճախորդների լիարժեք շարժի ապահովումը, գայթակղիչ ինտերիերը: Դրանք լինում են հիմնականում երեք տեսակի [Aptos MLM Planning Platform]

1. Այս տիպի դասավորությունը (*Տե՛ս, Գծապատկեր 1*) հնարավորություն է տալիս տարածքից մաքսիմալ օգտվել, շարքերի եզրերը այս դեպքում շատ լավ են աշխատում:

Գծապատկեր 1.

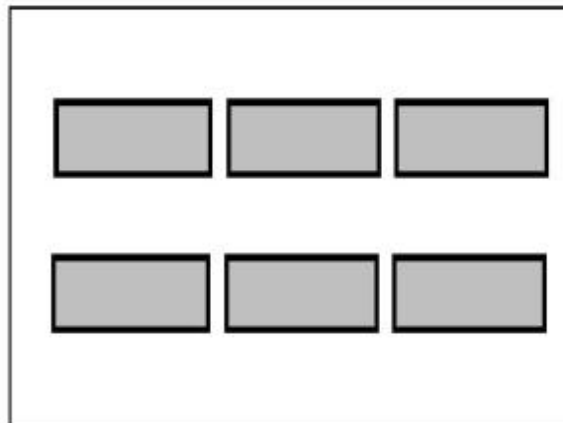


Դարակաշարերի դասավորության ուղղահայաց տարբերակ

2. Հիմնականում լինում է մեծ հիպերմարկետներում, որի նպատակը մեծ տեսականի ներկայացնելն է մի ուղղության վրա և մեծ

տարածությունը, քանի որ այստեղ պետք է ճիշտ ղեկավարել մարդկանց հոսքը (*Տե՛ս, Գծապատկեր 2*):

Գծապատկեր 2.



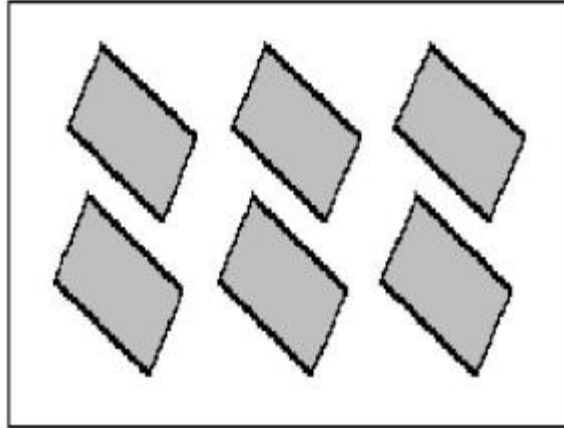
Դարակաշարերի դասավորության հորիզոնական տարբերակ

3. Այս տեսակի դարակների դասավորությունը հիմնականում դիզայնի համար է

արվում, որպեսզի գրավի հաճախորդներին, բայց իրականում տարածքի զբաղեցման

առումով շատ վատն է (*Տե՛ս, Գծապատկեր 3*), քիչ է եզրային դարակների արդյունավետությունը՝ որ և քայլելու համար է անհարմար, և

Գծապատկեր 3.



Դարակաշարերի դասավորության անկյունային տարբերակ

Մարդկանց քայլելու հարմարավետությունն ապահովելու համար հիմնականում դարակների հեռավորությունը պետք է լինի 1.8 մետր: 1.8 մետրի նպատակը կայանում է նրանում, որ հնարավորություն տա 60 սմ-անոց սայլակներին շարժվել տարածությունում:

Հայտնի է, որ վաճառասրահի ամենակարևոր մասը որոշվում է հաճախորդների հոսքից, այսինքն, թե որ ուղղությամբ են նրանք շարժվում: Ամենատրակյալ, ամենաշատ գովազդվող, անգամ ամենատարածված ապրանքը չի կարող լավ վաճառվել, եթե նրա դիրքը սուպերմարկետում շատ վատ է ընտրված:

Գոյություն ունեն 4 պատճառներ, որոնց համար ապրանքը պետք է լինի հաճախորդի հոսքի հենց սկզբում [Visual Merchandising Display Techniques: 4 Tips to Increase Sales]՝

1. Սայլակը – սուպերմարկետ մտնելուն պես հաճախորդին չի հուզում, որ այն կարող է միանգամից լցվել և հանգիստ գնումներ է կատարում՝ չմտածելով, որ կարող է կոշտ փաթեթավորմամբ ապրանքը վնասել ավելի նուրբ փաթեթավորում ունեցող ապրանքին,

այսինքն՝ տեղ կա, ամեն մի ապրանք հեշտ է դասավորել, երբ սայլակը դեռ լցված չէ:

2. Գնումներ – որոշ ապրանքների գնումներ իմպուլսիվ են, և շատ հաճախ ոչ պլանավորված ապրանքներ գնելու ցանկությունը լինում է սուպերմարկետ մտնելիս, քանի որ հաճախորդը դեռ շատ գումար չի ծախսել և չի մտածում խնայելու մասին:

3. Մրցակցի ապրանքը – հնարավոր է, որ ապրանքը տեղափոխվի ավելի ներս, իսկ մրցակիցը դնի մուտքի մոտ և ունենա ավելի շատ վաճառք:

4. Գումար – գումարի գործոնը շատ կարևոր է հաշվի առնել, քանի որ, երբ հաճախորդը մտնում է սուպերմարկետ, նա վստահ է: Սակայն սայլակի ծանրանալուն պես նրա վստահությունը մարում է, ուստի շատ կարևոր է հենց սկզբից ապրանքն ընկնի նրա աչքին:

Բոլորն էլ գիտեն, որ խանութում ապրանքների ճիշտ դասավորությունն ավելացնում է վաճառքի ծավալները: Սա երևի միակ կանոնն է, երբ տեղերը փոխելիս արդյունքը նույնը չի լինում: Ստորև բերված են

մի քանի կանոններ, որոնք պետք է կիրառել ապրանքները դասավորելիս:

Շատ հաճախորդներ, մտնելով խանութ, սկսում են գնահատել: Այդ պատճառով որոշ խանութներ ապրանքները դասավորում են ըստ գների և այն էլ աճման կարգով: Սա արվում է նրա համար, որ հաճախորդը՝ մտնելով խանութ, իր համար տեսնի գայթակղիչ գին և հարմարավետ զգա: Եթե Դուք էլ մտնում եք ինչ-որ խանութ ու թանկ գներ են լինում, ապա շտապում եք դուրս գալ, քանի որ այնտեղ մնալն ուղղակի անիմաստ է: Այնինչ, ոչ մի խանութի մենեջեր չի ցանկանա, որպեսզի մտնողը միանգամից դուրս գա, ուստի պետք է հետևի այս կանոնին՝ խանութի մուտքի մոտ տեղադրել ակցիայով առաջարկվող, կամ էժան ապրանքները [The 5-most important elements of visual merchandising]:

Դարակաշարերում ապրանքների դասավորությունը պետք է ընկած լինի 1,0-1,8մ տարածքում, քանի որ աչքի և ձեռքի գոտիներում տեղադրված ապրանքներն ամենաշատն են վաճառվում: Յուրաքանչյուր ապրանք պետք է դիմացի մասով դասավորված լինի դարակներում, այնպես, որ պիտակները երևան մոտեցող հաճախորդին: Շատ կարևոր է պահպանել ֆեյսինգը, որի ժամանակ գոնե պետք է մի ապրանքից իրար կողք ներկայացված լինի նվազագույնը 3 հատ:

Դարակները չպետք է դատարկ լինեն: Ապրանքների լիքը լինելը մարդկանց տալիս է լիության զգացում, ուստի շատ հաճախ խանութներում կարող ենք տեսնել հայելի, որն էլ ավելի է մեծացնում ապրանքների քանակությունը մեր աչքին:

Շատ կարևոր է նաև ապրանքների նույն գունային գամման ապահովելը դասավորության ընթացքում:

Շատ կարևոր է նաև նկարների առկայությունը պատերին, որոնք, իհարկե, պետք է առաջացնեն դրական էմոցիաներ:

Միայն վառ ներկայացված նկարներն են մարդկանց տալիս իսկապես դրական էմոցիաներ: Կանանց ավելի շատ դուր են գալիս բնություն, երեխաներ, երջանիկ մարդիկ, իսկ տղամարդկանց ավելի շատ հաջողություն, երեխա, ուժ, հաղթանակ, մեքենա և այլն: Օրինակ՝ մի շառք սուպերմարկետներում հետազոտություն է անցկացվել, որի արդյունքում պարզվել է, որ գնի տակ ընդգծելն ապրանքի վաճառքն ավելացրել է 4%-ով, իսկ գնի կողքին առկա սմայլիկը՝ 20%-ով, այսինքն հաղթեց էմոցիան [12 Visual Merchandising Techniques to Improve Your Store in 2022]:

Մյուս հետաքրքիր քայլն ապրանքը շրջապատող մյուս ապրանքների մասին է, քանի որ լիդեր-ապրանքն իր շուրջն է հավաքում հաճախորդներին. այստեղից հետևություն՝ ինչքան հնարավոր է, ապրանքը պետք է մոտ լինի լիդերին: Լինելով ուժեղ ապրանքների կողքին՝ թույլերը նույնպես սկսում են լավ վաճառվել:

Երբեմն պետք է հաշվի առնել, որ դարակաշարի գրավչությունը կարող է հանգեցնել վաճառքների կորստի, որովհետև գեղեցիկ դասավորությունը շատ հաճախ ոչ ոք չի ցանկանում փչացնել ու ապրանքն այդպես էլ չի վաճառվում, կամ ասենք անհարմար է հանել, քանի որ բուրգը կփլվի: Այսպիսով, պետք է այնպիսի տեսք տալ, որ հաճախորդը չմտածի փլվելու, կամ դարակաշարի տեսքը փչացնելու մասին:

Վիզուալ մերչենդայզինգի նպատակն ապրանքի դեմքը հաճախորդներին ներկայացնելն է, որտեղ հաճախորդը կարողանա հեշտ գտնել իրեն անհրաժեշտ ապրանքը և այն լինի մաքսիմալ գրավիչ: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ (66-67%) դեպքերում մարդիկ ապրանքի գնման որոշումը կայացնում են հենց առևտրի սրահում, երբ տեսնում են իրենց առջև տե-

ղադրված ապրանքները: Դա պայմանավորված է նրանով, որ 10 հաճախորդներից 7-ը գնում կատարում են հենց լավ դասավորված ու մերչենդայզինգի կանոններին համապատասխան դարակներից: Նման վիճակագրությունը պայմանավորված է վիզուալ մերչենդայզինգի ոսկե կանոններով [Visual Merchandising: What It Is And Why It's Important?]:

Ապրանքի առանձնացումն իր շրջապատի ֆոնից.

Որպեսզի ապրանքը լինի նկատելի, հարկավոր է, որ դրանք լինեն մեծ քանակությամբ: Կարելի է ապրանքը դասավորել լայնակի, կամ երկարությամբ, կամ բրգի տեսքով: Էությունը կայանում է նրանում, որ քանակությունը շատ լինի, ինչն էլ արդեն կգրավի սպառողներին: Այս ձևը հիմնականում կիրառվում է մեծ առևտրի սրահներում, որտեղ կան բազմաթիվ մրցակիցներ և ամեն ընկերություն ձգտում է իր ապրանքը նկատելի դարձնել սպառողներին: Հնարավոր է նաև ապրանքներն առանձնացնել ոչ թե քանակով, այլ ինչ-որ յուրահատուկ մեթոդով, որն իսկապես առաջինն աչքի կընկի և որը

հիմնականում կիրառում են այսպես ասած բրենդային խանութները: Կարևորն այստեղ ապրանքը նկատելի դարձնելն է: Ճապոնական Nendo ընկերության դիզայներներն հետաքրքիր մեթոդ էին մշակել 24 Issey Miyake կանացի զգեստների և ակսեսուարների խանութի համար: Nendo-ի աշխատակիցների հիմնական հանձնարարությունը պատրաստել այնպիսի միջավայր, որտեղ հաճախորդների ուշադրությունը միանգամից կգրավեն Bilbao կանացի պայուսակները (*Տե՛ս, Պատկեր 1*): Այս պայուսակների յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ նրանք շատ պինդ են և պետք էր հաճախորդներին ցույց տալ այդ առավելությունը: Դրա համար ընտրվել էին ասեղի նման սուր ծայր ունեցող պլաստմասսե ցցեր, որոնց վրա դրված էին պայուսակները՝ արտացոլելով ամրությունը: Պայուսակների դասավորության մյուս առանձնահատկությունը նրանում է, որ դրանք տարբեր գույնի են, ինչը միանգամից աչքի է ընկնում և հնարավորություն է տալիս տարբեր ճաշակի մարդկանց ընտրություն կատարել [Bibao brand store]:

Պատկեր 1.



Bibao պայուսակների ցուցադրությունը վաճառասրահում

Վառ գունային գամմա.

Կան որոշ գույներ, որոնք մարդու աչքն ավելի արագ է ընկալում, քան ասենք մյուսները: Հենց գույներն են առաջին շփում ստեղծողները, որոնք հաճախորդին ստիպում են այցելել խանութ: Օրինակ՝ կարմիրը, դեղինը, նարնջագույնն ունեն այդ հատկությունը, ուստի նման գույնի ապրանքներն ավելի մեծ հավանականությամբ հենց առաջինն են հայտնվում հաճախորդի տեսադաշտում: Շատ կարևոր է ընտրել ճիշտ գունային գամման: Եթե ապրանքն ավելի շատ էկոլոգիապես մաքուր է, ապա միանշանակ գույնն ընտրվում է կանաչը: Վալենտինի օրվա համար համապատասխան գույներն են սպիտակն ու կարմիրը, Ամանորի համար նախընտրելի են ոսկեգույն,

կանաչ, կարմիր և սպիտակ գույները, փոքրիկ երեխաների համար հիմնականում երկնագույն և բաց վարդագույն գույներն են նախընտրելի: Կրկին ճապոնական ընկերություններից մեկը՝ Nike Harajuku-ն, որը գտնվում է Տոկիոյում (*Տե՛ս, Պատկեր 2*), 2009 թվականին բացված այս խանութը մեծ իրարանցում առաջացրեց ոչ թե նրա համար, որ Nike-ի հերթական խանութն էր և մարդիկ պետք է այցելեին զուտ անունի պատճառով, այլ իր հետաքրքիր դասավորության և գունային գամմայի: Խանութում ներկայացվել էին Nike ընկերության 2 տեսակի սպորտային կոշիկները՝ Lunar Glide-ն ու Air Attack-ը [Nike Harajuku store]:

Պատկեր 2.



Lunar Glide-ն ու Air Attack կոշիկների ցուցադրությունը Nike Harajuku վաճառասրահում

Կարևոր է նաև հասկանալ, թե ինչպես են դասավորվում կոշիկներն ու հագուստներն առևտրի սրահում: Սովորաբար դրանք բաշխվում են ըստ՝

1. Դասավորություն ըստ բրենդների

Շատ հաճախ գործարարները կարծում են, որ իրենց բրենդները հայտնի են սպառողներին, սակայն իրականում դժվար թե լինեն գոնե մի քանի տասնյակ մարդ, ովքեր կկարողանան թվարկել գոնե կոշիկի յոթ բրենդ: Եթե խանութում բոլոր բրենդները

քիչ հայտնի են, բայց մի բրենդ հայտնի է, ապա ավելի ճիշտ է այն առանձնացնել ընդհանուրից և ներկայացնել որպես առանձին բրենդ իր POS մատերիալներով: Այսպիսի բրենդի ներկայացումը հնարավոր է տարբերվի խանութի ներքին հարդարումից՝ ստեղծելով shop-in-shop: Այս տարբերակն, իհարկե, ձեռնտու է բրենդի համար, քանի որ միշտ էլ այն աչքի է ընկնում, իսկ ահա այն բրենդները, որոնք ցածր և միջին գնային կատեգորիայում են, նրանք ավելի շատ աշխատում են ապ-

րանքի վաճառքի քանակության վրա, ուստի բոլորից առանձնացնելն ուղղակի անհնար է:

2. Դասավորություն ըստ չափսերի

Էկոնոմ ֆորմատի խանութների համար իրական չէ դասավորության այսպիսի ձևը, քանի որ հսկայական տարածք է անհրաժեշտ նման կերպ ներկայացնելու համար: Այս կոնցեպտի հաջողությունը կայանում է նրանում, որ հաճախորդը խնայում է ժամանակը և գնում այն դարակների մոտ, որոնք իրենց են համապատասխանում: Այսինքն՝ այստեղ ավանդական մեթոդ չի կիրառվում, այլ ներկայացվում են դարակները՝ ըստ ոտքերի չափսերի: Հիմնականում նման կերպ վաճառում են հայտնի դիսքաունթերները, որոնք աշխատում են ցածր գնային կատեգորիայում:

3. Դասավորություն ըստ հավաքածուի

Հավաքածու հասկացությունը կարելի է դասակարգել գունային գամմայով, կոշիկի կամ հագուստի տեսակով, գնային կատեգորիայով, այն կախված է խանութի մոդելից: Հավաքածուներն ավելի հետաքրքիր կլինի վաճառել փոխլրացնող ապրանքներով, որն, իհարկե, ավելի լավ տարբերակ է վաճառողի համար, այսինքն՝ կոշիկի հետ վաճառել այլ աքսեսուարներ՝ պայուսակ, գոտի և այլն: Այսպիսի դասավորություն կարելի է գտնել հիմնականում միջինից բարձր և բարձր գնային կատեգորիա վաճառող խանութներում:

4. Դասավորություն ըստ կապեզորիայի՝

Մինչև կոշիկ դասավորելը պետք է հասկանալ, թե ինչ է նախընտրում սպառողը, ինչի համար է մտնում խանութ: Իսկ խանութի նպատակն է բավարարել նրա հետաքրքրությունների ողջ շրջանակը: Օրինակ՝ ամենազվխավոր գործոններից մեկն այն է, թե ինչ է հաճախորդը փնտրում խանութներում: Ամենահարմար տարբերակը դասավորությո-

յան այս տեսակն է, քանի որ մարդկանց հստակ ցույց է տրվում կոնկրետ կատեգորիան՝ սպորտային, դասական, բարձրակրունկ և այլն:

Եզրակացություն.

Այսպիսով, ո՞ր վաճառքների ծավալներն ավելացնելու համար պետք է հետևել մի մի քանի գործիքների ու կանոնների՝ անպայման հաշվի առնելով բիզնեսի առանձնահատկությունը.

1. Ապրանքները պետք է այնպես դասավորել, որ չխանգարի մարդկանց շարժին, պետք է թույլ տալ նրանց, որպեսզի լավ տեսնեն շրջապատը: Մարդիկ միանգամից հեռանում են այն ապրանքներից, որոնք իրենց նեղություն են պատճառում շարժվելիս:

2. Հետազոտությունները ցույց են տվել՝ մարդիկ վերցնելով գեղջված ապրանքը, միանգամից գնում են դրամարկղի մոտ:

3. Եթե հենց մուտքի մոտ դրվում են ինչ-որ գովազդային պաստառներ և միանգամից այդտեղ փչում է օդորակիչը, ապա հաճախորդները չեն նկատում այդ պաստառները, որովհետև միանգամից, մարմնի ջերմությունը փոխվելիս, մարդկանց մոտ ներքին ազդակներն են ավելանում, քան՝ արտաքին, ուստի մինչև մարմինն արդեն սովորում է տվյալ ջերմաստիճանին, նա վաղուց հեռացած է լինում գովազդային վահանակից:

4. Տղամարդկանց 65%-ը, եթե ջինս է փորձում, ապա գնում է, այնինչ կանանց դեպքում այս թիվը կազմում է 25%: Բնական է, որ տղամարդկանց ջինսերի բաժնում պետք է լինեն տարբեր չափսերի ջինսեր և որն ավելի կարևոր է՝ երևացող դասավորություն:

5. Հաճախորդների 21%-ը համակարգիչներ գնում է շաբաթ օրը՝ ժամը 5-ից հետո: Եթե խանութը փակվում է շաբաթ օրը՝ ժամը 6-ին, ապա շատ մեծ կորուստներ կլինեն: Եվ սա այն պարագայում, երբ մինչև ժամը 12-ը վա-

ճառվում է ընդամենն ամբողջ համակարգիչների 4%-ը:

6. Հաճախորդի համար ամենազխալոր պայմանը խանութում անցկացվող ժամանակն է: Ինչքան նա շատ մնա խանութում, այնքան գնումների հավանականությունը մեծանում է: Բոլորս էլ գիտենք, որ, օրինակ, հեռուստացույց գնողների մեծ մասը տղամարդիկ են, դրա համար հեռուստացույց վաճառող խանութներում հիմնականում ցուցադրվում են սպորտային միջոցառումներ՝ ֆուտբոլ, բասկետբոլ, Ֆորմուլա 1 և այլն:

7. Վաճառքի վրա շատ մեծ ազդեցություն ունի նաև աշխատակցի հետ շփումը: Ինչքան հաճախորդը շատ զրուցի վաճառողի հետ, այնքան գնումների հավանականությունը մեծանում է: Ի դեպ, աշխատակիցների հետ ավելի շատ շփվում են կանայք, քան՝ տղամարդիկ: Տղամարդիկ սիրում են ուղղակի կարգալ տեղեկությունն ու գնել, քան թե ինչ-որ մեկից օգնություն խնդրել: Ուստի պետք է աշխատանքի ընդունել ոչ թե միայն գեղեցկատես մարդկանց, այլև հաճելի ժպիտով ու շփվող դիմորդների, որոնց հետ շփումն ուղղակի հաճելի կլինի հաճախորդի համար:

8. Տղամարդիկ խանութում ավելի արագ են տեղաշարժվում, քան՝ կանայք և ավելի հաճախ չեն գնում այն ապրանքները, որոնք պլանավորել էին: Տղամարդու հետ խանութ մտած կինն ավելի քիչ է գնումներ կատարում, քան իր ընկերուհու կամ երեխայի հետ այցելելիս: Գնումների սրահում ամենաշատ ժամանակն անց են կացնում՝

Կինն ընկերուհու հետ – 8.15 րոպե,

Կինը երեխայի հետ – 7.19 րոպե,

Կինը – 5,20 րոպե,

Կինը տղամարդու հետ – 4,41 րոպե:

9. Ինչքան հաճախորդը երկար է կանգնում դրամարկղի մոտ, այնքան նրա մոտ առաջանում է զայրույթ խանութի նկատմամբ: Մինչև 90 վայրկյան հաճախորդը չի էլ

զգում, թե ինչպես է անցնում, քանի որ ուսումնասիրում է շրջակայքը, բայց 90-ից հետո արդեն դառնում է անտանելի: Շատ հաճախ այնպես է լինում, որ թողնում են ապրանքները դրամարկղի մոտ ու հեռանում:

10. Հաճախ հաճախորդներն այցելում են խանութ՝ իրենց հետ չվերցնելով զամբյուղը: Եվ բնական է, որ եթե մի ձեռքին պայուսակն է, ապա նրանք ցանկության դեպքում էլ չեն կարող կատարել շատ գնումներ: Եթե զամբյուղները միայն մուտքի մոտ են, ապա այն պետք է լինի ներսում, որպեսզի անհարմարությունից դրդված՝ հաճախորդն ուղղակի օգտվի այդ հարմար միջոցից: Միևնույն ժամանակ պետք է անձնակազմին սովորեցնել, որ եթե հաճախորդը ձեռքին պահում է երեք ապրանք, ապա պարտադիր պետք է նրան զամբյուղ առաջարկել:

11. Եթե տեղադրվում են գովազդային վահանակներ, ապա պետք է նախապես մտածել, որ դրանք նաև կարդալու համար են: Այսինքն՝ պետք է որոշել մարդկանց քայլելու ու գլխի ուղղությունը, որպեսզի դրանք ավելի կարդացվեն ու տեսանելի լինեն մարդկանց աչքին: Ուշադրություն պետք է դարձնել այն վայրերին, որտեղ հաճախորդները դանդաղ են քայլում. դա հենց այն կետն է, որը պետք է գովազդի համար, քանի որ դանդաղ քայլելուց կարդալու հավանականությունը մեծանում է: Ուստի, տեքստերը պետք է այնքան կարճ լինեն, որ կարդացվեն 12 վայրկյանի ընթացքում, վահանակը պետք է լինի աչքի ընկալման գոտուն հավասար, իսկ դռան կամ պատուհանի վրա գրվածները պետք է կարդացվեն ամենաշատը 2 վայրկյանում:

12. Շատ խանութներ իրենց ապրանքների գները չեն կլորացնում, այլ վերջում թողնում են .99: Գնային այս տակտիկան մշակվել է Հենդերսոնի համալսարանի հայտնի մարքեթոլոգներից մեկի՝ Լի Հիբբեթի կողմից, դեռևս նախորդ դարում: Ըստ Հիբբեթի,

մարդիկ սովորություն ունեն կարդալու ծախից աջ և առաջին թիվը նրանց ուղեղում ավելի լավ է տպավորվում, քան մնացածը: Օրինակ՝ ենթադրենք ապրանքի գնապիտակի վրա նշված է 4.99 դոլար, այլ ոչ թե՛ 5, ապա ասոցացվում է, որ ապրանքի գինն արժե 4 դոլար, չնայած այն բանին, որ գինն իջեցվել է ընդամենը 1 ցենտ: Կան նաև շատ խանութներ, որոնք չեն ցանկանում իրենց իմիջի հետ խաղալ և նույն տակտիկան կիրառում են, բայց ոչ թե .99, այլ՝ 9. թվերով, այսինքն ոչ թե՛ 17.99, այլ 19: Այս առիթով կատարվել է հետաքրքիր հետազոտություն հազուստի բնագավառում. հազուստի գինը բարձրացվել է 34-ից 39 դոլար, որի արդյուքնում այդ հազուստի վաճառքի ծավալներն ավելացել են, իսկ ահա երբ գինը բարձրացել է 34-ից 44 դոլար, (որն ավելի հաճելի է աչքին և թանկ, ուստի նաև ցանկալի), ապա վաճառքի կտրուկ փոփոխություն չի եղել:

րառում են, բայց ոչ թե .99, այլ՝ 9. թվերով, այսինքն ոչ թե՛ 17.99, այլ 19: Այս առիթով կատարվել է հետաքրքիր հետազոտություն հազուստի բնագավառում. հազուստի գինը բարձրացվել է 34-ից 39 դոլար, որի արդյուքնում այդ հազուստի վաճառքի ծավալներն ավելացել են, իսկ ահա երբ գինը բարձրացել է 34-ից 44 դոլար, (որն ավելի հաճելի է աչքին և թանկ, ուստի նաև ցանկալի), ապա վաճառքի կտրուկ փոփոխություն չի եղել:

Գրականության ցանկ

1. Aptos MLM Planning Platform, 01 հոկտեմբերի 2022, <https://www.aptos.com/aptos-mlm-planning-platform>,
2. Visual Merchandising Display Techniques: 4 Tips to Increase Sales, 01 հոկտեմբերի 2022, <https://www.repsly.com/blog/consumer-goods/visual-merchandising-display-techniques-to-increase-sales>
3. The 5-most important elements of visual merchandising, 01 հոկտեմբերի, 2022, <https://www.liveabout.com/the-5-most-important-elements-of-visual-merchandising-2890501>,
4. 12 Visual Merchandising Techniques to Improve Your Store in 2022 <https://fitsmallbusiness.com/visual-merchandising-guide/>, 01 հոկտեմբերի, 2022,
5. Visual Merchandising: What It Is And Why It's Important? 01 հոկտեմբերի, 2022 <https://www.contravision.com/visual-merchandising-importance/>,
6. Baobao brand store, 01 հոկտեմբերի, 2022, <https://www.isseymiyake.com/en/brands/baobao>,
7. Nike Harajuku, 01 հոկտեմբերի, 2022, <https://www.nike.com/jp/en/retail/s/nike-harajuku>:

CHARACTERISTICS AND RULES OF VISUAL MERCHANDISING

Hovhannes Yeritsyan

PhD in Economics, Associate Professor

EUA, Department of Management

yer.hovhannes@yahoo.com

Abstract

Visual merchandising is the practice of displaying products and organizing and managing a storefront to promote sales, attract attention, increase brand awareness, and provide the best conditions for a pleasant shopping experience for customers. The art of attracting attention through visual appeal has its principles, but it all boils down to one thing: creating a unique experience that drives purchase. Overall, this all leads to the second goal: to create an aesthetic and positive environment in the store that will make customers feel comfortable. In fact, visual merchandising not only helps attract customers, but also does increase sales and keep customers coming back, while giving businesses a competitive edge. The study of the features of visual merchandising and the observation and improvement of the experience of their application are important components of marketing today, as a result of which, the canons that must be followed from a

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

merchandising point of view have been formed. Through personal examples and case studies, the article outlines the most important visual merchandising techniques and how they can be applied in business.

Keywords: Visual merchandising, merchandising, product placement, colors, sales promotion, rules of visual merchandising.

Ներկայացվել է' 15.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման' 14.11.2022թ.

ՀՀ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՐԱԿԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՈԼՈՐՏԻ
ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Տաթևիկ Սլավիկի Մովսիսյան

հայցորդ

ԲՊՀ, Կրթության կառավարման և պլանավորման ամբիոն

tatevmovsisyan1907@gmail.com

Ամփոփագիր

Սույն հոդվածում վերլուծվել են Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ոլորտի օրենսդրական հիմքերը և դուրս են բերվել մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք սահմանափակում են բարձրագույն կրթության որակի ապահովման սուբյեկտների գործունեությունը, խոչընդոտում Հայաստանի Հանրապետությունում որակի ապահովման մշակույթի փարածմանը, ամրապնդմանը և զարգացմանը, կրթության որակի բարելավմանն ու բարձրագույն կրթության համակարգի արդյունավետության, մրցունակության, հաշվետվողականության ու թափանցիկության բարձրացմանը:

Բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ոլորտը կարգավորող նորմատիվ-իրավական փաստաթղթերի համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ փաստաթղթերում կրթության որակին վերաբերող հասկացությունները ժամանակավրեպ են և չեն համապատասխանում ներկայիս իրողություններին, ուստի հրատապ է այդ հասկացությունների վերանայումը: Բացի այդ, գործող օրենքների կիրառմամբ տրվում են բարձրագույն կրթության միջազգայնացմանն ուղղված միջոցառումները, ինչը նաև օրենսդրական ակտերում առկա հակասությունների հետևանք է: Թեպետ 2005 թվականից ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը քայլեր է ձեռնարկում բարձրագույն կրթության ոլորտում առկա խնդիրների լուծմանն ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, սույն հետազոտության արդյունքում վերհանված օրենսդրական խնդիրները սահմանափակում են Հայաստանի Հանրապետությանը՝ Եվրոպական բարձրագույն կրթության փարածքին (ԵԲԿՏ) ամբողջությամբ ինտեգրումը՝ առաջ բերելով որակի ապահովման գործընթացների կազմակերպման և իրականացման մի շարք խոչընդոտներ:

Հիմնաբառեր. բարձրագույն կրթություն, բարձրագույն կրթության սահմանադրական իրավունք, որակի ապահովում, որակի ապահովման օրենսդրական խնդիրներ, կրթական բարեփոխումներ:

Ներածություն

ՀՀ բարձրագույն կրթության բնագավառում օրենսդրական խնդիրների շարքում և հատկապես կրթությանն առնչվող գրեթե բոլոր իրավական փաստաթղթերում առանցքային տեղ է զբաղեցնում կրթության որակը՝ որ-

պես երկրի կայուն առաջընթացի և զարգացման անհրաժեշտ նախապայման: Կրթության որակի ապահովմանն առնչվող իրավական հարցերը մշտապես գտվել և շարունակում են մնալ ոլորտի տարբեր մասնագետների, փորձագետների, հետազոտողների ուշադրության

կենտրոնում և իրենց արտացոլումն են գտել տարբեր փաստաթղթերում, որոնք էլ մեթոդաբանական հիմք են ծառայել սույն հետազոտության համար:

Կարևորելով կրթության որակի բարելավմանն ուղղված միջոցառումները՝ սույն հոդվածի **նպատակն է՝** հետազոտել ՀՀ բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ոլորտի օրենսդրական դաշտը և դուրս բերել դրանում առկա հիմնախնդիրները:

Հետազոտության **օբյեկտը՝** բարձրագույն կրթության որակի ապահովման օրենսդրական դաշտն է, իսկ **առարկան՝** վերջինիս ուսումնասիրությունը և առկա խնդիրների ազդեցությունը ՀՀ բարձրագույն կրթության համակարգի գործարկման վրա:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են փաստաթղթերի համեմատական վերլուծության, համադրման մեթոդները:

Բարձրագույն կրթություն ստանալու սահմանադրական իրավունքի կարևորագույն բաղադրիչներից է կրթության որակի ապահովումը: Կրթության որակի մասին սահմանադրական նորմն ամրագրված է «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում: Մասնավորապես 2016 թվականի մարտի 16-ին ընդունված «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքում սահմանվեց «կրթության որակ» հասկացությունը, համաձայն որի՝ կրթության որակը «կրթական քաղաքականությամբ սահմանված նպատակների և խնդիրների իրագործմանը միտված կրթության կազմակերպման չափելի արդյունք է, որը գնահատվում է՝ հաշվի առնելով սովորողի անհատական կարիքները, կրթության կազմակերպման միջավայրը, ուսուցման ծրագրային բովանդակությունը, կրթության կազմակերպման գործընթացը և ուսումնառության գնահատված արդյունքները՝ համաձայն սահմանված չափանիշների»: Նույն

օրենքի 3-րդ հոդվածի 1.10 իրավադրույթով ըստ ուղղությունների սահմանվեցին կրթության որակի գնահատման չափանիշները, որոնք հիմք հանդիսացան հավատարմագրման չափանիշների մշակման համար [«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 3]:

Օրենքում որակի սույն ձևակերպման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն բովանդակային առումով գերծ չէ թերություններից: Թեպետ ձևակերպման մեջ կարևորվում է կրթական ծառայությունների հիմնական սպառողների՝ սովորողների անհատական կարիքները, այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ միջազգային պրակտիկայում և գիտամանկավարժական գրականության մեջ կրթության որակը գնահատելիս հաշվի են առնվում ոչ միայն սովորողների, այլև ոլորտի բոլոր առանցքային շահակիցների կարիքներն ու պահանջները: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ-ում ընդունված է կրթության որակի՝ «համապատասխանություն սահմանված նպատակին» ձևակերպումը, համաձայն որի՝ որակն ապահովված է, եթե, օրինակ, բուհի գործունեությունը բխում է իր առաքելությունից, կանոնադրական ու ռազմավարական նպատակներից: Այսինքն, օրենքում ամրագրված որակի այս ձևակերպումը մասամբ է ներկայացնում «որակ» հասկացության էությունը և վերանայման անհրաժեշտություն ունի, քանի որ միայն սովորողների անհատական կարիքների, կրթական միջավայրի, ուսումնական ծրագրերի բովանդակության, սովորողների ուսումնառության արդյունքների հաշվառմամբ և բուհի ռազմավարական կառավարման գործընթացները շրջանցելով հնարավոր չէ ամբողջությամբ գնահատել կրթության որակը, հետևապես՝ իրագործել կրթական քաղաքականությամբ սահմանված նպատակներն ու խնդիրները:

Կրթության որակի մասին նորմ ամրագրված է նաև «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքում: Հարկ է նշել, որ օրենքի 3-րդ հոդվածի 14-րդ և 15-րդ իրավադրույթներով ամրագրված են կրթության «որակի գնահատում» և «որակի ապահովում» հասկացությունները, որոնց համաձայն՝ որակի գնահատումը «բարձրագույն ուսումնական հաստատության մասնագիտությունների, կրթական ծրագրերի, ուսուցման մեթոդների, անձնակազմի և կառուցվածքի արդյունավետության գնահատումն է», իսկ որակի ապահովումը՝ «պետական կրթական չափորոշիչներին և հավատարմագրման չափանիշներին կրթության որակի համապատասխանության ու բարելավման անընդհատ գործընթաց» [*Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին*] ՀՀ օրենք, Հոդված 3]: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջին քսանամյակում տեղի ունեցող կրթական բարեփոխումների արդյունքում վերափոխվել են որակի գնահատման և որակի ապահովման մոտեցումները, գիտամանկավարժական գրականության ու ոլորտը կարգավորող տարբեր փաստաթղթերի մեջ ևս վերանայված են «որակի գնահատման» և «որակի ապահովման» հասկացությունների սահմանումները: Ներկայումս որակի գնահատումը վերաբերում է բուհի գործունեության բոլոր տիրույթների գնահատմանը, իսկ որակի ապահովումը՝ բուհի առանցքային շահակիցների մասնակցությամբ և նրանց կարիքների ու պահանջների հաշվառմամբ այդ տիրույթների բարելավմանն ու հավատարմագրման չափանիշներին համապատասխանությանը: Այսինքն, որակի գնահատումը կազմում է որակի ապահովման մի մասը: Որակի գնահատումն ու որակի ապահովումն իրարից անկախ գործընթացներ չեն, այլ փոխլրացնում են մեկը մյուսին, հետևաբար օրենքում դրանց

սահմանումների ձևակերպումները բովանդակային առումով ենթակա են վերանայման: Մյուս կողմից, օրենքում որակի ապահովման ձևակերպման մեջ կարևորվում է մատուցվող կրթական ծառայությունների համապատասխանությունը պետական կրթական չափորոշիչներին: Միևնույն ժամանակ, օրենքի 8-րդ հոդվածի 1.1 և 1.4 իրավադրույթներում ամրագրված է, որ պետական կրթական չափորոշիչներով ապահովվում է ՀՀ-ում բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտության կրթության որակն ու օտարերկրյա պետությունների բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության որակավորումների և փաստաթղթերի ճանաչումն ու համարժեքության հաստատումը: Սակայն, օրենքով սահմանված վերոնշյալ պահանջները լիովին չեն իրականացվում մի շարք հանգամանքներով: Մասնավորապես՝ մինչ օրս ոչ բոլոր մասնագիտությունների համար են մշակված ու հաստատված համապատասխան կրթական չափորոշիչներ, այնինչ վերջիններս պետք է լինեն կրթության որակի գնահատման կարևոր ուղենիշեր: Ակադեմիական շարժունության ու որակավորումների ճանաչելիության նպատակով վերջին հինգ տարիներին բուհերի կողմից գործողության մեջ դրված կրթական ծրագրերի համապատասխանությունը 2016թ. վերանայված որակավորումների ազգային շրջանակին չի կարող վստահարժան գնահատվել, քանի որ նախ ՀՀ որակավորումների ազգային շրջանակը չի անցել ինքնահավաստման գործընթաց և, բացի այդ, ի տարբերություն մի շարք եվրոպական երկրների (օրինակ՝ Գերմանիա, Բելգիա, Նիդերլանդներ) ՀՀ-ում չի գործում որակավորումների ազգային շրջանակի որակավորումների եվրոպական շրջանակին ու ԵԲԿՏ որակավորումների շրջանակին համապատասխանեցման պատասխանատու կառույց: Ստացվում է, որ բուհերի կողմից իրա-

կանացված գնահատումը կարող է ծառայել լրկ բուհի կամ դրա կրթական ծրագրերի թերությունների վերացման գործընթացի իրականացման հիմք, այլ ոչ թե օրենքի պահանջ: Բացի այդ, բոլոր մասնագիտությունների գծով դեռևս մշակված չեն որակավորումների ոլորտային շրջանակներ, բարձրագույն կրթության եռաստիճան մակարդակներում արդյունավետ չի գործարկվում կրեդիտային համակարգը, որը պայմանավորված է օրենսդրական դաշտի անկատարությամբ՝ այդպիսով խոչընդոտելով որակավորումների ճանաչմանն ու ակադեմիական շարժունությանը: Ինչ վերաբերում է հետբուհական մասնագիտական կրթության որակի ապահովմանը, ապա հարկ է ընդգծել, որ ՀՀ-ում հետբուհական կրթական ծրագրերը չեն անցնում որակի արտաքին գնահատման գործընթաց, քանի որ պետության կողմից բուհերին դեռևս նման պահանջ չի առաջադրվել, ուստի օրենքի 1.1 իրավադրույթի պահանջը նույնպես չի իրականացվում:

Բարձրագույն կրթության որակի արտաքին ապահովման առավել տարածված մեխանիզմների՝ բուհերի լիզենցավորման ու պետական հավատարմագրման օրենսդրական պահանջները սահմանված են «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ, 7-րդ, 13-րդ, 22-րդ իրավադրույթներում: Մասնավորապես նույն օրենքի 3-րդ հոդվածի 12-րդ իրավադրույթի համաձայն՝ պետական հավատարմագրումը «պետության կողմից բուհի, կրթական ծրագրի, մասնագետների պատրաստման որակի՝ պետական կրթական չափորոշիչներին համապատասխանության ճանաչումն է» [*«Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենք, Հոդված 3*]: Հարկ է նշել, որ սույն ձևակերպումը լիովին չի արտացոլում հավատարմագրման էությունն ու նպատակը: ԵԲԿՏ-ում

տեղի ունեցող կրթական բարեփոխումների համատեքստում հավատարմագրումը պետության կողմից սահմանված որակի ապահովման (հավատարմագրման) չափանիշներին համապատասխան բուհի կատարողականի ու կրթական ծրագրերի որակի գնահատման գործընթացն է: Ուստի, հավատարմագրման հասկացության ձևակերպումն անհրաժեշտ է վերանայել՝ դրանում արտացոլելով հավատարմագրման արդիական մոտեցումները:

Անդրադառնալով լիցենզավորմանը՝ պետք է նշել, որ լիցենզավորման գործող պահանջներն ու պայմանները ևս վերանայման անհրաժեշտություն ունեն, քանի որ դրանք ընդհանրական են և տարանջատված չեն ըստ ոլորտային առանձնահատկությունների ու կրթական աստիճանների: Հատկապես, խնդիրն ակնհայտ է ռազմական և այլ ուժային ոլորտների մասնագիտությունների գծով բուհերում, ինչը պետության կողմից այդ ոլորտների համար լիցենզավորման առանձին չափանիշներ չսահմանելու հետևանք է՝ խոչընդոտելով ոչ միայն կրթության որակի բարելավմանը, այլև այդ բուհերի մրցակցային դիրքի ամրապնդմանը: Նշված խնդիրն առկա է նաև հավատարմագրման դեպքում: Մասնավորապես, 2011 թվականին ՀՀ կառավարության կողմից հաստատված որակի ապահովման չափանիշներով հավատարմագրվում են նաև ոլորտային առանձնահատկություն ունեցող բուհերը, որոնցով, ըստ էության հնարավոր չէ բազմակողմանի գնահատել այդ բուհերի փաստացի վիճակը և ներուժը՝ հաշվի առնելով ոլորտային առանձնահատկությունները:

Ի լրումն վերոնշյալի՝ ԵԲԿՏ-ին լիովին ինտեգրվելու տեսանկյունից ՀՀ-ում կրթական բարեփոխումների իրականացման խնդիրներից է 2015 թվականին ընդունված ՈԱԵԶՈՒ-ին համապատասխան որակի ապահովման գործընթացների իրականացումը: Այս համա-

տեքստում հարկ է նշել, որ ՀՀ հավատարմագրման չափանիշները և ինքնավերլուծության ու փորձագիտական զեկույցների ձևաչափերը 2011 թվականից ի վեր չեն վերանայվել, այսինքն՝ լիովին համապատասխանեցված չեն 2015 թվականի ՈԱԵՉՈՒ-ի պահանջներին՝ այդպիսով խոչընդոտելով բուհերի մրցունակության ու կրթության որակի միջազգային չափանիշներին համապատասխանելուն:

Վերոնշյալ խնդիրներից զատ, հավատարմագրված բուհերի փորձագիտական զեկույցների ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ կրթության որակի բարձրացման նպատակով բուհերի մեծ մասի ենթակառուցվածքները կա՛մ վերազինման անհրաժեշտություն ունեն, կա՛մ չեն համապատասխանում կրթության ժամանակակից պահանջներին, այնինչ նման խնդիրը, որպես իրավական պահանջ, պետք է դիտարկվեր ու լուծվեր լիցենզավորման շրջանակներում: Ուստի, կարելի է եզրակացնել, որ լիցենզավորման ու հավատարմագրման ներկայիս գործընթացները համահունչ չեն ու չեն փոխարացնում իրար, ինչը էապես ազդում է բուհերի գործունեության ու հատկապես կրթական ծառայությունների մատուցման որակի վրա:

Օրենսդրական հաջորդ խնդիրը կապված է բուհերի հաշվետվողականության և թափանցիկության մեխանիզմների անկատարության հետ: Ըստ «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ, 11-րդ հոդվածի 5-րդ իրավադրույթի՝ ՀՀ-ում պետք է ապահովվի բուհերի գործունեության թափանցիկությունը և հրապարակայնությունը: Բուհերի հաշվետվողականության ու թափանցիկության ապահովման նորմ ամրագրված է նաև 2011 թվականին ՀՀ կառավարության հաստատած հավատարմագրման 8-րդ չափանիշում, համաձայն որի՝ բուհերն իրենց ինքնավերլուծու-

թյան զեկույցներում պետք է ներկայացնեն ներքին և արտաքին հաշվետվողականության համակարգը, թափանցիկության ու հետադարձ կապի մեխանիզմները և գնահատեն վերջիններիս արդյունավետությունը: Այդուհանդերձ, ինքնավերլուծությունների, փորձագիտական զեկույցների և բուհերի պաշտոնական կայքէջերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ լիարժեք չի գործարկվում բուհերի հաշվետվողականության համակարգը, անկատար են հետադարձ կապի մեխանիզմները: Մասնավորապես՝ ոչ բոլոր բուհերի կայքէջերում են հասանելի դրանց գործունեության վերաբերյալ տվյալները, օրինակ՝ Հոգաբարձուների խորհրդի, գիտխորհրդի, ռեկտորատի, կառուցվածքային ստորաբաժանումների նիստերի արձանագրությունները, ընթացիկ գործընթացների վերաբերյալ տվյալները, ներքին և/կամ արտաքին աուդիտի արդյունքներն ու եզրակացությունները, հավատարմագրումից հետո միջանկյալ մշտադիտարկման արդյունքները, բուհերում գործող ՄԿԾ-երի բովանդակության, շնորհվող որակավորումների վերաբերյալ տվյալները, ներքին և արտաքին շահակիցների՝ ՄԿԾ-ներից ու բուհի ռեսուրսներից բավարարվածության որակական ու քանակական վերլուծությունները, ռազմավարական ծրագրի մշտադիտարկման ու կատարողականի վերաբերյալ տվյալները և այլն:

Ի տարբերություն Հոգաբարձուների խորհրդի կազմի, Հավատարմագրման հանձնաժողովում ներգրավված չէ ուսանողական համակազմից ներկայացուցիչ, այն դեպքում, երբ ուսանողը Հավատարմագրման հանձնաժողովի կայացրած որոշման ազդեցության հիմնական կրողն է, կրթական ծառայությունների սպառողը: Այս համատեքստում հարկ է ընդգծել, որ Հավատարմագրման հանձնաժողովում ուսանողի ներգրավվածությունն ապահովելու փաստը դիտարկվել է նաև ՈԱԱԿ-

ի 2022 թվականի հավատարմագրման գործընթացում և Բարձրագույն կրթության որակի ապահովման եվրոպական ասոցիացիայի (ENQA) կողմից արձանագրվել վերջինիս արտաքին գնահատման զեկույցում [ENQA Agency Review, 13]:

Անդրադառնալով թափանցիկության մեխանիզմների անկատարությանը՝ հարկ է նշել, որ ՈԱԱԿ-ի կայքէջում հասանելի չեն բուհերի ինքնավերլուծությունները, ընթացիկ մշտադիտարկման արդյունքները, կրթական ծրագրերի մշտադիտարկման արդյունքները, ինչը խոչընդոտում է գործող օրենքով սահմանված պետական քաղաքականության սկզբունքների լիարժեք կիրառմանը:

Բարձրագույն կրթության որակի բարելավմանը խոչընդոտող հաջորդ առանցքային խնդիրներից է գրագողությունը, որը ակադեմիական բարեվարքության խախտման դրսևորումներից մեկն է: Ակադեմիական բարեվարքության տարրեր պարունակող իրավադրոյթներն ամրագրված են ՀՀ Սահմանադրության մեջ, ՀՀ քրեական օրենսգրքում, «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքում, ՀՀ գիտական աստիճանաշնորհման կանոնակարգում, ինստիտուցիոնալ հավատարմագրման 3-րդ չափանիշում, սակայն նշված փաստաթղթերով ամբողջովին չի կանոնակարգվում գիտակրթական համակարգում ակադեմիական բարեվարքության լիարժեք պահպանումը:

Ակադեմիական բարեվարքության քաղաքականությունն արտացոլող ներքին իրավական փաստաթղթեր (հայեցակարգեր, էթիկայի և ակադեմիական բարեվարքության կանոնակարգ, ուղեցույցներ և այլն) հաստատված են նաև ՀՀ բուհերում: Այդուհանդերձ, ակադեմիական բարեվարքության պահպանումը կրում է ավելի շատ ֆորմալ բնույթ. այն բավարար չափով չի մշակութայնացվել և որպես ա-

կադեմիական մշակույթի անբաժանելի տարր՝ չի արմատավորվել ՀՀ բուհերում հետևյալ պատճառներով՝

- ոչ բոլոր բուհերի կամ բուհերի ոչ բոլոր առարկայական ծրագրերում (նաև ոչ միասնական ձևաչափով) են ներկայացված ակադեմիական բարեվարքության պահպանման պահանջները,
- բուհերի կրթական ծրագրերում բացակայում են ակադեմիական բարեվարքության պահպանմանն առնչվող ուսումնական և վերապատրաստական դասընթացները, եթե տվյալ կրթական ծրագրերի մասնագիտական ուղղվածությունը չի ընդգրկում իրավաբանական կամ տնտեսագիտական ոլորտը,
- բուհերի ներքին շահակիցների (գլխավորապես ուսումնառողների) մեծ մասը կա՛մ հետաքրքրվածություն չի ցուցաբերում ուսանողների ձեռնարկներում, պատվո վարքականոններում, ներքին կարգուկանոններում և էթիկայի կանոններին առնչվող կանոնակարգերում առկա ակադեմիական ազնվության պահպանմանն առնչվող տեղեկատվության ձեռքբերման նկատմամբ, կա՛մ առհասարակ տեղյակ չէ այդպիսի ներքին կանոնակարգերի առկայությունից,
- ՊԴ կազմի կողմից գրական աղբյուրների հղման ճիշտ ձևերին և առհասարակ ակադեմիական գրագրության մաս հանդիսացող ակադեմիական ազնվության պահպանմանը վերաբերող տեղեկատվությունը հաճախ սահմանափակ է կամ ոչ լիարժեք, իսկ նշված խնդիրների լուծմանը միտված ուղղորդման տրամադրումը՝ ոչ միշտ արդյունավետ [Շահինյան, 129]:

Այսպիսով, կրթության որակի ապահովման ոլորտում առկա օրենսդրական խնդիր-

ների վերաբերյալ սույն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերհանված խնդիրները սահմանափակում են Բոլոնիայի գործընթացով պայմանավորված կրթական բարեփոխումների իրականացման ամբողջականությունը, խոչընդոտում կրթական ծառայությունների որակի բարձրացմանը և, ընդհանուր առմամբ, ՀՀ բարձրագույն կրթության համակարգի լիարժեք գործարկմանն ու բուհերի մրցունակության բարձրացմանը: ՀՀ կառավարությունը, կարևորելով կրթության որակի բարձրացման պետական քաղաքականությունն ու հաշվի առնելով բարձրագույն կրթության օրենսդրական դաշտում առկա խնդիրները և օրենքների ընդունման ժամանակագրությունը, օրակարգում դրել է գործող օրենքի վերանայման հարցը: Արդյունքում, 2021 թվականին հանրությանը ներկայացվեց «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը, որը միտված էր օրենսդրական խնդիրների վերացմանն ու բարձրագույն կրթության և գիտության ոլորտների համաչափ զարգացմանն ուղղված քաղաքականության ձևավորման և իրականացման հիմքերի ու պայմանների ապահովմանը [Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին] ՀՀ օրենքի նախագիծ]: «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» ՀՀ օրենքի նախագծով նախատեսվում է փոխկապակցել լիցենզավորման և հավատարմագրման գործընթացները, վերանայել գործող պայմաններն ու չափանիշները, մշակել և կիրառել նախահավատարմագրման գործիքակազմ, ինչպես նաև պարտադիր դարձնել կրթական ծրագրերի որակի արտաքին գնահատումը: Օրենքի նախագծով

նախատեսվում է նաև բուհերի կառավարման խորհրդի ձևավորման սկզբունքների փոփոխություն, հաշվետվողականության, թափանցիկության և ֆինանսավորման նոր մեխանիզմների մշակում ու կիրառում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ամփոփելով բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ոլորտում օրենսդրական հիմքերի վերլուծությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ գործող օրենսդրության մեջ առկա բացերը խոչընդոտում են բարձրագույն կրթության որակի ապահովման համակարգի արդյունավետ գործառնմանը և, հատկապես, ՀՀ-ում կրթության որակի բարելավմանն ու բուհերի գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը: Սույն ուսումնասիրության արդյունքների համաձայն՝ գործող օրենքներում կրթության որակին վերաբերող հասկացությունները ժամանակավրեպ են և չեն համապատասխանում ներկայիս իրողություններին, հետևաբար հրատապ է այդ հասկացությունների վերանայումը:

Ի լրումն վերոնշյալի՝ գործող օրենքով սահմանափակվում են ՀՀ-ում որակի ապահովման (հավատարմագրման) գործընթացները, տուժում են բարձրագույն կրթության միջազգայնացմանն ուղղված միջոցառումները: Ընդհանուր առմամբ, նշված օրենսդրական խնդիրները անհնարին են դարձնում ՀՀ՝ ԵԲԿՏ-ին ամբողջությամբ ինտեգրումը՝ առաջ բերելով որակի ապահովման գործընթացների կազմակերպման և իրականացման մի շարք խոչընդոտներ:

Գրականության ցանկ

1. «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենք, 16 մարտի 2016, ՀՕ-34-Ն, 01.նոյեմբեր.2022:
2. Շահինյան Ա., «Մտավոր սեփականության կրթության կազմակերպման նախադրյալները և ռազմավարական մոտեցումները ՀՀ բուհերում»: Բանբեր Երևանի Վ. Բյուսովի անվան

պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի: Մանկավարժություն և հասարակական գիտություններ 2(41), Եր., Լինգվա, 2017, էջ 114-137:

3. «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենք, 20 հոկտեմբեր 2022, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=103999>
4. «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ, 20 հոկտեմբեր 2022, <https://www.e-draft.am/projects/4788/about>
5. ENQA Agency Review: National Center for Professional Education Quality Assurance Foundation). 20 հոկտեմբեր 2022, <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/ANQA-external-review-report.pdf>.

THE ISSUES OF LEGISLATIVE REGULATION OF RA HIGHER EDUCATION QUALITY ASSURANCE SECTOR IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL REFORMS

Tatevik Movsisyan

Researcher

BSU, Chair of Education Management and Planning

tatevmovsisyan1907@gmail.com

Abstract

In this article, the legislative bases of the field of RA higher education quality assurance were analyzed and a number of issues were identified that limit the activities of the quality assurance entities, hinder the spread, strengthening and development of the quality culture in the Republic of Armenia, the improvement of the education quality as well as the refinement of efficiency, competitiveness, accountability and transparency of the higher education system.

A comprehensive study of normative-legal documents regulating the field of RA higher education quality assurance indicates that the concepts related to the education quality in those documents are outdated and do not correspond to current realities, so it is urgent to revise these concepts. In addition, measures aimed at the internationalization of higher education are affected by the application of existing laws, which is also a consequence of the contradictions in the normative-legal acts. Although since 2005 the Republic of Armenia has been taking steps to solve the issues in the field of higher education, the legislative issues, discussed in this article, make it impossible to fully integrate RA into the EHEA, bringing a number of obstacles to the organization and implementation of quality assurance processes.

Keywords. higher education, constitutional right to higher education, quality assurance, legislative issues of quality assurance, educational reforms.

Ներկայացվել է՝ 20.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.

ԱՆՀԱՏԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏ

Մարինա Արշակի Պերրոյան

Հայցորդ

ՀԵՀ, Կառավարման ամբիոն

armmarmarnar@gmail.com

Ամփոփագիր

Ժամանակակից աշխարհը բնութագրվում է շուկայում ապրանքների և ծառայությունների գլոբալացմամբ և մարդու նշանակությամբ որպես ռեսուրս, որը կարող է պոտենցիալ մրցակցային առավելություններ ապահովել և ավելի կարևոր դառնալ: Աշխարակիցների արդյունավետ համագործակցությունը և նրանց միջև հնարավոր լարվածության կանխումը ցանկացած կազմակերպությունում առկա խնդիրներից է, որոնց լուծումը ուղղակիորեն կախված է անհատների վարքագծերից: Անհատական վարքագիծը անհատի առանձնահատուկ հոգեբանական և ինտելեկտուալ պայմանավորվածություններն են, կամ՝ մարդու մտածելու, զգալու և գործելու բացառիկ կայուն օրինակը: Անհատականության գծերը կազմակերպչական վարքագծում ունեն հատուկ բաղադրիչներ և դինամիկ առանձնահատկություններ, որոնք տարբեր կերպ են արձագանքում շրջակա միջավայրի փոփոխություններին [Lin, Chiu, 175]: Անհատական վարքագծի տարբերությունները կարող են լինել բախումի հիմնական պատճառը, ինչպես նաև բախումի ընկալումը և այդ հակամարտությունը լուծելու նախապայմանությունները: Բախման էությունը հասկանալու համար պետք է ուշադրություն դարձնել հակամարտող կողմերի սոցիալական և հոգեբանական բնութագրերին: Սոցիալական բնութագիրը անհատի հասարակության այս կամ այն խավին պատկանելիությունն է, կրթության մակարդակը, մասնագիտությունը, կուլտուրայի վրա և հասարակությունում դիրքը, հեղինակությունը և այլն: Հոգեբանական բնութագիրը՝ անհատական հատկանիշներն են [Կիրակոսյան, 190 - 191]:

Հոգվածում ուսումնասիրվում են անհատների վարքագծի վրա ներգործելու մեթոդներ ու ձևեր՝ բախումների կառավարման արդյունավետության բարձրացման նպատակով, ինչպես նաև հոգվածը նպատակ ունի բացահայտելու անձի անհատական վարքագծի դերը կազմակերպությունում՝ բախումների հնարավոր նախադրյալները և պատճառները բացահայտելու համար նպատակով:

Հիմնաբառեր. անհատի վարքագիծ, սոցիալական հատկանիշներ, անհատի տրամադրվածություն, հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ, արժեքային համակարգ, հավատալիքներ, արժեքներ:

Ներածություն

Կազմակերպությունը մարդկային կյանքի անբաժանելի ձև է. ժամանակակից մարդը, որպես կանոն, կա՛մ աշխատող է, կա՛մ հարա-

բերությունների մեջ է մտնում կազմակերպության հետ, այսինքն՝ նա իր ժամանակի մեծ մասն անցկացնում է համագործակցելով տարբեր տեսակի և մակարդակի հարաբերու-

թյուններում: Եվ բախումն անխուսափելիորեն դառնում է այս փոխազդեցության մի մասը: Ցանկացած կազմակերպությունում անխուսափելի են բախումները, քանի որ կազմակերպությունը մարդկանց խումբ է, որոնց գործունեությունը գիտակցաբար համակարգված է ընդհանուր նպատակներին հասնելու համար [Маслова, 54]: Բախումների իրական նշանակությունը և դերը մարդկանց կյանքում կարող է որոշվել հասարակության վրա դրանց ներգործության հետևանքների կամ ուղղվածությունների պարզաբանմամբ կամ որոշակի ժամանակաշրջանում առանձին ուղրտների վրա այդ բախումների ազդեցությամբ: Բախումների շարժառիթների դերի ու նշանակության բացահայտումը, հաղթահարման ուղիների որոնումն ու կառավարումը կարևոր հիմնախնդիր է ցանկացած կազմակերպությունում:

Հետազոտության նպատակն է՝ ուսումնասիրել և վերլուծել անձի անհատական վարքագիծը կազմակերպության բախումնային իրավիճակներում, բացահայտել անհատական վարքագծի առանձնահատկությունների և բախումների հնարավոր պատճառների միջև անմիջական կապը:

Հետազոտության օբյեկտն է՝ անձի անհատական վարքագծի դրսևորումների ուսումնասիրությունը, **առարկան՝** անհատի վարքագծի և կազմակերպության ներսում բախումների առաջացման պատճառահետևանքային վերլուծությունը:

Հետազոտությունում կիրառվել է *ինդուկտիվ մտածանքային մեթոդը՝* մասնավորից ընդհանուրի դիտարկումով՝ բացահայտելու համար պատճառահետևանքային կապը անձի անհատական վարքագծի և բախումների միջև:

Կազմակերպությունում կարևորագույն բաղադրիչը անհատն է, որտեղ նյութական խթաններից բացի, լայն կիրառում են ստացել

նաև սոցիալ-հոգեբանական խթանները, որոնք կապված են առավել բարձր մակարդակի պահանջմունքների բավարարման հետ (պատկանելիության, հարգանքի, ինքնատարտաբանման, ինքնահաստատման): *Սոցիալ – հոգեբանական մեթոդների* օգնությամբ բացահայտվում է ինչպես անհատի վարքագծի վրա ներազդելու եղանակների ամբողջությունը, այնպես էլ անհատի՝ կազմակերպության նպատակներին առավել համապատասխան վարքի ապահովումը՝ ավելորդ լարվածություններից խուսափելու նպատակով:

Անհատականությունը ազդում է բախումնային իրավիճակի վրա տարբեր մոտիվացիոն, ճանաչողական և աֆեկտիվ գործընթացների միջոցով: Օրինակ, տարբեր անհատականություններ ունեցող մարդիկ կարող են ունենալ տարբեր շարժառիթներ, և հետևաբար, օգտագործում են տարբեր բախումնային ռազմավարություններ, քանի որ բախումնային իրավիճակում նրանք գնահատում և փնտրում են տարբեր արդյունքներ: Մյուս կողմից, տարբեր բախումնային ռազմավարություններ ունեցող մարդիկ կարող են տարբեր կերպ ընկալել նույն իրավիճակը, որն իր հերթին հանգեցնում է նրան, որ նրանք ցուցաբերում են տարբեր վարքագծեր: Վերջապես, անհատը հակված է ավելի դրական ազդեցություն ունենալ, երբ *գործում է վարքագծով, որը համապատասխանում է իր անհատականությանը*, և հետևաբար, կարող է գտնել որոշ բախումնային ռազմավարությունների օգտագործումն ավելի օգտակար, քան մյուսները [Parka, Antonioni, 982]:

Յուրաքանչյուր կազմակերպություն առանձին և յուրահատուկ համակարգ է, որտեղ տարատեսակ հակասությունները և բախումները աշխատողների միջև անխուսափելի են և պայմանավորված են կազմակերպության արդյունավետ գործունեության և զարգաց-

ման հետ՝ կապված խոչընդոտները հաղթահարելու ուղիների ընտրությամբ: Բախումների ուսումնասիրությունն ունի գործնական նշանակություն: Այն տարբեր կարգավիճակների և արժեքների համար մղվող պայքար է [Шап, 35]: Բախումը տհաճ ու բավական հաճախ հանդիպող բարդ երևույթ է, որը մի կողմից հանգեցնում է այլընտրանքային տարբերակների, նպաստում այդ տարբերակներից լավագույնի ընտրության, պարզաբանում տարբեր խնդիրներ և լուծման եղանակներ, հնարավորություն է տալիս ենթականերին արտահայտել իրենց մտքերը, բավարարել իրենց անձնական պահանջները, իսկ դեկավարներին՝ մշակել առավել արդյունավետ ռազմավարություն, մյուս կողմից՝ տարբեր խնդիրների լուծման նպատակով առաջացած մասնավոր և ընդհանուր շահերի հակասություն, որը ծագում է հոգեբանական, տնտեսական, քաղաքական, արժեքային, կրոնական և այլ պատճառներով ու շարժառիթներով: Այն բնորոշվում է որպես անհատների միջև հակասությունների սրում: Սակայն ոչ բոլոր հակասություններն են առաջացնում բախումներ, քանի որ զարգացման վաղ փուլում այն կարող է հարթվել և դրսևորվել ոչ բախումնային ձևով: Վերջապես շատ հակասություններ կան, որոնք բախման հետ որևէ առնչություն չունեն: Օրինակ մարդու և բնության, արտադրության և պահանջարկի հակասությունները:

Միևնույն ժամանակ հակամարտությունն անհրաժեշտ է տարբեր կազմակերպություններում խնդիրների լուծման հարթակ ծառայելու, և մարդկանց աշխատելու համար: Հետևաբար, հակամարտությունն անխուսափելի է ցանկացած կազմակերպությունում, լինի դա ուսումնական հաստատություն կամ բիզնես ինստիտուտ: Բախումը սովորաբար խնդիր չի համարվում: Սակայն, երբ այն պատշաճ կերպով չի կարգավորվում, այն

դառնում է խնդիր, քանի որ նվազեցնում է արտադրողականությունը, աշխատողների բարոյականությունը, առաջացնում է բազմաթիվ և շարունակական հակամարտություններ, ինչն էլ պատճառ է դառնում ոչ պատշաճ վարքագծի դրսևորման: Բախումը կարող է հանգեցնել կազմակերպության աշխատողների բանավոր կամ ֆիզիկական առճակատման [Blooming, 25]:

Անհատի սոցիալ-տնտեսական դիրքը հասարակությունում կանխորոշում է ոչ միայն նրա վարքագիծը և գործողությունները, այլև նրա գիտակցությունը, շահը և նպատակները: Անհատը մշտապես ենթակա է հակասությունների և սթրեսների, որոնք բախման պատճառ են հանդիսանում: Բախումն ինքնին չի արտահայտում լարվածության պատճառներն ամբողջ ծավալով, չի մատնանշում սնող և սատարող սոցիալական աղբյուրները: Այդ ամենը հասկանալի կդառնա միայն հատուկ ուսումնասիրությունների ու գիտական վերլուծության արդյունքում: Բախումը միայն խթանում է այդ գործընթացը: Սակայն բախման ընթացքում առավել հստակ են արտահայտվում նրա մասնակիցների՝ կողմերի շահերը և արժեքային կողմնորոշումները, ինչն ինքնին կարևոր է բախումը ծնող բոլոր պատճառներն ու հանգամանքները պարզելու համար [Գասպարյան, 15]:

Կազմակերպությունում անհատի վարքագիծը կարող է բախման պատճառ հանդիսանալ, պայմանավորված՝

- անհատի տրամադրվածությամբ, որը դրսևորվում է զգացմունքներով, գիտելիքներով և մտադրություններով,
- արժեքային համակարգով, որոնք այն ստանդարտների և չափանիշների ամբողջությունն են, որոնցով մարդն առաջնորդվում է իր գործունեության ընթացքում,

- հավատալիքներով, որոնք անհատի կայուն պատկերացումներն են և ձևավորվում են անձնական փորձի և գիտելիքների հիման վրա և չեն պահանջում ապացույցներ:
- սկզբունքներով, որոնք այն կայուն նորմերն ու կանոններն են, որոնք որոշում են անձի վերաբերմունքը տարբեր երևույթների և գործընթացների նկատմամբ [Латфуллин, 78-81]:

Կազմակերպչական բախումների ամենատարածված պատճառներից են նաև կազմակերպության նպատակի և դրան հասնելու ուղիների տարբեր ընկալումները և հոգեբանական բնութագրերի տարբերությունները, ինչը ենթադրում է, որ յուրաքանչյուր անհատ ունի որոշակի խառնվածք, բնավորություն, կարիքներ, վերաբերմունք, սովորություններ և այլն: Յուրաքանչյուր մարդ յուրահատուկ է և եզակի [Деккушева, 217]: Բախման պատճառ կարող են լինել խառնվածքի տարբերությունները, հոգեֆիզիոլոգիական անհամատեղելիությունը, ինքնագնահատականը, ընկալումը, հույզերը, մոտիվացիան և այլն: Անհամատեղելիության տարրերը միշտ էլ կան, դրանք ներդրված են մարդու անհատականության մեջ, բայց անհամատեղելիությունը սուր ձևեր է ստանում, երբ հակամարտությունը բիզնեսից վերածվում է հուզականի, որն անմիջապես որոշվում է շփվելու անկարողությամբ [Чередниченко, 379]:

Ցանկացած կազմակերպությունում կարևոր խնդիրներից մեկը կազմակերպության պայմաններին և պահանջներին աշխատողի ադապտացման գործընթացն է, որը կախված է կազմակերպական միջավայրի արժեքային համակարգից, պայմաններից, մարդու ներգրավման գործընթացի առանձնահատկություններից և թե որքանով է անհատների վարքագիծը համապատասխանում կազմակերպության ընդհանուր նորմերին և

ստանդարտներին և որքանով է այն կառավարելի:

Այդ տեսակետից ելնելով՝ տարբերակվում է վարքագծի դրսևորման չորս ձև.

1. նվիրված և կարգապահ աշխատակից, ով ձևավորում է իր վարքագիծը կազմակերպության շահերին համապատասխան և իր գործողությունները կատարում է համաձայն վարքագծի ընդունված նորմերի.

2. հարմարվող վարքագիծ՝ չի ընդունում կազմակերպության արժեքները, բայց փորձում է հետևել կազմակերպությունում ընդունված ընդհանուր նորմերին և պահանջներին,

3. յուրահատուկ վարքագիծ՝ ընդունում է կազմակերպության արժեքները, բայց այս կամ այն պատճառով չի ընդունում նորմերը և չի հարմարվում պահանջներին,

4. ըմբոստ վարքագիծ՝ ով ուղղում է իր վարքագիծը գոյություն ունեցող նորմատիվ համակարգի և ամբողջ կազմակերպության դեմ: Բնականաբար նման վարքագիծը անընդունելի է կազմակերպության կողմից, որն էլ իր հերթին առաջ կբերի խնդիրներ և բախումներ [Карякин, 92]:

Ժամանակի ընթացքում ընկալումների, սպասումների փորձի, կուտակված գիտելիքների ու այլ գործոնների ազդեցությամբ կազմակերպությունում անհատի վարքագիծը կարող է ենթարկվել որոշակի փոփոխությունների, որն անմիջականորեն կապված է նրա դերի, իրավիճակի վերաբերյալ պատկերացումների և շարժառիթների հետ: Դերը աշխատակցի խնդիրների, կարգավիճակի, գործառույթների և առաջադրված աշխատանքների ամբողջությունն է: Անհամապատասխանության դեպքում ձևավորվում է դերային անորոշություն, որն էլ կարող է հանգեցնել դերային բախումների: Սովորաբար, դերերի բախումը հասկացվում է որպես իրավիճակ, երբ որոշակի կարգավիճակ ունեցող անհատը բախվում է անհամատեղելի սպասումների հետ կամ,

երբ անձը կանգնած է միաժամանակ մի քանի պահանջների առջև, որոնցում դերերից մեկի իրականացումը հանգեցնում է մյուս բոլորի կատարման անհնարինություն: Այլ կերպ ասած, դերերի բախման իրավիճակը պայմանավորված է նրանով, որ անհատը չի կարողանում կատարել դերի պահանջները: Բնականաբար, նման իրավիճակներում լարվածությունը խորանում է, բախումների հավանականությունը՝ մեծանում, խախտվում է կայունությունը և առաջանում են տագնապի, անվստահության տրամադրություններ: Բախման կողմերից յուրաքանչյուրը յուրովի է պատկերացնում տարածայնությունների գոտում ստեղծված իրավիճակը և դրան նպաստող հանգամանքները: Կողմերից յուրաքանչյուրը յուրովի է գնահատում բախման բնույթը, ինչն էլ բախման առաջացման պատճառ է դառնում: Կողմերից յուրաքանչյուրը չգիտի, թե ստեղծված իրավիճակն ինչպես է ընկալում հակառակորդը, քանի դեռ վերջինս չի արտահայտում իր տեսակետը: Հարկ է նշել, որ բախման առաջացման համար նշանակություն չունի ոչ կողմերի իրավիճակին տված գնահատականները, ոչ էլ այն, թե բախման մեջ ներքաշվող մարդիկ ինչպես են գնահատում միմյանց մտքերը: Յուրաքանչյուր մարդ ձևավորում է գաղափարների, ցանկությունների, տեսակետների իր համակարգը և դրա հիման վրա գնահատում է իր շուրջը կատարվող իրադարձությունները: Շարժառիթներով է որոշվում, թե մարդը ինչ նպատակներ է սահմանում իր համար, ընդ որում հնարավոր է նաև սահմանվեն անիրագործելի նպատակներ: Նման դեպքերում մարդու մոտ առաջանում են ներանձնային բախումներ: Բախումներ առաջանում են նաև անհամատեղելի նպատակներ սահմանելու դեպքում [Կիրակոսյան, 191]:

Այլ մարդկանց հետ *բախումնային հարաբերությունների հակումը* կամ *նախահակված*

ծությունը ստեղծում է անձի անհատական առանձնահատկությունները: Այս հատկանիշները կարելի է համատեղել հինգ խմբերի.

1) **Մարդու մոտ ներքին բախումների առկայություն.** դրսևորվում են արտաքուստ որպես գրգռվածություն, ոչ աղեկվատ արձագանք այնպիսի արտահայտությունների, որոնք մյուսները համարում են ոչ էական, աննշան, իսկ հակամարտության գոտում՝ ունեն շատ կարևոր սուբյեկտիվ նշանակություն: **Բնավորության շեշտադրումը (ընդգծման առկայությունը)**, որպես բնավորության գիծ, մի կողմից մարդուն դարձնում է առանձնահատուկ՝ ի վնաս մյուսների, մյուս կողմից՝ նպաստում է այդ մարդու հետ շփվող մարդկանց անհանգստության առաջացմանը: Առանձնացնենք շեշտադրված բնավորության գծեր, որոնց հիման վրա ձևավորվում են տարբեր տեսակի բախումներ.

- *ցուցադրական*՝ անընդհատ տեսադաշտում լինելու հակում, իսկ չնկատվելու դեպքում՝ բացասական ռեակցիայի հրահրում:
- *հիպերթիմիկ*՝ անլուրջ դրսևորում, վատ ընկերակցություն,
- սեփական հնարավորությունների և կարողությունների *ոչ համարժեք ինքնագնահատում*, որը կարելի է և՛ գերագնահատել, և՛ թերագնահատել.
- ամեն գնով *գերակայելու ցանկություն*, որտեղ դա հնարավոր է և անհնար.
- մտածողության, հայացքների, համոզմունքների *պահպանողականություն*, հնացած ավանդույթները հաղթահարելու *ցանկության բացակայություն*:

2) **Սեռային և տարիքային առանձնահատկություններ.** կանայք հակված են ավելի հաճախակի իրենց անձնական կարիքների հետ կապված բախումների (աշխատավարձ, արձակուրդի բաշխում), տղամարդիկ՝ առավել հակված են բախումների, որոնք ուղղա-

կիրեն կապված են հենց աշխատանքային գործունեության հետ (աշխատանքի կազմակերպում, աշխատանքային գործառույթների որոշակիություն):

Աշխատողների տարիքի աճով, նրանց գործունեության նպատակային բնութագրերի հետ կապված բախումները սկսում են ավելի մեծ մասնաբաժին զբաղեցնել, մինչդեռ աշխատանքային կոլեկտիվում աշխատողների հարմարվողականության խնդիրներով պայմանավորված բախումների թիվը միաժամանակ կրճատվում է:

3) **Հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ.** հաճախ ղեկավարները հաշվի չեն առնում աշխատողների հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները, ինչը հանգեցնում է աշխատանքի խանգարումների և ուղղահայաց բախումների առաջացման: Հայտնի է, որ մի աշխատողն արագ, հաշված թույլների ընթացքում յուրացնում է նոր գործառույթը, իսկ մյուսը՝ դանդաղ: Մեկը նախընտրում է անձանոթ աշխատանքը՝ կապված դժվարությունների, խոչընդոտների հաղթահարման հետ, իսկ մյուսը, ընդհակառակը, սիրում է կատարել միապաղաղ, «ընդունված» պարտականություններ: Մեկն անմիջապես արձագանքում է արտաքին ազդեցություններին, երկրորդը երկար ժամանակ «հետաձգում» է արձագանքը, իսկ երրորդը կարող է ժամանակից շուտ արձագանքել, նույնիսկ մինչև իրավիճակը կամ ղեկավարը նրանից որոշակի գործողություններ պահանջի:

4) Բախումների պատճառ կարող է լինել նաև **մարդու հուզական վիճակը**՝ կապված կարիքների բավարարման հետ: Անհարմար կամ կողմնակալ պահվածքը հաճախ հիասթափության արդյունք է: Մարդիկ, ովքեր հիասթափված են, քանի որ կանգնած են խոչընդոտի կամ երկրորդանքի առաջ, կարող են իռացիոնալ կերպով արձագանքել. դառ-

նալ ագրեսիվ, համառորեն հավատարիմ մնալ սովորական գործելաոճին՝ հրաժարվելով ընդունել ողջամիտ առաջարկները, «հանձնվել»՝ կորցնելով նախաձեռնողականության բոլոր հատկանիշները [Самыгин, 336-340]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, անհատական վարքագծի, որպես բախումների ուսումնասիրության օբյեկտի հետազոտությունը, թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրակացությունը, այն է՝ անհատական վարվելակերպը բախումնային իրավիճակում նպատակների, անձի կողմից գիտակցվող կամ անգիտակցաբար ընկալվող գործողությունների և ռեակցիաների ամբողջությունն է:

Կազմակերպության խնդիրն է հասնել անձի անհատական առանձնահատկությունների, դերի բաշխման, վստահության և գործատուի պահանջների միջև համապատասխանության: Կառավարման գործընթացում անհատին պետք է դիտարկել բնածին և ձեռքբերովի կենսաբանական, հոգեբանական և սոցիալական գործոնների փոխազդեցության և ամբողջականության մեջ: Երբ կա անհատի և ղեկավարների արժեքների համապատասխանություն, երկկողմանի հարմարվողականություն՝ բարձրանում է կառավարման արդյունավետությունը, մոտիվացվում է թե՛ աշխատողը՝ որպես անհատ, թե՛ ղեկավարը: Փոխադարձ սպասումների կապվածությունը ստեղծում է կանխատեսելի իրավիճակ, զարգանալու կայուն և հուսալի պայմաններ, համախմբվածություն և համագործակցություն: Եվ հարկավոր է հաշվի առնել, որ անհատի դրական տրամադրվածությունը աշխատանքում հատկապես ընդգծվում է, երբ վերջինս իր անհատական վարքագծով, կարող է գտնել բախումների կառավարման տարբեր գործիքներ, որոնք կլինեն ավելի օգտակար, քան

մյուսներինը: Հետևաբար, ղեկավարները չպետք է չարաշահեն իրենց դիրքերը՝ բռնաձեռքով կամ սահմանափակելով անհատի վարքագծային դրսևորումները:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ անձի անհատական վարքագիծը, իրեն բնորոշ

առանձնահատկություններով, անմիջականորեն հանդիսանում է բախումնային գործընթացի և ուսումնասիրության կարևորագույն օբյեկտ, և հետևաբար գիտական վերլուծությունը թույլ կտա ապահովել բախումների առավել արդյունավետ կառավարում:

Գրականության ցանկ

1. Ն.Կիրակոսյան «Կառավարման հմտություններ» Երևան, Հեղինակային հրատարակչություն 2020, 584 էջ
2. Յ. Գասպարյան «Սոցիոլոգիա» ԼԻՄՈՒՇ Երևան 2019, 200 էջ
3. Маслова С.В. Конфликтология. Учебное пособие. - Томск: ТПУ, 2010. 191 с
4. Наталья Шаш «Конфликтология.Шпаргалка» 2014, 210 с
5. Blooming, МС (1995) *Управление конфликтами как фундаментальный лидерский навык!* [семинар, представленный на конференции лидеров CLA 1995 г.]. Католическая библиотека мира т. 66 116 с.
6. Г. Латфуллин, О Н.Громова "Организационное поведение", Питер 2004г. 432с
7. Деккушева А.Д. Факторы конфликта и их характеристика // Научные проблемы гуманитарных исследований. - 2010. - № 3. 250 с
8. Чередниченко И. П., Тельных Н. В. Психология управления / Серия «Учебники для высшей школы» 608 с
9. А. М. Карякин "Организационное поведение" учебное пособие 2004г. 220с
10. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д., Шило С.И., Ильинский С.В., Салимжанов И.Х. Управление персоналом / Под ред. С.И. Самыгина. Ростов н/Д: «Феникс», 2001, 512 с
11. Lin, N. P., Chiu, H. C. (1999). A study of service quality: The effects and applications of service providers' personality traits. *Journal of Management*, 16(2), 484 p
12. H. Parka, D. Antonioni, "Personality, reciprocity, and strength of conflict resolution strategy" Volume 41, Issue 1, February 2007, 982 p

INDIVIDUAL BEHAVIOR AS AN OBJECT OF RESEARCH OF CONFLICTS IN ORGANIZATION

Marina Petrosyan

Researcher

EUA, Chair of Management,

armmarmarnar@gmail.com

Abstract

The modern world is characterized by the globalization of goods and services on the market and the importance of a person as a resource capable of providing potential competitive advantages is becoming increasingly important. Effective cooperation of employees and prevention of possible tension between them is one of the problems in any organization, the solution of which directly depends on the behavior of individuals. Individual behavior is a special psychological and intellectual mechanisms of a person or an exceptionally stable example of human thinking, feelings and actions: Personality traits in organizational behavior have specific components and dynamic features that react differently to changes in the environment [Lin, Chiu, p. 175]. differences in individual behavior can be the main cause of conflict, as well as the

perception of conflict and preferences in resolving this conflict. Social characteristic -belonging of a person to a particular class of society, level of education, profession, position, authority in the team and society, etc. Psychological characteristics come to be individual features [Կիրակոսյան, 190 - 191]:

The article discusses methods and methods of influencing the behavior of individuals in order to improve the effectiveness of conflict management. The article is aimed at identifying the role of individual human behavior in the context of introducing possible prerequisites and causes of conflicts in the organization.

Keywords: Personality behavior, social characteristics, personality mores, psychophysiological features, system of values, beliefs, values.

Ներկայացվել է՝ 13.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 14.11.2022թ.

PROPOSES AND EVALUATES SIMILARITY METHOD IN TEHRAN STOCK EXCHANGE

Jahan Biglari Arash

Researcher

EUA, Chair of Management

ajahanbiglari@yahoo.com

Abstract

One of the most issues for managers and traders has been deciding on a worthwhile portfolio for yielding and investing money. There are distinctive methods for rating and weighting offering exclusive results. This paper proposes a new method to rank the alternatives with or without knowing about the weight of the criteria and examine them. The intention of this study proposes the Similarity method and evaluates it in the Iranian capital market hence imparting a new way to assist investors in selecting a satisfactory portfolio. All calculations for the portfolio had been based totally on the information of the Tehran Stock Exchange from 2014 to 2021.

The Similarity method can assign rank and weight to the alternatives and construct portfolios with acceptable performance on the Tehran Stock Exchange. This approach performs as good as to other MCDM (Multi Criteria Decision Making) methods. According to the findings, this strategy can create an efficient portfolio with a higher return on bank interest and the market index.

Keywords: Portfolio, MCDM, Criteria, Shannon, Decision Matrix, Normalizing

1. Introduction

Past researchers have already utilized Decision Matrix (DM) in decision-making the use of quite a number of mathematical models, heuristics and MCDM techniques. The benefit of MCDM methods is that they reflect on the consideration of each qualitative parameter as nicely as quantitative ones. MCDM consists of many methods such as Simple Additive Weighting (SAW), Weighting Product (WP), and AHP [Mohammadinejad et al.,3]. For this reason, the portfolio supervisor as a decision-maker desires a decision matrix that is a listing of values in rows and columns. The matrix is beneficial for searching at vast information of selection elements and assessing every factor's relative significance. The quality aspect of the decision matrix is, able use many kinds of decisions. However, it is mostly fine when you are evaluating a couple of alternatives or criteria that want to be narrowed down to one last desire [Lucid, Team, 1].

Scientific Novelty

This study proposes and evaluates a new approach with acceptable performance as a technique of Multi-Criteria Decision Making

(MCDM) methods. The Similarity method can give weight and compute the rank of alternatives. The Similarity method can construct valuable portfolios with returns more than the activity of financial institutions and stock market index. This technique works as well as different MCDM methods.

Structure

The rest of this paper is organized as follows. Section two defines the basic concepts of the research. The third section proposes the Similarity method. In part four, the Similarity approach is utilized for real-world problems. Section five illustrates the results of the real-world and comprehensively contrasts them with the Bank Interest and Stock Market Index. The conclusions and pointers for the future lookup are represented in part six.

2. Literature review

This section explains the concepts of the Similarity Method these principles are consisted of calculating the size of the vector and normalizing with the similarity between satisfactory vector and others.

2.1 Decision Matrix

A decision matrix is a listing of values in rows and columns that permit an analyst to systematically identify, analyze, and score the overall performance of relationships between alternatives and criteria.

$$DM = \begin{matrix} & A_i & C1 & \dots & Cn \\ \begin{matrix} A1 \\ \vdots \\ Am \end{matrix} & \begin{pmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix} \end{matrix} \quad (1)$$

Where $\{A_1, A_2, \dots, A_m\}$ is a set of possible alternatives $\{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ is a set of decision-making criteria, and a_{ij} is the value of alternative i

with respect to criterion j [When to Use a Weighted Decision Matrix, 1].

2.2 Criteria

This phase explains the criteria used in this paper. The criteria have consisted of *Return*, *Reliability* and *Risk*.

Return

The main idea in investment is the return. The return incorporates value changes and proprietorship benefits. To assess the financial investment needs the return on resources more than the costs [Beattie, 1].

The return equation in the stock market is as follows:

Percentage of Stock Return

$$= \frac{\text{Real price of last trading day} - \text{Real price of first trading day of the year}}{\text{Real share price on the first trading day of the year}} \times 100 \quad (2)$$

Reliability

Reliability is the lack of failures and Reliability engineering is the management action that prevents the development of failures. Also, Reliability engineering is the capacity of components that can work without break [Barnard, 8].

The Reliability function is hypothetically characterized as the likelihood of success at time t . This likelihood is assessed by examining past informational indexes or through reliability methods. Reliability frequently assumes a vital part in the expense viability of systems.

Most reliability techniques are utilized in numerous scientific strategies. Mean Days Failures (MDF) is one of the methods for calculating reliability that has been used as one of the criteria in this research. MDF be able to calculate the ratio of fail days based on the total days that the asset is in use.

$$MDF = \frac{\sum(\text{fail days})}{\text{total number of trading days}} \quad (3)$$

MDF defines mean days failures, system failures are days the stock price is traded less than a certain amount for each period the investor determined. MDF is total failure days divided by the sum of the trading days [Jahan Biglari, 282].

Risk

Risk implies future uncertainty about deviation from anticipated profits or outcomes. Risk measures the uncertainty of recognizing a gain from an investment that an investor is wishing to take it. Risks are of unique kinds and originate from special situations. In finance, the beta (β or market beta or beta coefficient) is a measure of how an asset performs (on average) when a standard market will increase or decrease. Thus, beta is a beneficial measure of the contribution of an asset to the threat of the market portfolio. Therefore beta is defined as systematic risk or market risk [Kenton,1].

2.3 Compute Return of a portfolio

The return of a portfolio defines in equation (4):

$$\text{Portfolio return} = \sum_{i=1}^m w_i r_i \quad (4)$$

r_i is the return of every alternative and w_i is the weight of every alternative in the portfolio and m is the number of alternatives.

2.4 Length of Vector

Most frequent distance measure, particularly Euclidean distance. It measures the distance between two points in space. The Euclidean distance uses the Cartesian coordinates and the Pythagorean Theorem [Brownlee, 1].

$$D_{eucl}(p - q) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (p_i - q_i)^2} \quad (5)$$

Assume q_i origin of coordinate is **zero** then according to the formula (5) length of vector is:

$$D_{eucl}(v) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (p_i)^2} \quad (6)$$

2.5 Vector Normalizing

The vector normalization is used in the TOPSIS technique. Like other multi-criteria decision methods, the decision matrix must be normalized. The vector normalization method is used to normalize the values. Vector method is performed as follows [Habibi, 1]:

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_1^m x_{ij}^2}} \quad (7)$$

2.6 Cosine Similarity

Cosine similarity is a measure of similarity that can be used to examine vectors, and supply a rating of them with comparison to a satisfactory vector. Let x and y be two vectors for comparison [Han et al., 77-78].

$$Sim(x, y) = \frac{x^T \cdot y}{\|x\| \cdot \|y\|} \quad (8)$$

Utilizing the cosine function as the Similarity method, Where $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ and $Y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$, and where X^T is a transposon of vector x . $\|x\|$

and $\|y\|$ are the education of the norm of vector x and y .

$$\|x\| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}, \quad \|y\| = \sqrt{y_1^2 + y_2^2 + \dots + y_n^2}$$

The Similarity method measures the cosine of the angle between vectors x and y . A cosine with zero value means the angle of two vectors is ninety degrees and has no match. The cosine with the nearer amount to one explains the smaller surface between vectors and the increased similarity between them.

Note the cosine similarity is referred to as a nonmetric measure.

2.7 Entropy Shannon

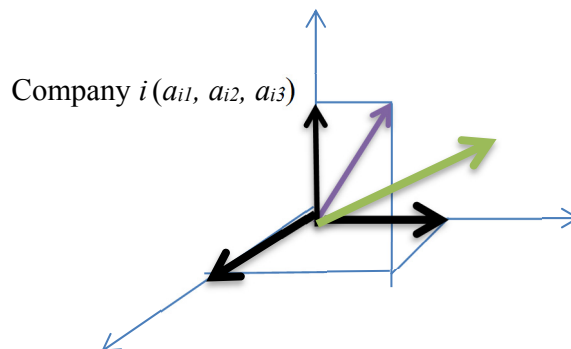
The entropy technique is one of the multi-criteria decision-making strategies for calculating the weight of criteria. In this method, a decision matrix is required. This approach was once proposed by using Shannon and Weaver in 1974. Entropy expresses the quantity of uncertainty in a non-stop likelihood distribution [Hosseinzadeh Lotfi, F and Fallahnejad, 55].

Entropy is a basic concept in physical sciences, social sciences and systems. Entropy represents the amount of uncertainty resulting from the content of a message. In other words, entropy in information theory is an index to measure uncertainty expressed by a probability distribution [Azar, 8].

3. Similarity method

The decision matrix based on three criteria means each alternative can be a vector with three dimensions. The criteria are *Return*, *Reliability* and *Risk*.

Figure 1



The Similarity method is based on the similarity between the best vector and an alternative

In the above figure, the vector blue is a company as an alternative and the green vector is the best vector between alternatives that its attributes consisted of the best value of each criterion.

Similarity Steps

Step1. Construct the decision matrix (It is explained in part 2.1)

Step2. Normalize the decision matrix (It is explained in part 2.5)

Step3. Similarity (It is explained in part 2.6)

This step must compute the sum of similarities of each alternative with the best vector calculated in the previous step.

Step4. Weight to alternatives

As rule, give zero if the similarity value is less than zero. Then normalize the new matrix that

consisted of similarity values with linear normalizing. The normalized matrix illustrates the weight of alternatives.

4. A Real World Example

This section explains the Similarity approach with an instance in the actual world. This paper tries to use the actual world as an example for utilize the Similarity technique.

The decision matrix included twenty companies as alternatives and three criteria *return*, *reliability* and *risk*.

Constructing Decision Matrix

The decision matrix in table (1) is an example of the year 1397 (Solar system calendrer) that consisted of values obtained from previous parts.

Table 1

DECISION MATRIX PerYear							
1397	Return	Reliability	RISK	Company	Return	Reliability	RISK
<i>Iran Mineral P.</i>	55.863	0.390	-0.677	<i>Sobhan Pharm.</i>	-5.011	1.000	1.064
<i>Behbahan Cement</i>	-12.664	0.973	-0.614	<i>Iran Mobil Tele</i>	30.115	0.504	0.573
<i>Dadeh pardazi Iran co</i>	15.865	0.237	1.283	<i>Chadormalu</i>	31.688	0.712	1.081
<i>Fanavaran Petr.</i>	54.682	0.589	0.069	<i>Iran Khodro</i>	0.755	1.000	1.563
<i>S*North Drilling</i>	-48.540	1.000	0.181	<i>Khouz. Steel</i>	57.449	0.310	1.142
<i>S*IRI Marine Co.</i>	-1.458	1.000	0.596	<i>S*I. N. C. Ind.</i>	65.427	0.500	0.757
<i>Butane Group</i>	49.162	0.813	0.770	<i>Azar Refract.</i>	-	0.845	-
<i>Shahrout Sugar</i>	5.874	0.131	2.083	<i>S*Tehran Const.</i>	-	1.000	-
<i>Yazd Jooshkab</i>	6.575	0.315	0.796	<i>MAPNA</i>	-	1.000	0.839
<i>Sahand Rubber</i>	7.722	0.292	1.021	<i>S*Mellat Bank</i>	-	1.000	0.393
					10.531		

An example of a decision matrix

Normalizing Decision Matrix

Two strategies of normalization that have been used to deal with incongruous standards dimensions are linear normalization and vector normalization. Vector normalization was merged with the main

TOPSIS method, and is calculated by the usage of the following method (7). The vector normalization makes produces smoother trade-offs for the non-linear distances between single-dimension rankings and ratios [Pavić and Novoselac 7].

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Table 2

Normalized Decision Matrix 1397

<i>Company</i>	<i>RETURN</i>	<i>RELIABILITY</i>	<i>RISK</i>	<i>Company</i>	<i>RETURN</i>	<i>RELIABILITY</i>	<i>RISK</i>
<i>Iran Mineral P.</i>	0.365	0.11656	-0.155	<i>Sobhan Pharm.</i>	-0.0327	0.2990	0.2437
<i>Behbahan Cement</i>	-0.082	0.29097	-0.140	<i>Iran Mobil Tele</i>	0.1968	0.1507	0.1312
<i>Dadeh pardazi Iran co</i>	0.103	0.07088	0.2939	<i>Chadormalu</i>	0.2070	0.2128	0.2478
<i>Fanavaran Petr.</i>	0.357	0.17604	0.0158	<i>Iran Khodro</i>	0.0049	0.2990	0.3582
<i>S*North Drilling</i>	-0.317	0.29901	0.0415	<i>Khouz. Steel</i>	0.3754	0.0926	0.2617
<i>S*IRI Marine Co.</i>	-0.0095	0.29901	0.1366	<i>S*I. N. C. Ind.</i>	0.4275	0.1495	0.1735
<i>Butane Group</i>	0.3212	0.24302	0.1763	<i>Azar Refract.</i>	-0.2552	0.2526	-0.094
<i>Shahrout Sugar</i>	0.0383	0.03917	0.4773	<i>S*Tehran Const.</i>	-0.1723	0.2990	-0.288
<i>Yazd Jooshkab</i>	0.0429	0.09415	0.1824	<i>MAPNA</i>	-0.0737	0.2990	0.1923
<i>Sahand Rubber</i>	0.0504	0.08726	0.2339	<i>S*Mellat Bank</i>	-0.0688	0.2990	0.0899

The decision matrix is normalized

Using the Similarity method

According to part 2.4, the table 3 below shows the length of each alternative as a vector and the

similarity between them is computed based on the equation (8).

Table 3

<i>1397</i>	<i>Return</i>	<i>Reliability</i>	<i>Risk</i>	<i>Length of Alternatives</i>	<i>M_{alternatives} * A*</i>	<i>SIM</i>
<i>Iran Mineral P.</i>	0.133288	0.013587	0.024047	0.4134	0.0867	0.3265
<i>Behbahan Cement</i>	0.006850	0.084666	0.019772	0.3336	-0.0911	-0.4254
<i>Dadeh pardazi Iran co</i>	0.010750	0.005025	0.086422	0.3197	0.1874	0.9132
<i>Fanavaran Petr.</i>	0.127712	0.030991	0.000252	0.3987	0.1673	0.6535
<i>S*North Drilling</i>	0.100635	0.089408	0.001723	0.4379	-0.1041	-0.3703
<i>S*IRI Marine Co.</i>	0.000091	0.089408	0.018674	0.3289	0.0729	0.3451
<i>Butane Group</i>	0.103232	0.059062	0.031106	0.4398	0.2311	0.8184
<i>Shahrout Sugar</i>	0.001474	0.001534	0.227854	0.4805	0.2458	0.7968
<i>Yazd Jooshkab</i>	0.001847	0.008866	0.033275	0.2097	0.1091	0.8105

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

<i>Sahand Rubber</i>	0.002547	0.007615	0.054737	0.2548	0.1367	0.8356
<i>Sobhan Pharm.</i>	0.001072	0.089408	0.059421	0.3872	0.1141	0.4589
<i>Iran Mobil Tele</i>	0.038736	0.022739	0.017214	0.2805	0.1527	0.8478
<i>Chadormalu</i>	0.042887	0.045298	0.061421	0.3868	0.2152	0.8665
<i>Iran Khodro</i>	0.000024	0.089408	0.128351	0.4667	0.1848	0.6169
<i>Khouz. Steel</i>	0.140968	0.008577	0.068490	0.4669	0.2891	0.9643
<i>S*I. N. C. Ind.</i>	0.182838	0.022352	0.030121	0.4851	0.2715	0.8719
<i>Azar Refract.</i>	0.065159	0.063828	0.008865	0.3713	-0.1442	-0.6049
<i>S*Tehran Const.</i>	0.029718	0.089408	0.083157	0.4498	-0.1997	-0.6914
<i>MAPNA</i>	0.005434	0.089408	0.037003	0.3631	0.0720	0.3089
<i>S*Mellat Bank</i>	0.004737	0.089408	0.008095	0.3198	0.0252	0.1229
A*	0.427596	0.0391719	0.477340			

Similarities between alternatives and the best vector

A* is the best alternative base on the best value of criteria.

Table 4 shows according to equation (2) the return of the portfolio in 1397 by the Similarity method has been 78.70.

Table 4

1397	$IF(S_i < 0, 0, S_i)$	Weight	Return	Company	$IF(S_i < 0, 0, S_i)$	Weight	Return
<i>Iran Mineral P.</i>	0.32645080	0.0309	3.45	<i>Sobhan Pharm.</i>	0.45887435	0.0435	1.25
<i>Behbahan Cement</i>	0	0.0000	0.00	<i>Iran Mobil Tele</i>	0.84779334	0.0803	1.36
<i>Dadeh pardazi Iran co</i>	0.91320732	0.0865	1.79	<i>Chadormalu</i>	0.86651851	0.0821	14.97
<i>Fanavaran Petr.</i>	0.65351179	0.0619	6.12	<i>Iran Khodro</i>	0.61688302	0.0584	0.25
<i>S*North Drilling</i>	0	0.0000	0.00	<i>Khouz. Steel</i>	0.96429152	0.0913	12.20
<i>S*IRI Marine Co.</i>	0.34507638	0.0327	0.75	<i>S*I. N. C. nd.</i>	0.87185186	0.0826	7.70
<i>Butane Group</i>	0.81844761	0.0775	4.68	<i>Azar Refract.</i>	0	0.0000	0.00
<i>Shahrud Sugar</i>	0.79678845	0.0755	11.53	<i>S*Tehran Const.</i>	0	0.0000	0.00
<i>Yazd Jooshkab</i>	0.81047821	0.0768	1.27	<i>MAPNA</i>	0.30890880	0.0293	1.60
<i>Sahand Rubber</i>	0.83561541	0.0791	7.60	<i>S*Mellat Bank</i>	0.12290250	0.0116	2.17
PORTFOLIO RETURN		78.70					

The weight of alternatives and the return of each one

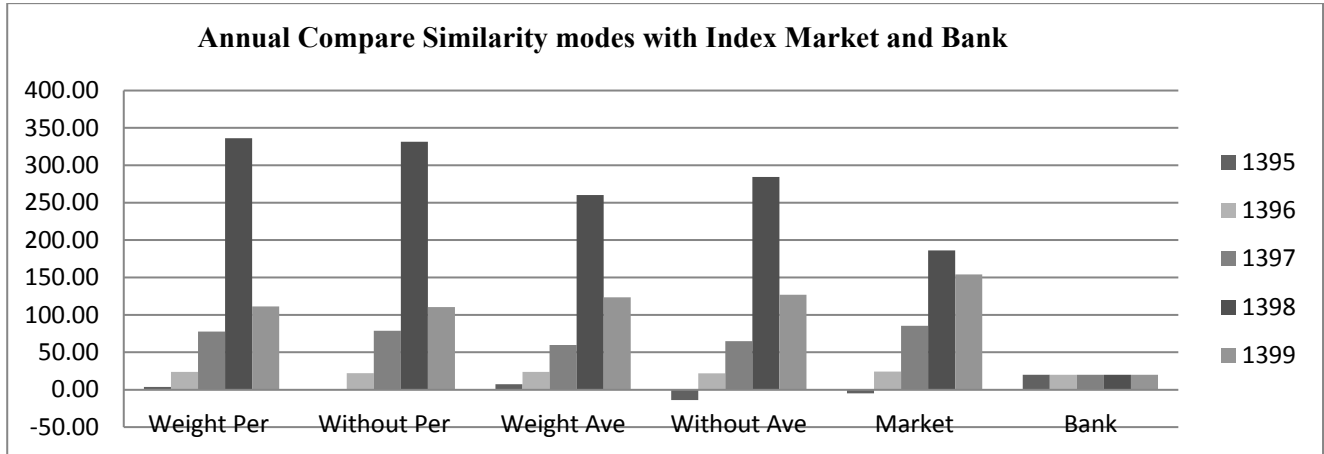
5. Results and Discussion

This section shows the result of giving weight to alternatives with the Similarity method for five years and comparing them with market index, and bank interest and using four modes of Similarity for calculating the return of each portfolio. Shannon is a

default method used for giving weight to criteria. These portfolios compare with each other and show results with charts. These charts help to find which method has better performance.

Figure 2 shows the return of Similarity modes, market index and bank interest for five years.

Figure 2

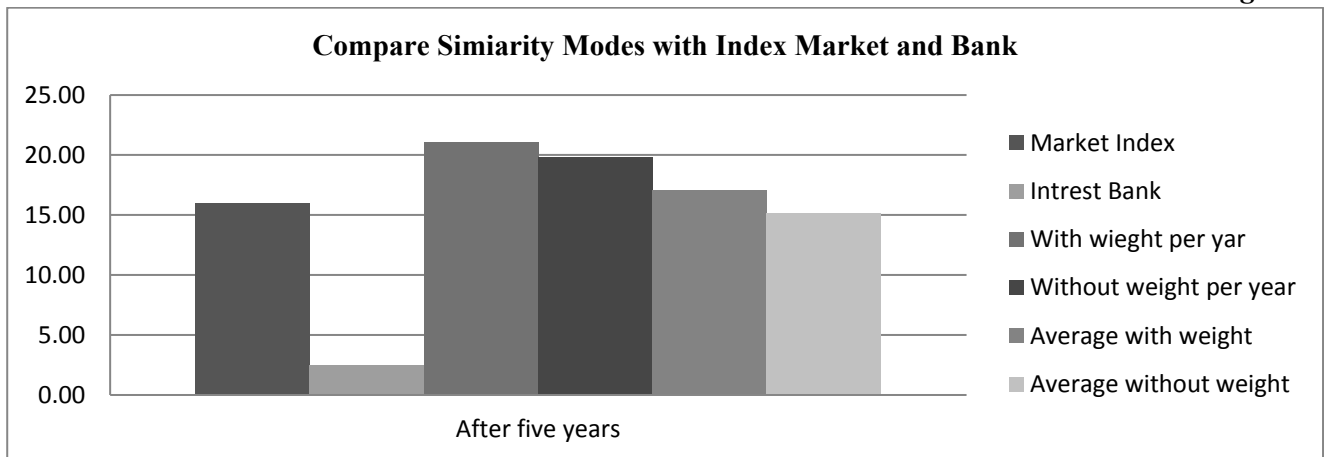


The results of the annual return of the Similarity method in comparison with the market index and bank interest

Figure 3 shows the performance of different modes of Similarity and compares them with the yield of the market index and the interest of the bank. The results illustrate the return of Similarity modes after five years is better than the market index and

bank interest. Shannon makes a profitable portfolio that has a better return than others when the criteria are calculated based on per year in the Shannon technique.

Figure 3



The results of the Similarity method in comparison with the market index and bank interest after five years

According to the results above the recommended portfolio constructed with the similarity method for 1400 is recommended in the below table (5). This portfolio is constructed based

on three criteria *return, reliability and risk*. The criteria are calculated according to Per Year mode and given weight to criteria by the Shannon method.

Table 4

Company	Weight	Company	Weight
Iran Mineral P.	0.043	Sobhan Pharm.	0.042
Behbahan Cement	0.063	Iran Mobil Tele	0.060
Dadeh pardazi Iran co	0.062	Chadormalu	0.064
Fanavaran Petr.	0.064	Iran Khodro	0.063
S*North Drilling	0.000	Khouz. Steel	0.063
S*IRI Marine Co.	0.014	S*I. N. C. Ind.	0.064
Butane Group	0.040	Azar Refract.	0.008
Shahrroud Sugar	0.058	S*Tehran Const.	0.059
Yazd Jooshkab	0.058	MAPNA	0.058
Sahand Rubber	0.060	S*Mellat Bank	0.056

Recommended portfolio with Similarity method for 1400 (2021-2022)

6. Conclusion and Recommendations

One of the most concerns for managers and investors has been choosing the best portfolio for yielding and investing money. There are different techniques for ranking and weighting alternatives that each gives different results. This research goal is to propose the Similarity method to assign weight to alternatives with a known weight of criteria or without knowing them.

The main part of the paper is devoted to expressing the Similarity method in content analysis by mentioning the example to further explain it, then the practical implementation of this method and comparing it with the current data analysis method. Finally, the validity of the results of the method in comparison with the market index and bank interest has been analyzed.

According to the findings, the Similarity method assesses the weight of alternatives to a portfolio with the acceptable performance on the Tehran Stock Exchange. The results illustrate the return of Similarity modes after five years is better than the market index and bank interest. Shannon makes a profitable portfolio that has a better return than others when the criteria are calculated based on per year in the Shannon technique.

The recommendation for more research is to compare this method with TOPSIS, AHP and other MCDM methods and survey the performance of this method in other markets and change the number of criteria or change the normalizing method that is used to normalize the decision matrix.

References

1. Azar, A. "Extending and Developing the Shannon Entropy for Data Process in Content Analysis." *JOURNAL OF HUMANITIES*, vol. 11, no. 37–38, 2001, pp. 1–18, <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=21699>.
2. Barnard, Albertyn. *Why You Cannot Predict Electronic Product Reliability*. Lambda Consulting, 2012, p. 47, http://www.lambdaconsulting.co.za/2012ARS_EU_T1S5_Barnard.pdf.
3. Beattie, Andrew. "A Guide to Calculating Return on Investment (ROI)." *Investopedia*, 2022, <https://www.investopedia.com/articles/basics/10/guide-to-calculating-roi.asp>.
4. Brownlee, Jason. "4 Distance Measures of Machine Learning." *Machine Learning Mastery*, 2020, <https://machinelearningmastery.com/distance-measures-for-machine-learning/>.
5. Habibi, Arash. *Data Normalization (Normalization Methods)*. 2018, <https://parsmodir.com/mcdm/normalization.php>.

7. Han, Jiawei, et al. “2 - Getting to Know Your Data.” *Data Mining (Third Edition)*, edited by Jiawei Han et al., Third Edit, Morgan Kaufmann, 2012, pp. 39–82, <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-0-12-381479-1.00002-2>.
8. Hosseinzadeh Lotfi, F. and Fallahnejad, R. “Imprecise Shannon’s Entropy and Multi Attribute Decision Making.” *Department of Mathematics, Science & Research Branch, Islamic Azad University (IAU)*, 2010, pp. 53–62, <https://doi.org/doi:10.3390/e12010053>.
9. Jahan Biglari, Arash. “RELIABLE RISK OF RETUN (RRR) CRITERION: EVIDENCE OF TEHRAN STOCK EXCHANGE.” *Alternative*, 2021, p. 12, <http://alternative.am/wp-content/uploads/2021/12/Arash-Jahan-BIGLARI-Reliable-Risk-of-Return-Criterion.-Evidence-of-Tehran-Stock-Exchange.pdf>.
10. Kenton, Will. “What Is Beta?” *Investpedia*, 2021,
11. <https://www.investopedia.com/terms/b/beta.asp>.
12. Mohammadinejad Pashaki, Mohammadbagher and Jafari, Seyed Mohammadbagher. *AN INTEGRATED AHP, TOPSIS AND SAW METHOD FOR RANKING THE MUTUAL FUNDS:EVIDENCE OF TEHRAN STOCK EXCHANGE,Fourth National Conference and Second International Conference on Accounting and Management*. 2015, p. 11.
13. Pavić, Zlatko, and Vedran Novoselac. “Notes on TOPSIS Method.” *International Journal of Research in Engineering and Science*, vol. 1, Jan. 2013, pp. 5–12.
14. Team, Lucid Content. *How BAs Can Use a Decision Matrix to Make Tough Choices*. 2022, <https://www.lucidchart.com/blog/how-to-make-a-decision-matrix>.
15. “When to Use a Weighted Decision Matrix.” *Weighted Decision Matrix*, 2013, <https://www.weighteddecision.com/when-to-use-a-weighted-decision-matrix/>.

Appendix

Company Name	Industry	Symbol
<i>Iran Mineral P.</i>	<i>Production of zinc sheets and ingots</i>	<i>FRVRI</i>
<i>Behbahan Cement</i>	<i>Production of type I, II & V gray cement</i>	<i>SBHNI</i>
<i>DPI</i>	<i>DPI can be present and act on all fields concerning information and communications technology</i>	<i>DADEI</i>
<i>Dadeh pardazi Iran co</i>		
<i>Fanavaran Petr.</i>	<i>Manufacturing, commissioning and extraction of methanol units, acetic acid and carbon monoxide to meet the needs of domestic and export target markets</i>	<i>PFANI</i>
<i>S*North Drilling</i>	<i>A leading company in oil and gas well drilling</i>	<i>HSHMI</i>
	<i>Purchasing, operating, renting, leasing and selling any type of ship and vessel for any purpose, including freight and passenger transport, refueling and the like.</i>	
<i>S*IRI Marine Co.</i>	<i>Undertaking any activity complementary to the activities subject to paragraph 1 above, such as the construction, operation or rental of port facilities, offshore structures and facilities related to the construction and repair of ships and vessels, and all types of cargo and passenger terminals. Production, import and purchase of various installation products, gas appliances, home appliances, parts and raw materials - manufacture and</i>	<i>KSHJI</i>
<i>Butane Group</i>	<i>operation of production equipment and machinery - establishment, rent and management of factories in or outside the country - distribution, sale and export of products Above.</i>	<i>BOTAL</i>
<i>Shahroud Sugar</i>	<i>Production of sugar from sugar beet and refining of raw sugar to white sugar and selling them.</i>	<i>SHKRI</i>

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Yazd Jooshkab	Manufacturer of cables with rubber and silicone insulation	JOSHI
Sahand Rubber	Rubber liner - Conveyor belt - Roller cover - Rubber parts - Flooring	SHNDI
Sobhan Pharm.	Pharmaceutical Holding	DSOBI
Iran Mobil Tele	The biggest mobile operator in the country in both call and mobile internet	HMRZI
Chadormalu	The subject of the company is: a- Main topics - Exploration and exploitation of iron ore mines and production of concentrate from it and production of pellets, production of iron ore (lamp over), production of steel products b- Sub-topics - installation and commissioning, maintenance, repairs, inspection Technical, service of machinery equipment required by the company	CHMLI
Iran Khodro	Establishment, construction and management of factories in any place, inside or outside the country in order to produce and supply all kinds of cars and means of transportation.	IKCOI
Khouz. Steel	The main topics include smelting, casting and rolling operations of ferrous metals and alloy steels to produce standard geometric sections. Sub-topics include supply and production of spare parts, renovation and factory management, business operations, investment in companies related to the subject of the company.	FKHZI
S*I. N. C. Ind.	Exploration, extraction and exploitation of Iranian copper mines	MSMII
Azar Refract.	Production of various shaped and amorphous refractory products	NSAZI
S*Tehran Const.	Mass construction and real estate investments	NSTHI
MAPNA	Construction of power plant equipment and	MAPNI
S*Mellat Bank	1- Opening and maintaining current Gharz al-Hasna deposit accounts, savings and short-term and long-term investment deposit accounts and other similar accounts, and issuing various types of licensed cards and issuing various types of deposit certificates. 2- Granting all kinds of financial and credit facilities to natural and legal persons in the form of current laws of the country	BMLTI

Ներկայացվել է՝ 22.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 07.11.2022թ.

ԱՐԺՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՏԻՆԵՐԻ ՕՊՏԻՄԱԼՈՒԹՅԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԻ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Միսակ Արմոյի Ավագյան

տն. թ., դոցենտ

ՀԵՀ, Կառավարման ամբիոն

misakav@rambler.ru

Ամփոփագիր

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց՝ պարբերաբար ի հայտ են գալիս տարածաշրջանային և գլոբալ այնպիսի հիմնախնդիրներ, որոնցից չեն կարող զերծ մնալ աշխարհի երկրների մեծ մասը: Այդ հիմնախնդիրները, որոնք առկա են տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում, հնարավոր է հաղթահարել միայն երկրների հավաքական ջանքերի և համակարգված ու կառուցողական գործընթացների շնորհիվ: Այդ հիմնախնդիրների շարքում կարևոր դեր ունի միջպետական տնտեսական հարաբերություններին մասնակցող արժույթային փոխարժեքի կայունության ապահովումը, որին ուղղված քայլերից է օպտիմալ արժույթային գոտիներ ձևավորումը:

Արժույթային ինտեգրման ներկայիս միտումները, որոնք պայմանավորված են տնտեսական կյանքի միջազգայնացմամբ, տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացների ակտիվացմամբ և միջազգային արժույթային համակարգում արժույթային կարգավորման խնդիրների սրմամբ, առաջնային են դարձնում օպտիմալ արժույթային գոտիների ձևավորման, դրանց արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների և չափանիշների ապահովումն ու բարելավումը: Վերջինիս հիմքում ընկած են օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսական հիմնադրույթները, որոնց վերաբերյալ մոտեցումները, ինտեգրացիոն գործընթացների զարգացմանը զուգընթաց, անընդհատ փոփոխվում են: Հոդվածում ներկայացվել են օպտիմալ արժույթային գոտիների դասական տեսությունների շրջանակներում վեր հանված չափանիշներն ու դրանց առանձնահատկությունները, կատարվել այդ չափանիշների վերաբերյալ տարբեր տեսակետների համադրում և դրանց հիման վրա գնահատվել օպտիմալ արժույթային գոտիների դասական չափանիշների արդիականությունը:

Հիմնաբառեր. օպտիմալ արժույթային գոտի, արժույթային ինտեգրում, օպտիմալության չափանիշ, արժույթային փոխարժեք, արտադրության գործոնների շարժունակություն, փոխարժեքային կարգավորում, տնտեսական հավասարակշռություն:

Ներածություն

Օպտիմալ արժույթային գոտիների (տարածքների) վերաբերյալ սկզբնական հիմնադրույթները հիմք են հանդիսացել արժույթային փոխարժեքի տարբեր ռեժիմների մասին հետազոտությունների իրականացման համար:

Վերջիններիս առաջին փուլը կոչվեց «պիոներական», որում մեծ դեր է ունեցել Ռ. Մանդելլը, որը 1961թ. հրատարակած «Օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսություն» հոդվածով սկիզբ դրեց տվյալ խնդրի հետ կապված լայնածավալ քննարկումներին: Նա «օպտիմալ

արժույթային գոտի» հասկացությունը ներկայացնում էր որպես միասնական արժույթի օգտագործմամբ կամ ազգային արժույթների միջև ֆիքսված պարիտետի և փոխարժեքի ռեժիմի պայմաններին առավելապես հարմարեցված երկրների միավորում, իսկ արժույթային տարածքը՝ որպես տիրույթ (դոմեն), որի շրջանակներում փոխարժեքները միմյանց նկատմամբ ֆիքսված են, իսկ դոմենից դուրս գտնվող արժույթների նկատմամբ ներքին արժույթները պահպանում են ճկուն փոխարժեքի ռեժիմ [Mundell, 657]:

Ուսումնասիրության նպատակն է օպտիմալ արժույթային գոտիների դասական չափանիշների վերլուծությունը և դրանց գործնական կիրառելիության գնահատումը: Հետազոտության օբյեկտն են օպտիմալ արժույթային գոտիների չափանիշները, առարկան՝ դրանց տեսական վերլուծությունը: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են գիտական գրականության տեսական վերլուծության, համադրման և ընդհանրացման մեթոդները:

Օպտիմալ արժույթային գոտիների վերաբերյալ առաջին տեսությունների ձևավորման և զարգացման գործում մեծ դեր են ունեցել նաև հայտնի տնտեսագետներ Մ. Ֆրիդմանը (1953թ.), Ռ. Մակքինսոնը (1963թ.), Ջ. Ինգրամը (1969թ.), Փ. Քենենը (1969թ.), Ն. Մինցը (1970թ.), Ջ. Ֆլեմինգը (1971թ.) և այլոք, որոնք իրենց հետազոտությունների ընթացքում ներկայացրել են օպտիմալ արժույթային գոտիների գործունեության հետևյալ հիմնական չափանիշները.

1. գների և աշխատավարձի ճկունություն
2. արտադրության գործոնների, այդ թվում՝ աշխատուժի շարժունակություն
3. ֆինանսական շուկաների ինտեգրում
4. տնտեսական բացության աստիճան

5. արտադրության և սպառման բազմազանեցում
6. հարկաբյուջետային ինտեգրում
7. գնաճի տեմպերի նմանություն
8. քաղաքական ինտեգրում:

1. Գների և աշխատավարձի ճկունություն: Դեռևս Մ. Ֆրիդմանի կողմից առաջ քաշված և հետագայում Ռ. Մանդելի կողմից հիմնավորված օպտիմալության առաջին չափանիշը գների և աշխատավարձի ճկունությունն է, որն ընկած է ֆիքսված և լողացող արժույթային փոխարժեքների առավելությունների և թերությունների վերաբերյալ քննարկումների հիմքում: Ըստ այս չափանիշի փաստարկի՝ եթե արժույթային գոտում գները և աշխատավարձերը ճկուն են, ապա տնտեսական ճգնաժամի ընթացքում հնարավոր կլինի փոքր պահանջարկ ունեցող տարածաշրջանում խուսափել գործազրկության աճից, իսկ բարձր պահանջարկ ունեցող տարածաշրջանում՝ գների աճից, և այդ դեպքում տնտեսական հավասարակշռության ապահովման համար կնվազի անվանական փոխարժեքի ճշգրտումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունը: Հակառակ դեպքում, եթե գները և աշխատավարձերը կայուն են, ապա անհրաժեշտ կլինի դիմել արժույթային փոխարժեքի ճշգրտումներին: Գների և աշխատավարձի ճկունությունը կարևոր է հատկապես կարճաժամկետ հատվածում՝ շուկերից հետո կարգավորման գործընթացները հեշտացնելու համար [Mongelli, 8-9]:

2. Արտադրության գործոնների, այդ թվում՝ աշխատուժի շարժունակություն: Ռ. Մանդելի կողմից ներկայացված արտադրության գործոնների շարժունակությունը ևս համարվում է արժույթային գոտու օպտիմալության կարևոր չափանիշ: Երբ աշխատուժը տարածաշրջանի՝ գործազրկության բարձր մակարդակ ունեցող երկրներից տեղաշարժվում է դեպի գործազրկության ցածր մակար-

դակ ունեցող երկրներ, ապա տարածաշրջանում ապահովվում է աշխատավարձերի և արտադրության ծախսերի համահարթեցում: Կապիտալի ազատ տեղաշարժը նույնպես կրճատում է տարածաշրջանային անհավասարակշռությունները: Դա նշանակում է, որ արժույթային գոտու անդամ երկրների շրջանակներում արտադրության գործոնների շուկայի ինտեգրման բարձր մակարդակը նվազեցնում է տնտեսական շուկերի ընթացքում այդ երկրների միջև անվանական փոխարժեքների փոփոխության անհրաժեշտությունը [Mundell, 661]: Եթե *և՛* աշխատուժը, *և՛* կապիտալը շարժունակ չեն, ապա ֆիքսված փոխարժեքը չի կարող հանգեցնել տարածաշրջանի տնտեսական արդյունավետության բարձրացմանը, և այդ դեպքում նպատակահարմար չի լինի արժույթային գոտու ձևավորումը: Այս առումով, Ու. Քորդենը գտնում է, որ աշխատուժի շարժունակությունը նվազեցնում է արժույթային միության ծախսերը, սակայն այն չի հանդիսանում փոխարժեքի ճկունությանը փոխարինող կատարյալ գործոն: Ըստ նրա՝ աշխատուժի շարժունակությունը կարճաժամկետ հատվածում ցածր է՝ պայմանավորված միգրացիայի և վերապատրաստման ծախսերով, իսկ միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարներում այն կարող է լինել ավելի բարձր՝ նպաստելով մշտական շուկերի կարգավորմանը: Ինչ վերաբերում է կապիտալի շարժունակությանը, ապա, ըստ նրա, այն կարող է հանգեցնել արժույթային միության հիմնական խնդրի՝ ներքին և արտաքին համաժամանակյա հավասարակշռության ապահովմանը միայն կարճաժամկետ հեռանկարում: Ու. Քորդենը միաժամանակ եզրակացնում է, որ մաքսային միության գործունեության պարագայում փոխարժեքային տատանումների անհրաժեշտությունը կարող է մեծանալ, քանի որ տվյալ դեպքում սակագները և ներմուծման սահմանափակումներն

այլևս կիրառելի չեն որպես վճարային հաշվեկշռի կարգավորման գործիքներ [Corden 15, 40, 41]:

3. Ֆինանսական շուկաների ինտեգրում: Ըստ Ջ. Ինգրամի՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել արժույթային գոտու օպտիմալացման այնպիսի չափանիշի վրա, ինչպիսին է ֆինանսական շուկաների ինտեգրման բարձր մակարդակը, քանի որ ֆինանսական շուկաների ինտեգրման դեպքում արժույթային գոտու՝ ռեցեսիայի մեջ գտնվող տնտեսապես թույլ մասնակից երկրի համար հասանելի են դառնում գոտու անդամ մյուս մասնակից երկրների առավել մատչելի ֆինանսական ռեսուրսները, ինչը նվազեցնում է փոխարժեքային կարգավորումների անհրաժեշտությունը՝ տնտեսական հավասարակշռությունը վերականգնելու համար [Ingram, *Comment* 96]: Ֆինանսական ինտեգրման բարձր մակարդակի պայմաններում տոկոսադրույքի նույնիսկ չնչին փոփոխությունները կարող են հանգեցնել գործընկեր երկրների միջև կապիտալի հավասարակշռված շարժին՝ դյուրինացնելով արտաքին անհավասարակշռության ֆինանսավորումը, ինչպես նաև նպաստելով ռեսուրսների բաշխման արդյունավետության բարձրացմանը [Ingram, *Mechanisms*, 631]: Չնայած նրան, որ ընդհանուր ֆինանսական շուկան նաև կրճատում է երկարաժամկետ տոկոսադրույքների սփրեղը և կապիտալը դարձնում է հասանելի, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ այս ինստիտուտը չի փոխարինում դրամավարկային և ֆինանսաբյուջետային քաղաքականության մշտական փոփոխություններին, այլ ընդամենը այդ գործընթացը դարձնում է առավել սահուն [Волков, 73]:

4. Տնտեսական բացության աստիճան: Ռ. ՄակՔիննոնի կողմից արժույթային գոտու օպտիմալության չափանիշ է համարվում տնտեսության բացության աստիճանն ու չա-

փր: Ընդ որում, որքան բարձր է տնտեսական բացության աստիճանը, այնքան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների միջազգային գների փոփոխություններն ավելի մեծ չափով են անդրադառնում կենսապայմանների վրա: Նա նշում է, որ արժույթային գոտու լավագույն մասնակիցը փոքր բաց տնտեսություն ունեցող երկրներն են՝ վերջինս հիմնավորելով այն հանգամանքով, որ երկրների նշված խմբի համար հաճախ ձեռնտու չէ դրամավարկային անկախության պահպանումը, քանի որ նրանք չեն կարող ազդել մրցունակության վրա, կատարել գործարքներ արժույթային շուկայում, իսկ նրանց առևտրային մեծ հոսքերը պահանջում են մեծ ծախսեր՝ արժույթային ռիսկերը զսպելու համար: Սակայն քանի որ փոքր բաց տնտեսության դեպքում պետության կողմից լողացող փոխարժեքի կիրառումը կայունացնող ազդեցություն չի ունենում, փոխարժեքի տատանումները հիմնականում բացասաբար են անդրադառնում գների կայունության վրա և չեն նպաստում տնտեսական զարգացմանը, հետևաբար, անվանական փոխարժեքի ճշգրտումները՝ որպես կարգավորման գործիք, չեն կարող լինել արդյունավետ: Այսպիսով, որքան բաց և փոքր է տնտեսությունը, այնքան ավելի մեծ է փոխարժեքի ֆիքսման և արժույթային միության ստեղծման դրական էֆեկտը [McKinnon, 722]:

5. Արտադրության և սպառման բազմազանեցում: Փ. Քենենը օպտիմալ արժույթային գոտու չափանիշ է համարում արտադրության (արտահանման) և սպառման (ներմուծման) բազմազանեցումը, որի բարձր մակարդակը, ըստ նրա, նվազեցնում է ասիմետրիկ շուկերի առաջացման հնարավորությունը, թուլացնում դրա հնարավոր ազդեցությունը տնտեսության վրա և նպաստում ներդրումային հոսքերի, գների մակարդակի և զբաղվածության կայունացմանը [Kenen, 48]: Ըստ Փ. Քենենի, վերջինս խթան է հանդիսանում, որպեսզի

արտադրության բազմազանեցման առավել բարձր մակարդակ ունեցող երկրները միավորվեն արժույթային գոտու մեջ՝ ձևավորելով միասնական արժույթ:

6. Հարկաբյուջետային ինտեգրում: Փ. Քենենը պետությունների հարկաբյուջետային համակարգերի ինտեգրումը նույնպես համարում է օպտիմալ արժույթային գոտիների ձևավորման կարևոր չափանիշ: Ըստ նրա՝ որքան բարձր է հարկաբյուջետային ինտեգրման մակարդակը, այնքան ավելի մեծ է հնարավորությունը մեղմելու տնտեսական շուկի ազդեցությունը՝ գործազրկության ցածր մակարդակ ունեցող երկրներից գործազրկության բարձր մակարդակ ունեցող երկրներ բյուջետային փոխանցումների միջոցով, ինչը հանգեցնում է շուկեր կրող մասնակից երկրների տնտեսական կարգավորումների համար անվանական փոխարժեքի փոփոխությունների իրականացման անհրաժեշտության նվազմանը, տնտեսական կայունացմանը ու մակրոտնտեսական հավասարակշռության վերականգնմանը [Kenen, 53]: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Գ. դե լա Դեհեսան նույնպես կարծում է, որ արժույթային միությունը պետք է ունենա հարկաբյուջետային միություն, ընդհանուր գանձարան և ընդհանուր հարկաբյուջետային քաղաքականություն կամ, որպես այլընտրանք, մեծ բյուջե կամ առնվազն մեծ հիմնադրամ՝ անդամ պետությունների միջև հարկաբյուջետային ազատությունից խուսափելու և ընդհանուր ու ասիմետրիկ շուկերը վերացնելու համար [De la Dehesa, 11]: Փ. Քենենին հակադրվում է Ու. Քորդենը՝ նշելով, որ արժույթային ինտեգրումը չի պահանջում հարկաբյուջետային ինտեգրում, քանի որ կառավարությունները բյուջեի պակասուրդի ֆինանսավորումը կարող են իրականացնել միության շրջանակներում գործող կապիտալի շուկայում փոխառություններ ներգրավելու միջոցով՝ միաժամանակ նշելով, սակայն, որ արդ-

յունավետ կարճաժամկետ կառավարումը կարող է պահանջել ընդհանուր բյուջետային քաղաքականության որոշակի ներդաշնակեցում կամ վերահսկողություն [Corden, 40-41]: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ հարկաբյուջետային ինտեգրման համար անհրաժեշտ է երկրների կողմից ինտեգրման քաղաքական կամք և բյուջետային միջոցների բաշխման պատրաստակամության բարձր մակարդակ:

7. Գնաճի տեմպերի նմանություն: Ջ. Ֆլեմինգը օպտիմալ արժույթային գոտու չափանիշների շարքին ավելացնում է ևս մեկը՝ գնաճի տեմպերի նմանությունը՝ նշելով, որ արտաքին անհավասարակշռություններ կարող են առաջանալ նաև ներքին գնաճի տեմպերի մշտական տարբերություններից, որոնք ի հայտ են գալիս, մասնավորապես, կառուցվածքային զարգացումների անհամապատասխանություններից, աշխատաշուկայի ինստիտուտների բազմազանությունից և սոցիալական տարբեր նախապատվություններից: Ջ. Ֆլեմինգը փաստում է, որ արժույթային գոտու մասնակից երկրների միջև գնաճի կայուն և միանման տեմպերը նպաստում են առևտրի պայմանների կայունացմանը, ինչն էլ, իր հերթին, հանգեցնում է ընթացիկ հաշիվների գործարքների և առևտրի հաշվեկշռի հավասարակշռմանը և կրճատում անվանական փոխարժեքային ճշգրտումների անհրաժեշտությունը: Ջ. Ֆլեմինգն առանձնացնում է գնաճի միանման տեմպերի հաստատման այնպիսի պայմաններ, ինչպիսիք են զբաղվածության քաղաքականությունների նմանությունը, տնտեսական աճի տեմպերի նմանությունը և արհիմությունների դիրքորոշումների նմանությունը [Fleming, 470]:

8. Քաղաքական ինտեգրում: Որոշ տնտեսագետների կողմից արժույթային ինտեգրման քաղաքական կամքը համարվում է միասնական արժույթի ներդրման կարևորագույն պայմանը: Այս առումով, Ն. Մինցը նշում

է, որ արժույթային համակարգերի միավորման հարցում պետությունների քաղաքական պատրաստակամությունը մեծ խթան է հանդիսանում տնտեսական կոնվերգենցիաներին հասնելու համար՝ հնարավորություն տալով հեռանկարում մակրոտնտեսական ցուցանիշները համապատասխանեցնել օպտիմալ արժույթային գոտու մնացած չափանիշներին [Mintz, 23]:

Այսպիսով, Ռ. Մանդելը, Փ. Քենենը և Ռ. ՄակՔիննոնը, հանդիսանալով օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսության հիմնադիրները և ուսումնասիրելով արժույթային միությունների ձևավորման բնույթը, սահմանեցին մի շարք տնտեսական չափանիշներ, որոնք հնարավորություն են տալիս իրականացնել պետությունների դրամավարկային համակարգերի ինտեգրում: Ֆիքսված արժույթային փոխարժեքի և միասնական արժույթին անցում կատարելու քաղաքականության համեմատական առավելությունների ուսումնասիրությունների վրա հիմնված հետազոտությունները հաստատեցին, որ արժույթային փոխարժեքը հանդիսանում է տնտեսական հավասարակշռությունը վերականգնելու արդյունավետ գործիք, եթե.

1. երկրները ենթարկվում են ասիմետրիկ շոկերի, որոնք պահանջում են այդ երկրներում արտադրվող ապրանքների համեմատական գների փոխադարձ համապատասխանեցում,
2. ներքին գները ամբողջությամբ ճկուն չեն. հետևաբար արագորեն չեն հարմարվում շոկերին,
3. ներքին գներն անմիջապես չեն ինդեքսավորվում՝ կապված փոխարժեքի տատանումների հետ, այսինքն՝ փոխարժեքի փոփոխության արդյունքում համեմատական գների փոփոխությունները անմիջապես չեն չեզոքացվում ներքին գների տեղաշարժերով,

4. հարմարեցման այլ մեխանիզմները, ինչպես օրինակ՝ արտադրության գործոնների շարժունակությունը կամ ֆիսկալ ֆեդերալիզմը, բացակայում են կամ ունեն ոչ մեծ դերակատարում [Чаплыгин, 130-131]:

Արժույթային գոտիների օպտիմալության չափանիշների բացահայտումը հանդիսանում է «պիոներական» փուլի հիմնական ձեռքբերումը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ դրանք ունեն լրացուցիչ մեկնաբանությունների և վերլուծությունների կարիք՝ պայմանավորված մի շարք թերությունների առկայությամբ: Նախ, օպտիմալության չափանիշների մի մասը չափելի չէր, ինչը հնարավորություն չէր տալիս միանշանակ գնահատել վերջիններիս դերը օպտիմալ արժույթային գոտիների ձևավորման գործում: Մյուս կողմից, միասնական արժույթի ստեղծման տեսական նախադրյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ չնայած դրանց վերաբերյալ տեսությունների հիմնադրույթների հարաբերական տրամաբանական ներդաշնակությանը՝ այդ նախադրյալները բավականին վերացական են և հաճախ չեն համապատասխանում իրականությանը, իսկ առանձին չափանիշների վրա հիմնված արժույթային գոտիների օպտիմալության վերաբերյալ եզրակացությունները երբեմն հակասում են այլ չափանիշներով ստացված արդյունքներին [Мискин, 73]: Այսպես, Փ. Ռոբսոնը նկատում է, որ օպտիմալ արժույթային գոտու մի քանի չափանիշներ էկոնոմետրիկ մեթոդներով դժվար է միանշանակորեն չափել, ինչը հնարավորություն չի տալիս դրանք համեմատել և համադրել միմյանց հետ [Robson, 241]: Ջ. Թավլասն, իր հերթին, վեր է հանում օպտիմալ արժույթային գոտու վերոնշյալ փուլի չափանիշների միջև առկա անհամապատասխանությունները՝ նշելով, որ, օրինակ, Ռ. ՄակՔիննոնի կողմից որպես արժույթային գոտու օպտիմալության լավա-

գույն չափանիշ համարվող տնտեսության բացության աստիճանը հակասում է Փ. Քենենի կողմից ներկայացված արտադրության բազմազանեցման չափանիշին, քանի որ եթե ըստ Ռ. ՄակՔիննոնի՝ արժույթային գոտու լավագույն մասնակից է համարվում փոքր բաց տնտեսություն ունեցող երկիրը, որը, որպես կանոն, ունի մասնագիտացման և արտադրության բազմազանեցման ցածր մակարդակ, ապա Փ. Քենենը գտնում է, որ օպտիմալ արժույթային գոտի ձևավորելու համար պետք է միավորվեն արտադրության բազմազանեցման բարձր մակարդակ ունեցող երկրները, որոնք առավելապես բնորոշ են խոշոր տնտեսություններին, հետևաբար, ըստ Փ. Քենենի, նախընտրելի է, որ խոշոր տնտեսությունները վարեն ֆիքսված, իսկ փոքր տնտեսությունները՝ ճկուն փոխարժեքի քաղաքականություն [Tavlas, 224]:

Մեկնաբանելով Ռ. Մանդելի կողմից առաջ քաշված արտադրության գործոնների շարժունակության վերաբերյալ դրույթը՝ Ռ. ՄակՔիննոնը նշում է, որ վերջինս Ռ. Մանդելի կողմից համապարփակ վերլուծության չի ենթարկվել, քանի որ, ըստ Ռ. ՄակՔիննոնի՝ արտադրության գործոնների շարժունակության գործոնների հիմնադրույթն ունի երկու ասպեկտ՝ տարածաշրջանների միջև շարժունակության աշխարհագրական գործոնը և արտադրության տարբեր ճյուղերի միջև շարժունակության գործոնը: Ռ. ՄակՔիննոնը գտնում է, որ Ռ. Մանդելն իր աշխատության մեջ նկատի է ունեցել միայն առաջին գործոնի մեկնաբանությունը, որի շրջանակներում կատարված վերլուծությունը վերաբերել է միասնական արժույթ ունեցող տարածաշրջանների ներսում աշխարհագրական շարժունակության վերաբերյալ հարցին՝ տարածքների միջև շարժունակության պակասը լրացնելու համար [McKinnon, 724]:

Ռ. Մանդելի՝ արտադրության գործոնների շարժունակության վրա հիմնված օպտիմալ արժույթային գոտիների արդյունավետությունը կասկածի տակ է առնում նաև Փ. Քենենը, որը գտնում է, որ այդ չափանիշը լավագույնը չէ այդ գոտիների գործունեության ապահովման համար՝ նշելով, որ ազգային տնտեսության բազմազանեցումը և մեկ երկրում բազմաթիվ միառնկային տարածաշրջանների առկայությունը ավելի լավ չափանիշ է, քան աշխատանքային ռեսուրսների շարժունակությունը, և այդ համատեքստում հիմնավորում է, որ.

- բազմազանեցման բավարար մակարդակ ունեցող տնտեսությունում առևտրի պայմանները այնքան հաճախակի չեն փոխվում, որքան միառնկային տնտեսությունում,
- արտահանվող հիմնական ապրանքների նկատմամբ պահանջարկի նվազման պայմաններում բազմազանեցված տնտեսությունը բազմազանեցման ցածր մակարդակ ունեցող տնտեսության համեմատ գործազրկության էական աճ չի ունենա,
- տնտեսության բազմազանեցումը թույլ է տալիս կայունացնել կապիտալի ձևավորման գործընթացը [Kenen, 53-54]:

Փ. Քենենը եզրակացնում է, որ տնտեսության բազմազանեցումը շուկերի ոչ ամբողջական հաղթահարման արդյունքում պատճառված վնասները հասցնում է նվազագույնի: Ըստ նրա՝ տնտեսության բազմազանեցման չափանիշը հանդիսանում է արտադրության գործոնների ներքին շարժունակության առաջացման նախադրյալ, որի վրա էլ հենց հիմնվում է Ռ. Մանդելը, քանի որ միայն երկրում բազմաթիվ ոլորտների առկայության դեպքում է հնարավոր հասնել զբաղվածության առավելագույն մակարդակի յուրաքանչյուր ա-

ռանձին մասնագիտության համար [Kenen, 58-59]:

Ըստ Հ. Ֆուկուդայի՝ թերություններ ունի նաև գնաճային տեմպերի նմանության չափանիշը: Նախ, գնաճային նմանեցման գործընթացների արագությունը կախված է տնտեսության կառուցվածքային բազմաթիվ առանձնահատկություններից, որոնք կարող են փոփոխվել արժույթային միությանը երկրի անդակացություններից հետո: Այդ առումով, օտիմալության այս չափանիշը կարող է ունենալ էնդոգենության հատկություն: Եվ երրորդ, այն հակասում է Ֆիլիպսի կորի տեսությանը, որն արտացոլում է հավասարակշռված հարաբերակցություն գնաճի և գործազրկության միջև, այսինքն՝ կախված ընտրված քաղաքականությունից՝ որոշ երկրների համար ցածր գործազրկության պայմաններում օպտիմալ կարող է համարվել գնաճի առավել բարձր մակարդակը, իսկ մյուսների համար ընդհակառակը՝ գնաճի տեմպերի նվազեցումը կարող է պահանջել գործազրկության մակարդակի որոշակի աճ: Այս դեպքում գնաճի տեմպերի և գործազրկության միջև հարաբերակցության տարբերությունները կարող են հարթվել փոխարժեքի փոփոխման միջոցով, ինչը, սակայն, սահմանափակում է երկրի՝ արժույթային գոտուն միանալու հնարավորությունները [Fukuda, 14]:

Ինչ վերաբերում է ֆինանսական շուկաների ինտեգրման չափանիշին, ապա ըստ Ս. Դրոբիշեվսկու և Դ. Պոլեվոյի՝ վերջինիս վերաբերյալ քննարկումների համատեքստում տարբերակված չեն վճարային հաշվեկշռի «ֆինանսավորում» և «ճշգրտում» հասկացությունները, քանի որ եթե վճարային հաշվեկշռի անհաշվեկշռվածությունը պայմանավորված է ներմուծման և արտահանման արժեքային ծավալների տատանումներով, ապա կապիտալի ազատ տեղաշարժը հնարավորություն է տալիս ֆինանսավորել ի հայտ եկած

այդ անհաշվելի շուկայային, սակայն նման ֆինանսավորումը չի վերացնում տնտեսության իրական հատվածի խնդիրները, որոնք ստեղծում են նման անհաշվելի շուկայային [Дробышевский, Полевой 24]: Բացի այդ, Թ. Ջապելլին և Մ. Պագանոն, իրենց հերթին, կարծում են, որ ներքին ֆինանսական շուկաների կոնվերգենցիան կարող է թյուր պատկերացում տալ ֆինանսական ինտեգրման աստիճանի և ֆիրմաների ու տնային տնտեսությունների ֆինանսական հասանելիության վրա դրա իրական ազդեցության մասին: Ըստ նրանց, զարգացած ֆինանսական շուկաները փոխում են շուկայի վրա տնտեսության արձագանքման միջոցները այնքանով, որքանով դրանք հնարավորություն են տալիս ֆիրմաներին կապիտալի ֆինանսական շուկաներն օգտագործելու ներքին ներդրումները ֆինանսավորելու, իսկ տնային տնտեսություններին՝ խնայողությունները արտասահմանում ներդնելու համար [Jappelli, Pagano 3,7]:

Եզրակացություն

Ամփոփելով, հարկ է նշել, որ օպտիմալ արժույթային գոտիների չափանիշներից որևէ մեկը չի կարող համարվել գերակա և որոշիչ արժույթային գոտու արդյունավետությունը ապահովելու գործում: Այն կախված է տվյալ արժույթային գոտու առանձնահատկություններից, մասնակից երկրների զարգացման մակարդակից, քաղաքական կամքից, յուրաքանչյուր առանձին արժույթային գոտու գործունեության առավելությունների ու թերությունների գնահատումից և դրա բացասական հետևանքների նվազեցումից: Բացի այդ,

ժամանակի ընթացքում, օպտիմալ արժույթային գոտիների չափանիշների որոշ առանձնահատկություններ, տարածաշրջանային ինտեգրման գործընթացների և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, կարող են ենթարկվել փոփոխությունների, ինչը նշանակում է, որ այդ չափանիշները կարող են համարվել էնդոգեն: Դա ենթադրում է, որ արժույթային գոտու օպտիմալությունը կարող է ձևավորվել երկրների միջև արժույթային ինտեգրումից ոչ թե առաջ, այլ՝ հետո: Արժույթային ինտեգրման արդի օրինաչափությունները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ ներկայումս այդ գործընթացներում կարևորվում են ոչ այդքան միկրոտնտեսական մակարդակում գործող արտադրության գործոնների ներտարածաշրջանային շարժունակությունը, որքան մակրոտնտեսական այնպիսի չափանիշներ, ինչպիսիք են՝ մասնակից երկրների տնտեսական և արժույթավարկային քաղաքականությունների կոորդինացումը, ներդաշնակեցումն ու միասնականացումը, տնտեսական զարգացման մակարդակների մոտարկումը, ինչպես նաև կարգավորող վերապետական մարմինների արդյունավետ գործունեության ապահովումը:

Այսպիսով, օպտիմալ արժույթային գոտու տեսությունների զարգացման առաջին՝ «պիոներական» փուլի չափանիշներն ունեին առավելապես տեսական, քան գործնական բնույթ, որոնց գծով հետագայում իրականացվեցին էմպիրիկ գնահատումներ և երկրների՝ գոյություն ունեցող կամ նորաստեղծ արժույթային միություններ մտնելու առավելությունների և թերությունների էկոնոմետրիկ մոդելավորում:

Գրականության ցանկ

1. Corden W.M. “Monetary Integration”. Essays in International Finance, International Finance Section No. 93, Princeton University, Department of Economics, Princeton, New Jersey, April 1972, p. 46
2. De la Dehesa G. “A Self-Inflicted Crisis? Design and Management Failures Leading to the Eurozone Crisis” Occasional Paper, 2012, № 86. Group of Thirty, Washington, D.C. p. 72

3. Fleming J.M. “On Exchange Rate Unification”. The Economic Journal, 1971, vol. 81, no. 323, pp. 467–488
4. Fukuda H. “The Theory of Optimum Currency Areas: An Introductory Survey”. Mita Festival Paper, Keio University, Faculty of Economics, 2002.
<http://www.clb.econ.mita.keio.ac.jp/kaji/mitafest/fukuda.pdf>
5. Jappelli T., Pagano M. “Financial market integration under EMU”. European Economy, Economic Papers 312, European Communities, March 2008, p. 42
6. Kenen P.B. “The Theory of Optimum Currency Areas: Area: An Eclectic View”. Monetary Problems of the International Economy, ed. by R.A. Mundell, A.K. Swoboda. Chicago: University of Chicago Press, 1969, pp. 41–60
7. Ingram J.C. “Comment: The Currency Area Problem”. Monetary Problems of the International Economy. ed. by R.A. Mundell, A.K. Swoboda. – Chicago: University of Chicago Press, 1969, pp. 95–100
8. Ingram J.C. “State and Regional Payments Mechanisms”, in Quarterly Journal of Economics, vol. 73, Issue 4, November 1959, pp. 619–632
9. McKinnon R.I. “Optimum Currency Areas”. American Economic Review, 1963, vol. 53, pp. 717–725
10. Mintz N.N. “Monetary Union and Economic Integration”. The Bulletin. N.Y.: New York University, 1970, No. 64, p. 36
11. Mongelli F.P. ““New” Views on the Optimum Currency Area Theory: What is EMU Telling Us?” ECB, Working Paper No 138. April 2002, p. 53
12. Mundell R.A. “A Theory of Optimum Currency Areas”. American Economic Review, vol. 51, Issue 4, 1961, pp. 657-665
13. Robson P. “The Economics of International Integration”. London, Allen and Unwin, 1987, p. 333
14. Tavlas G.S. “The Theory of Monetary Integration”. Open Economies Review, 1994, vol. 5, no. 2, pp. 211-230
15. Волков А.М. “Теория оптимальных валютных зон и асимметрические шоки: практические аспекты на примере европейской валютно-экономической интеграции”. Проблемы современной экономики (Новосибирск), 2010, № 2-1, сс. 72-76
16. Дробышевский С.М., Полевой Д.И. Проблемы создания единой валютной зоны в странах СНГ. М.: ИЭПП, 2004, с. 110
17. Мискин А.С. “Современные тенденции развития единых валют”. Известия Томского политехнического университета, Инжиниринг георесурсов, 2008, Т 312, N 6, сс. 71-75
18. Чаплыгин В.Г. “Генезис валютно-финансовой интеграции”. Вестник Оренбургского государственного университета, 2003, N 6, сс. 129-133

CLASSICAL APPROACHES TO EVALUATION OF CURRENCY AREAS' OPTIMALITY CRITERIA

Misak Avagyan

PhD in Economics, Associate Professor

EUA, Chair of Management

misakav@rambler.ru

Abstract

Along with the development of international economic relations, such regional and global issues regularly appear that most of the world's countries cannot avoid. These issues, which exist in almost all spheres of economic life, can be overcome only thanks to the collective efforts of countries and coordinated and constructive processes. Among those issues, ensuring the stability of the currency exchange rate

participating in interstate economic relations plays an important role, and one of the steps aimed at it is the formation of optimal currency areas.

The current trends of currency integration, which are caused by the internationalization of economic life, the activation of regional integration processes and the aggravation of currency regulation problems in the international monetary system, make the creation of optimal currency areas, the provision and improvement of the conditions and criteria necessary for their effective operation, a priority. The theoretical foundations of optimal currency zones, approaches to which are constantly changing along with the development of integration processes, are based on the latter. The article presents the criteria and their features within the classical theories of optimal currency areas, combines different points of view regarding these criteria and evaluates the relevance of the classical criteria of optimal currency areas based on them.

Keywords: optimal currency area, currency integration, criterion of optimality, foreign exchange rate, mobility of production factors, exchange rate regulation, economic equilibrium.

Ներկայացվել է՝ 11.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 14.11.2022թ.

ԱՐԺՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Միսակ Արմոյի Ավագյան

տնտ. թ., դոցենտ

ՀԵՀ, Կառավարման ամբիոն

misakav@rambler.ru

Ամփոփագիր

Միջազգայնացման ներկայիս միտումները, որոնք հանգեցնում են գլոբալացման և տարածաշրջանային ինտեգրման գործընթացների ակտիվացմանը, խթանում են թե՛ զարգացած, թե՛ զարգացող երկրների տնտեսությունների բացության և համաշխարհային մրցունակության աճը: Արդյունքում երկրների միջև տնտեսական փոխհարաբերությունները զարգանում են ավելի մեծ դինամիկ տեմպերով՝ նպաստելով երկրների միջև տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման հետագա խորացմանը, ընդհուպ անցմանը վերջինիս բարձրագույն փուլին՝ արժութային ինտեգրմանը, որի դրսևորման ձևերից է արժութային միությունը: Հաշվի առնելով միջազգային արժութաֆինանսական հարաբերություններում երկրների միջև արժութային ինտեգրման, հատկապես արժութային միությունների կարևոր դերն ու ազդեցությունը համաշխարհային տնտեսության զարգացման և մասնակից երկրների միջազգային մրցունակության մակարդակի աճի վրա՝ հողվածում ներկայացվել են դրանց ձևավորման հիմնական առանձնահատկությունները, դրսևորման ձևերը, նախադրյալներն ու ազդեցությունը երկրների տնտեսական զարգացման վրա: Առաջ են քաշվել արժութային միությունների ստեղծման համար անհրաժեշտ հիմնական պայմանները:

Հիմնաբառեր. արժութային ինտեգրում, արժութային միություն, արժութային փոխարժեք, միասնական արժույթ, արժութաֆինանսական հարաբերություններ, արժութային անկախություն:

Ներածություն

Արժութային միությունը հանդիսանում է տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման բարձրագույն փուլը, որի ձևավորումը պայմանավորված է ինտեգրացիոն խմբավորման մասնակից երկրների միջև տնտեսական հարաբերությունների փոխսերտաճման և փոխկապակցվածության բարձր մակարդակով, ինչպես նաև տնտեսական ինտեգրման նախորդ փուլերով (ազատ առևտրի գոտի, մաքսային միությունում ընդհանուր շուկա, տնտեսական միություն) նախատեսված հա-

մագործակցության հիմնական ձևերի ամբողջական և արդյունավետ գործունեությամբ: Հանդիսանալով ժամանակակից աշխարհի զարգացման առանձնահատկություններից մեկը՝ տարածաշրջանային արժութային ինտեգրումը դարձել է ոչ միայն ինտեգրվող երկրների տնտեսական կայունության և աճի ապահովման, այլև հատկապես վերջին ժամանակաշրջանում պարբերաբար ի հայտ եկող ճգնաժամային մարտահրավերներին ինտեգրացիոն փոխհամագործակցության շրջանակներում դիմակայելու միջոց: Այս հա-

մատեքստում կարևորվում է արժույթային միությունների դերի ու նշանակության, ինչպես նաև դրանց ձևավորման առանձնահատկությունների ներկայացումը, ինչն էլ ընկած է սույն հոդվածի արդիականության հիմքում:

Ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել արժույթային միությունների ձևավորման վերաբերյալ տարբեր տեսաբանների կողմից մատնանշված սկզբունքներն ու հիմնադրույթները և դրանց հիման վրա բացահայտել արժույթային միությունների տարբեր ձևերի առանձնահատկություններն ու ստեղծման նպատակահարմարությունը:

Հետազոտության օբյեկտն է արժույթային ինտեգրման հայեցակարգային մոտեցումներն ու հիմնադրույթները, առարկան՝ դրանց համեմատական վերլուծությունը և արժույթային միությունների ձևավորման հիմնախնդիրները:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են տեսական վերլուծության, համադրման և ընդհանրացման մեթոդները:

Արժույթային միության վերաբերյալ մոտեցումները բազմազան են, որոնք հիմնականում փոխլրացնում են միմյանց: Այսպես, Ջ. Թավլասը արժույթային միությունը սահմանում է որպես դրա մասնակից երկրների միջև մեկ կամ մի քանի առանձին արժույթների ընդունում հետևյալ փոխարժեքային կարգավորումներով՝

1. պարիտետային դրույքաչափերի անվերադարձ ֆիքսում,
2. փոխարժեքների միջև տատանումների սահմանների վերացում,
3. արժույթների ամբողջական և անշրջելի փոխարկելիություն (արժույթային վերահսկողության բացակայություն),
4. ընթացիկ և կապիտալ գործարքների ամբողջական ազատականացում [Tavlas, 32]:

Ըստ մեկ այլ մոտեցման՝ արժույթային միությունը արժույթաֆինանսական ինտեգրման վերջին փուլն է և իրենից ներկայացնում է իրավաբանորեն ձևավորված միջպետական միավորում, որի շրջանակներում շրջանառվում է միասնական արժույթ, իսկ կառավարման ֆինանսական լծակները վերահսկվում են վերպետական ինստիտուտների կողմից [Слипченко, 8]:

Արժույթային միությունը, որը հանդիսանում է տնտեսական ինտեգրման բարձրագույն ձևը, ենթադրում է միասնական տարածաշրջանային արժույթային համակարգի ստեղծում, որն իրենից ներկայացնում է միջազգային արժույթաֆինանսական հարաբերությունների կազմակերպման ձև՝ ամրագրված միության մասնակից երկրների միջև կնքված միջազգային համաձայնագրերով: Ըստ այդմ՝ արժույթային միությունը կարող է նախատեսել.

- միասնական բազային տարածաշրջանային արժույթի ներդրում,
- միության մասնակից երկրների միասնական արժույթային տարածքի ձևավորում,
- տարածաշրջանային պահուստային արժույթով իրականացվող գործարքները սպասարկող և միության անդամ երկրների միջազգային արժույթային իրացվելիության կարգավորումն իրականացնող տարածաշրջանային ինստիտուցիոնալ համակարգի ստեղծում,
- հաշվարկների տարածաշրջանային միավորված ձևերի ներդրում,
- տարածաշրջանային արժույթի փոխարժեքի ընդհանուր ռեժիմի հաստատում և միության շրջանակներում արժույթային սահմանափակումների բացակայություն,

- տարածաշրջանային պահուստային արժույթի թողարկում իրականացնող, միության մասնակից երկրների միասնական դրամավարկային քաղաքականություն վարող, ինչպես նաև տարածաշրջանային արժույթային համակարգի երկրների տարածքում արժույթային կարգավորման և արժույթային հսկողության գործառույթներ իրականացնող տարածաշրջանային կենտրոնական բանկի ստեղծում [Борисов, 171-172]:

Որոշ տնտեսագետներ արժույթային միության արդյունավետ գործունեությունը պայմանավորում են դրա մասնակից երկրների դրամավարկային քաղաքականության կոորդինացմամբ: Այսպես, համաձայն Ք. դե Վենսեյի՝ արժույթային միությունը համաձայնագիր է, որի շրջանակներում երկու կամ ավելի երկրներ պայմանավորվում են իրականացնել արժույթային քաղաքականության համատեղ կառավարում [de Vanssay, 4]: Այս համատեքստում արժույթային միության բնորոշ առանձնահատկություններից են արժույթային փոխարժեքների մշտական ֆիքսումը, որի տրամաբանական (սակայն ոչ պարտադիր) ավարտը միասնական արժույթի ներդրումն է, ինչպես նաև զարգացած ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածքի և միության միասնական կենտրոնական բանկի առկայությունը: Արժույթային միությունը՝ որպես տարածաշրջանային արժույթային ինտեգրման ձև, կարող է զարգանալ ինտեգրացիոն խմբավորման մասնակից երկրների ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ պայմանագրերի հիման վրա: Արժույթային միությունը թույլ է տալիս խուսափել անդամ երկրների արժույթների փոխարժեքային տատանումներից և ստեղծել պայմաններ փոխադարձ առևտրի և ներդրումների համար: Արժույթային միության ձևավորումը նպաստում է նաև գլոբալ

ֆինանսական կայունության ապահովման հիմնախնդիրների լուծմանը: Ավելի քիչ քանակությամբ արժույթների դեպքում միջազգային ֆինանսական համակարգը պարզեցվում է՝ դառնալով ավելի կայուն: Մյուս կողմից, սակայն, արժույթային միության մասնակիցները չեն կարող իրականացնել անկախ դրամավարկային քաղաքականություն, իսկ ազգային արժույթի դուրսբերման հետ մեկտեղ կորցնում են նաև փոխարժեքը որպես տնտեսական ճգնաժամերին դիմակայելու համար բուֆեր օգտագործելու հնարավորությունը: Դա նշանակում է, որ արժույթային միության անդամ երկրներում արժույթաֆինանսական ցնցումները կարող են ունենալ տարբեր մասշտաբի և բնույթի հետևանքներ, սակայն երկրները ստիպված կլինեն ճգնաժամերի հակազդման դեպքում կիրառել միևնույն միջոցառումները [Булатова, Марена, 124]:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ արժույթային միության ձևավորման համար երկրները պետք է ապահովեն տնտեսական մի շարք նախադրյալներ, այդ թվում՝ կայուն արժույթային փոխարժեք, գնաճի ցածր տեմպեր, պետական բյուջեի պակասուրդի և պետական պարտքի չափավոր մակարդակներ, տոկոսադրույքների նմանություն և այլն՝ հետագայում առաջացող տնտեսական դժվարությունները հեշտությամբ հաղթահարելու նպատակով, քանի որ արժույթային միությանն անդամակցումը հանգեցնում է արժույթաֆինանսական անկախության կորստին, ինչը էապես կրճատում է արժույթային փոխարժեքի միակողմանի կարգավորումների միջոցով երկրի՝ ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու հնարավորությունները:

Փ. Ալլենի դիտարկմամբ, արժույթային միությունը պետք է համապատասխանի նվազագույնը հետևյալ երեք պահանջներին.

- արժութային միությունում պետք է լինի միասնական արժույթ: Իսկ եթե միությունում առկա են մի քանի արժույթներ, ապա դրանք միմյանց նկատմամբ պետք է լինեն ամբողջովին փոխարկելի՝ անփոփոխ ֆիքսված փոխարժեքներով՝ փաստացի արդյունավետորեն ձևավորելով միասնական արժույթ,

- քանի որ ֆիքսված փոխարժեքների կայունությունը կախված է միության շրջանակներում փոխհամաձայնեցված արժութային քաղաքականությունից, ապա պետք է լինի պայմանավորվածություն առ այն, որ միության արժութային քաղաքականությունը, ներառյալ՝ փողի նկատմամբ վերահսկողությունը և բանկերի՝ փող թողարկելու հնարավորության վրա ազդելու կարգավորումը իրականացվեն միության մակարդակով՝ արժութային քաղաքականությունից բացառելով ազգային ինքնավարությունը,

- քանի որ միության և արտաքին արժույթների միջև կարող է սահմանվել միայն մեկ փոխարժեք, ապա պետք է լինի միասնական արտաքին փոխարժեքային քաղաքականություն, և այդ նպատակով ազգային իշխանությունները պետք է հրաժարվեն իրենց միջազգային պահուստների նկատմամբ անհատական վերահսկողությունից՝ այն փոխանցելով միությանը [Allen, 4-5]:

Աշխարհում գոյություն ունեն արժութային միությունների տարբեր ձևեր, որոնք միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման և համաշխարհային տնտեսության կանյուկտուրայի փոփոխությունների ազդեցությամբ ունեցել են կարգավորումների տարբեր մակարդակներ: Այսպես, ըստ Մ. Բորդոյի և Լ. Ջոնանգի՝ արժութային միությունները հանդես են գալիս երկու ձևով՝ *ազգային* և *միջազգային*: *Ազգային արժութային միությունում* քաղաքական և դրամավարկային ինքնիշխանությունը կենտրոնացած է ազգային պետության ձեռքում [Herzog, 40]: Այս

դեպքում ազգային սահմանները համընկնում են արժութային միության գործունեության սահմանների հետ, և միության կարգավորող մարմինը, միակ էմիսիոն կենտրոնն ու վերջին առյուծի վարկատուն հանդիսանում է կենտրոնական բանկը: Որպես կանոն, նման արժութային միությունների ձևավորումն ուղեկցվում է նախկինում ինքնուրույն գործող միավորների (իշխանություններ, նահանգներ, տարածքներ և այլն)՝ մեկ միասնական պետության մեջ քաղաքական միավորմամբ, իսկ տնտեսապես առավել ուժեղ մասնակցի արժույթը հաստատվում է որպես ամբողջ միության ազգային արժույթ: Քաղաքական միասնության շնորհիվ ազգային դրամական միություններն ավելի կայուն և դիմացկուն են, սակայն այդ միասնության խարխիլման դեպքում ընդհանուր արժույթը դադարում է գործել՝ հանգեցնելով արժութային միության քայքայմանը: Ներկայումս ազգային արժութային միության օրինակ է հանդիսանում բրիտանական արժութային միությունը, որը ներառում է Անգլիան, Շոտլանդիան, Ուելսը և Հյուսիսային Իռլանդիան: Շոտլանդիայում Bank of Scotland-ը, Royal Bank of Scotland և Clydesdale Bank-ը Բրիտանական գանձապետարանի անունից շարունակում են ֆունտ ստերլինգի էմիսիան, իսկ Հյուսիսային Իռլանդիայում Bank of Ireland-ը, First Trust Bank-ը, Danske Bank-ը և Ulster Bank-ը տեղական տնտեսական կարիքների համար թողարկում են ֆունտ ստերլինգ, որն ամբողջությամբ փոխարինելի է Անգլիայի բանկի թղթադրամներով: Նման կերպ ԱՄՆ-ում 12 ֆեդերալ ռեզերվային բանկերից յուրաքանչյուրը թողարկում է ԱՄՆ դոլար, որը որպես օրինական վճարային միջոց՝ շրջանառվում է նաև մնացած նահանգներում [Bordo, Jonung, 6]:

Ըստ Բ. դե Վենսեյի՝ *միջազգային արժութային միությունների* գործունեության ընդհանուր նվազագույն պայմաններն են՝ հաշ-

վարկային միավորի գործառույթ կատարող ընդհանուր արժույթի առկայությունը՝ մասնակից երկրների ազգային դրամական միավորների պահպանմամբ, դրամավարկային քաղաքականության միջպետական կոորդինացումը և միության արժույթի նկատմամբ ազգային արժույթների փոխարժեքի ֆիքսումը [de Vanssay, 5]: Նշված պայմանների համադրությունը կարող է առաջացնել տարբերություններ արժույթային միությունների ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներում՝ հանգեցնելով այդ միությունների տարբեր ձևերի ի հայտ գալուն: Մասնակից պետությունների սուբյեկտային կազմի տեսանկյունից, միջազգային արժույթային միությունները կարող են լինել *բազմազգ* (Լատինական, Սկանդինավյան արժույթային միություններ) և *երկազգային* (Բելգիա-Լյուքսեմբուրգյան, Շվեյցարիա-Լիխտենշտեյն, Ֆրանսիա-Մոնակո արժույթային միություններ) [Bordo, Jonung, 20]: Միջազգային արժույթային միության զարգացման վերջնական փուլում, ինչպես ազգային արժույթային միության դեպքում, սովորաբար ներմուծվում է ընդհանուր արժույթ: Սակայն շատ դեպքերում միջազգային արժույթային միությունը չի ունենում արժույթային կարգավորման միասնական կառույց: Այդպիսի պատմական օրինակ է հանդիսանում 1873թ. ձևավորված Սկանդինավյան արժույթային միությունը, որն ուներ միասնական արժեչափ (սկանդինավյան կրոն), սակայն միության անդամ բոլոր երկրները (Շվեդիա, Դանիա և Նորվեգիա) շարունակում էին պահպանել իրենց կենտրոնական բանկերը, որոնք թողարկում էին սեփական կրոնը, որոնք ազատորեն շրջանառվում էին միության երկրներում: Մեկ այլ օրինակ է 1865թ. ստեղծված Լատինական արժույթային միությունը, որը հիմնված էր երկմետաղ դրամական ստանդարտի վրա, և որի մասնակիցները (հիմնադիրներ՝ Ֆրանսիա, Բելգիա, Իտա-

լիա, Շվեյցարիա) օգտագործում էին ֆրանսիական ֆրանկը որպես ընդհանուր արժեչափ և հատում էին նույն քաշի արծաթյա մետաղադրամներ [Bordo, Jonung 6]:

Ըստ մասնակից երկրների միջև եկամուտների (ծախսերի) բաշխման չափանիշի՝ արժույթային միությունները լինում են *ասիմետրիկ* և *սիմետրիկ*: *Ասիմետրիկ արժույթային միության* առանձնահատկություններից են թույլ ազգային արժույթի փոխարինումն առավել ուժեղ գործընկեր երկրի արժույթով և, որպես հետևանք, սեփական էմիսիոն ինստիտուտի և դրամավարկային համակարգի կառավարմանը մասնակցելու հնարավորության բացակայությունը: *Ասիմետրիկ* միությունները՝ որպես ոչ իրավահավասար արժույթային միություններ, մի կողմից, առավելություններ են տալիս ընդհանուր արժույթ թողարկող երկրին՝ սենյորատը վերաբաշխելով վերջինիս օգտին, իսկ մյուս կողմից, մեծացնում են նրա ծախսերը՝ կապված ամբողջ արժույթային միության կայունության պահպանման հետ: *Սիմետրիկ արժույթային միությունում* ձևավորվում է միջպետական կամ վերպետական ինստիտուտ, որը գործում է՝ ելնելով մասնակից բոլոր երկրների շահերից՝ սենյորատը պետությունների միջև բաշխելով հավասարաչափ, իսկ անդամ բոլոր պետությունները կառավարչական որոշումների կայացմանը մասնակցում են կոլեգիալ ներկայացուցչության և քվեարկության միջոցով (եվրոյի գոտի, Արևելյան-Կարիբյան դրամական միություն, Հարավ-Աֆրիկյան ռենդի գոտի) [Воронина, 67]:

Միջպետական արժույթային միությունների մասին համաձայնագրերը կարող են տարբերվել՝ կախված *ընդհանուր արժույթի կարգավիճակից, կենտրոնական բանկերի դերից և միության անդամների միջև տնտեսական և քաղաքական ինտեգրման մակարդակից* [de Vanssay, 5-7]:

Ընդհանուր արժույթի կարգավիճակից կախված՝ տարբերում են արժույթային միության հետևյալ ձևերը.

1. *հավաքական արժույթային միավոր ունեցող արժույթային միություն* (օրինակ՝ էքյուն՝ Եվրոպական արժույթային համակարգում, եվրոն՝ եվրոյի գոտում): Քաղաքական տեսանկյունից, հավաքական արժույթի ներդրումն ավելի նախընտրելի է, քանի որ տվյալ արժույթային միավորի գործունեության մեխանիզմները մշակվում են ինտեգրման գործընթացի բոլոր մասնակիցների կողմից, և յուրաքանչյուր մասնակից հնարավորություն է ստանում ազդել ընդունվող որոշումների վրա՝ սեփական շահերը պաշտպանելու նպատակով [Янишевская, 52],

2. *մասնակից երկրներից որևէ մեկի ազգային արժույթի վրա հիմնված արժույթային միություն* (օրինակ՝ Շվեդարիան և Լիխտենշտեյնը օգտագործում են շվեդարական ֆրանկը, իսկ շվեդարական կենտրոնական բանկը կոորդինացում է ընդհանուր դրամավարկային քաղաքականությունը, ԱՊՀ երկրները 1992-1994թթ. ընթացքում օգտագործում էին ռուսական ռուբլին (ռուսական ռուբլու գոտի)),

3. *որպես օրինական վճարային միջոց՝ մի քանի ազգային արժույթների օգտագործման վրա հիմնված արժույթային միություն* (մինչև եվրոյի ներմուծումը Բելգիայում և Լյուքսեմբուրգում շրջանառվում էր երկու ազգային արժույթ՝ 1:1 հարաբերակցությամբ արժույթային փոխարժեքի ֆիքսմամբ, և երկու արժույթներն էլ թե՛ Բելգիայում, և թե՛ Լյուքսեմբուրգում հանդիսանում էին օրինական վճարային միջոց):

Ըստ դրամային իշխանությունների կենտրոնացման և կենտրոնական բանկի դերի՝ միջազգային արժույթային միությունները կարող են հանդես գալ երկու ձևով.

1. *կենտրոնացված արժույթային միություններ*, որոնք, իրենց հերթին, լինում են երկու տեսակ.

ա. *վերազգային կենտրոնական բանկ ունեցող արժույթային միություններ* (օրինակ՝ եվրոյի գոտին, որտեղ Եվրոպական կենտրոնական բանկն իրականացնում է վերահսկողություն եվրոյի շրջանառության, իրականացվող արժույթային գործարքների, միության անդամ երկրների արժույթային պահուստների ձևավորման և կառավարման նկատմամբ),

բ. *մեկ ազգային կենտրոնական բանկ ունեցող արժույթային միություններ* (օրինակ՝ Շվեդարիայի Ազգային բանկը դրամավարկային քաղաքականություն է իրականացնում և՛ Շվեդարիայում, և՛ Լիշտենշտեյնում, իսկ վերջինում բանկային համակարգը և օրենսդրությունը հարմարեցված են շվեդարական նորմերին):

2. *ապակենտրոնացված արժույթային միություններ*, որոնք ևս ունեն երկու տարատեսակ.

ա. *մի քանի միջպետական կենտրոնական բանկեր ունեցող արժույթային միություններ* (օրինակ՝ CFA ֆրանկի գոտում գործում է երկու միջպետական կենտրոնական բանկ՝ Արևմտյան Աֆրիկայի պետությունների կենտրոնական բանկ և Կենտրոնական Աֆրիկայի պետությունների կենտրոնական բանկ, որոնք համագործակցում են դրամավարկային ոլորտում),

բ. *մի քանի անկախ ազգային (կենտրոնական) բանկեր ունեցող արժույթային միություններ* (Ավստրո-գերմանական, Լատինական և Սկանդինավյան արժույթային միություններ):

Արժույթային միությունը, որպես կանոն, հանդիսանում է տնտեսական ինտեգրման և քաղաքական միության խորացման ասպեկտներից մեկը, որի ձևավորման տնտեսական պատճառները կապված են առևտրային գոր-

ծարքներում մասնակից երկրների տրանսակցիոն ծախքերի կրճատմամբ պայմանավորված առավելությունների (գների ուղղակի համեմատություն, արժույթային ռիսկի և դրա ապահովագրության ծախսերի կրճատում), ինչպես նաև արժույթային փոխարժեքի ֆիքսման շնորհիվ ներքին գների կայունության ապահովման հետ: Ստանդարտացնելով արժույթային փոխարժեքների տատանման սահմանները, միության շրջանակներում էմիսիայի ծավալները՝ պետությունները մեծացնում են փողի օգտակարությունը՝ խթանելով տնտեսական աճը, արտաքին առևտրի զարգացումը և կապիտալի շարժը: Արժույթային միության ձևավորման ոչ տնտեսական պատճառների շարքում հատկանշական է առանձին պետությունների նկատմամբ քաղաքական ազդեցության ամրապնդման ու ընդլայնման ձգտումը, որը վերաբերում է հատկապես ասիմետրիկ արժույթային միություններին: Լրացուցիչ խթան են հանդիսանում նաև սոցիալ-մշակութային գործոնները՝ ընդհանուր պատմությունը, լեզուն, մշակույթը, կրոնը, որոնք բնորոշ են հիմնականում բազմազգ արժույթային միություններին [Воронина, 68]:

Արժույթային միության ստեղծման գործում շահագրգռված են հատկապես համաշխարհային գերտերությունները, քանի որ այն ենթադրում է համակարգված շահեր, քաղաքական միավորում և բանկային համակարգի թափանցիկություն, ինչպես նաև ամրապնդում է տնտեսական բլոկների բանակցային ուժը: Միասնական արժույթը նպաստում է ներտարածաշրջանային առևտրի, արտադրության բազմազանեցման և արտադրության գործոնների շարժի աճին՝ հանգեցնելով մասշտաբի էֆեկտի մեծացմանը: Միասնական արժույթի թողարկումը խթանում է նաև բանկային և ֆինանսական ծառայությունների ոլորտում տարածաշրջանային մրցակցությանը՝ ապահովելով մատուցվող ծառայություն-

ների բազմազանեցման և որակի աճ: Արժույթային միությունը, ընդհանուր առմամբ, օղակ է հանդիսանում տնտեսական ինտեգրման ողջ շղթայում [Eissa, 17-18, 20]: Արժույթային միությանը միանալը նպաստում է ֆինանսական ինտեգրմանը նաև այն պատճառով, որ այն թույլ չի տալիս կառավարություններին փոխարժեքի իջեցումը օգտագործել արտասահմանյան ներդրողներին սեփականազրկելու և դուրս մղելու համար [Fornaro,4]:

Արժույթային միությունը տարբերվում է ֆիքսված փոխարժեքի այնպիսի համակարգերից, ինչպիսիք են դոլարայնացումը և արժույթային խորհուրդը, քանի որ դոլարայնացման դեպքում պետությունը ազգային արժույթի փոխարեն որպես օրինական վճարային միջոց ներմուծում է այլ երկրի (սովորաբար միջազգայնորեն առաջատար) ազգային արժույթը, իսկ արժույթային խորհրդի դեպքում երկիրն իր ազգային արժույթը կապակցում է միջազգայնորեն ուժեղ այլ արժույթի հետ՝ երաշխավորելով պահուստների ամբողջական ծածկույթ, ինչը ենթադրում է, որ յուրաքանչյուր ազգային արժույթի միավորի թողարկման դեպքում տվյալ երկիրը պետք է միջազգային պահուստներում ապահովի նույն քանակությամբ կապակցված միջազգային արժույթ՝ բարձր գնաճը զսպելու նպատակով: Ի տարբերություն դոլարայնացման և արժույթային խորհուրդների, որոնք հիմնված են միջազգային առաջատար արժույթն ընդունող երկրի միակողմանի պարտավորության վրա՝ արժույթային միության հիմքում ընկած է մասնակից բոլոր երկրների համատեղ պարտավորությունը [Ögren, 2]:

Ըստ Թ. Բայումիի՝ արժույթային միության ընտրությունը կախված է դրա հիմքում ընկած անհամապատասխանությունների չափից, դրանց միջև կոռելացիայից, արտարժույթային գործարքների ծախսերից, երկրների միջև արտադրության գործոնների շարժունակու-

թյունից և տարբեր ապրանքների նկատմամբ պահանջարկի միջև փոխհարաբերակցությունից [Bayoumi, 537]:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ շատ հաճախ է հանդիպում նաև «արժույթային խմբավորում» եզրույթը, որը երբեմն նույնացվում է «արժույթային միություն» եզրույթի հետ, մինչդեռ «արժույթային խմբավորում» հասկացության ներքո նկատի է առնվում ոչ թե նոր արժույթի ներմուծում, այլ դրամական միավորների ֆիքսված փոխարժեքի ապահովում, մասնակից երկրների արժույթաֆինանսական կառավարման ազգային մարմինների փոխազդեցության կանոնակարգում [Акельев, Ермушко, 10]:

Չնայած նրան, որ և՛ արժույթային գոտու, և՛ արժույթային միության դեպքում առկա է ինտեգրացիոն խմբավորման ողջ տարածքում արժույթային քաղաքականության միավորման որոշակի մակարդակ, այնուամենայնիվ, արժույթային միությունը ենթադրում է արժույթային քաղաքականության սահմանման գործում անդամ երկրների ավելի մեծ իրավահավասարություն՝ ի տարբերություն արժույթային գոտու, որտեղ վճռորոշ դերը պատկանում է մեկ երկրի արժույթին, որն արժույթային գոտու ողջ տարածքում արժույթաֆինանսական ռեժիմը որոշելու հարցում ունի գերիշխանություն [Фрайндт, 108]:

Հաշվի առնելով արժույթային ինտեգրման համաշխարհային փորձը՝ ներկայումս առանձնացվում են արժույթաֆինանսական հարաբերությունների ոլորտում երկրների միջև փոխգործակցության հետևյալ մոդելները.

1. *արևմտաեվրոպական մոդել*, որը հիմնված է տնտեսական միության վրա՝ միասնական արժույթի հետագա ներդրմամբ և արժույթաֆինանսական ինտեգրման գործընթացներում անդամ բոլոր երկրների հավասար մասնակցությամբ,

2. *լատինաամերիկյան մոդել*, որն իրենից ներկայացնում է միասնական արժույթաֆինանսական տարածք՝ հիմնված միջազգային հաշվարկների իրականացման ժամանակ օգտագործվող առավել ուժեղ արժույթի նկատմամբ ազգային դրամական միավորների կապակցման վրա, կամ էլ արժույթային ոլորտում ինքնիշխանությունից ամբողջական հրաժարում, այսինքն՝ ներքին շրջանառությունից ազգային արժույթների դուրս մղում,

3. *աֆրիկյան մոդել*, որը ենթադրում է արժույթային միության ստեղծում՝ հիմնված երրորդ երկրների կայուն արժույթի նկատմամբ արտաքին առևտրային գործարքներում օգտագործվող հաշվարկային դրամական միավորի կապակցման վրա,

4. վերոնշյալ մոդելների առանձին տարրերի համակցմամբ ինտեգրացիոն փոխգործակցության *համախմբված մոդել*, ընդ որում, եթե կայուն արժույթաֆինանսական կապերի վրա հիմնված արևմտաեվրոպական մոդելը կարող է կիրառվել առավելապես տնտեսապես զարգացած երկրների կողմից, ապա լատինաամերիկյան և աֆրիկյան մոդելների տարրերը (օրինակ՝ վճրահաշվարկային համակարգի ձևավորում, ազգային արժույթների փոխարժեքների ֆիքսում փոխարկելի դրամական միավորների նկատմամբ) կիրառելի են թե՛ զարգացող, և թե՛ անցումային տնտեսությամբ երկրների դեպքում [Петрукович, 466]:

Այնուամենայնիվ, ինտեգրացիոն խմբավորման շրջանակներում միասնական արժույթի ստեղծումն ուղղված է տարածաշրջանի տնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը և, որպես հետևանք, կայուն տնտեսական աճի ապահովմանը: Միասնական արժույթի օգտագործումը լրացուցիչ խթան է հանդիսանում ազգային տնտեսությունների ինտեգրացիոն միավորման անդամ երկրների արտաքին շուկաների հետ կապված ճյուղերի

զարգացման համար: Նույնիսկ միջազգային հաշվարկային միավորի ձևով հանդես եկող հավաքական արժույթների (օրինակ՝ քլիրինգային միավորների) օգտագործումը թույլ է տալիս գործընկեր երկրների միջև առևտրի իրականացման ժամանակ տնտեսել արժութային պահուստները՝ խթանելով արտաքին առևտրային հարաբերությունները [Мискин, 75]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հարկ է նշել, որ արժութային միության ձևավորումը չի կարող լինել պարզապես միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման միտումներից հետ չմնալու ինքնանպատակ գործընթաց: Այն պետք է բխի տարածաշրջանային տնտեսական ընդհանուր շահերի, կայուն և զարգացած միջպետական կապերի առկայությունից, այդ փուլին անցում կատարելու երկրների պատրաստվածության բարձր աստիճանից, որի համար անհրաժեշտ է.

- միջազգային փորձի և ինտեգրվող երկրների տնտեսությունների զարգացման օբյեկտիվ իրողությունների վրա հիմնված ինտեգրացիոն մեխանիզմների ձևավորում և ներդրում,
- արժութային միության ստեղծման և միասնական արժույթի ներմուծման սկզբունքների և պայմանների հաստատում,
- տնտեսական կոնվերգենցիաների չափանիշների և դրանց պահպանման

շրջանակների, ինչպես նաև դրանք ապահովելու համար անհրաժեշտ քայլերի մշակում,

- մասնակից երկրների դրամավարկային և հարկաբյուջետային համակարգերի ներդաշնակեցման բարձր մակարդակի ապահովում,
- արժութային միության կայունությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ մասնակից երկրների ֆինանսական կարգապահության ապահովման մեխանիզմների ձևավորում:

Ներկայումս աշխարհում գործող ոչ բոլոր ինտեգրացիոն խմբավորումներն են պատրաստ արժութային միություն ձևավորելուն, մի կողմից՝ վերջիններիս ցածր արդյունավետության, տնտեսական հիմնավորման բացակայության, մյուս կողմից՝ անկախ արժութային քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորությունից երկրների հրաժարվելու պատճառով: Արդյունքում արժութային միություն ձևավորելու բազմաթիվ փորձեր ձախողվում են, իսկ արդեն իսկ սկսած նման գործընթացները ավարտին չեն հասնում: Այնուամենայնիվ, պետք է ընդգծել, որ արժութային միությունների ձևավորումը պահանջում է մասնակից երկրների տնտեսական համակարգերի շուկայական զարգացմանն ուղղված մեծ ջանքեր, արտադրության գործոնների տեղաշարժի ազատականացում՝ մաքսային միության և ընդհանուր շուկայի արդյունավետ գործունեության ապահովմամբ:

Գրականության ցանկ

1. Allen P.R. “Organization and Administration of a Monetary Union”. Princeton studies in international finance; no. 38. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1976, p. 89
2. Bayoumi T. “A Formal Model of Optimum Currency Areas” IMF Staff Papers, 1994, vol. 41, No 4, pp. 537-554
3. Bordo M.D., Jonung L. “The future of EMU: What does the History of Monetary Unions tell us?” NBER working paper series, Cambridge, September 1999, Working Paper 7365, p. 42

4. de Vanssay X. "Monetary Unions in Historical and Comparative Perspective". Journal for Institutional Innovation, Development and Transition. 2000, Vol. 4, p. 24
5. Eissa N.A.M. "Economic Monetary Unions in Economic Blocs". Faculty of Economics and Political Science FEPS, Future University in Egypt, January 2020, p. 25
6. Fornaro L. "Monetary union and financial integration". Economics Working Paper Series, Working Paper No. 1677, December 2019, p. 32
7. Herzog B. "Fiscal-Monetary Interaction and the Stability and Growth Pact in the European Monetary Union". A thesis submitted for the degree of Doctor rerum politicarum, Department of Economics and Social Science, University of Bamberg, April 30, 2005, p. 265
8. Ögren A. "Currency Unions". Lund Papers in Economic History, No. 204, General Issues. Lund University, Department of Economic History, 2019, p. 33
9. Tavlas G.S. "The Theory of Optimum Currency Areas Revisited". IMF, Finance & Development. June 1993, Vol. 0030: Issue 002, 1993, p. 32
10. Акельев Е.С., Ермушко Ж.А. "Формирование валютных союзов: плюсы и минусы" Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin), 2011, 12 (114), сс. 9-13
11. Борисов А.Н. "Валютная интеграция как одна из основных тенденций развития мировой валютной системы на современном этапе". Экономические науки, 2012. 7(92), сс. 171-179
12. Булатова Е.В., Марена Т.В. "Эволюция и современные формы развития процессов региональной валютной интеграции". Buletinul Ştiinţific al Universităţii de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul. 2011, N 2(6), сс. 116-127
13. Воронина Т.В. "Валютные союзы прошлого и настоящего: опыт и уроки для Евразийской интеграции". Научная мысль Кавказа, 2014, N 3, сс. 66-75
14. Мискин А.С. "Современные тенденции развития единых валют" Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов, 2008, Т 312, N 6, сс. 71-75
15. Петрукович Н.Г. "К вопросу классификации процессов валютно-финансовой интеграции" Молодой ученый, 2014, N 6 (65), сс. 465-468
16. Слипченко М.Н. "Формирование валютного союза стран СНГ в условиях трансформации мировой валютной системы": автореф. дис. канд. экон. наук; Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2006, с. 23
17. Фрайндт И.Е. "Формы валютной интеграции" Вестник Омского университета, Серия «Экономика», 2005, № 1, сс. 105-108
18. Янишевская Я.А. "Теоретические основы единой валюты и причины возникновения валютных союзов в современном мире". Право и управление, 2021. N 2, сс. 52-59

THE CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF CURRENCY UNIONS

Misak Avagyan

PhD in Economics, Associate Professor

EUA, Chair of Management

misakav@rambler.ru

Abstract

The current trends of internationalization, which lead to the activation of the processes of globalization and regional integration, stimulate the growth of the openness and global competitiveness of the economies of both developed and developing countries. As a result, the economic relations between the countries develop at a greater dynamic rate, contributing to the further deepening of the regional economic integration between the countries, up to the transition to the the highest stage - the monetary integration, one of the manifestations of which is the currency union. Taking into account the important role and influence of

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

monetary integration between countries in international monetary and financial relations, especially currency unions, on the development of the world economy and the increase in the level of international competitiveness of the participating countries, the article presents the main features of their formation, forms of manifestation, prerequisites and influence on the economic development of countries. The main conditions necessary for the creation of monetary unions have been put forward.

Keywords: monetary integration, currency union, foreign exchange rate, single currency, monetary and financial relations, monetary independence.

Ներկայացվել է՝ 11.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 14.11.2022թ.

THE TAX POLICY WITHIN THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Anna Hanisyan

PhD in Economics

EUA, Chair of Management

anna.hanisyan@gmail.com

Lusine Tumyan

PhD in Economics

EUA, Chair of Management,

lusine.tumyan@mail.ru

Abstract

This article analyzes the tax policy, as well as compares the changes in the tax legislation of the Member States of the Eurasian Economic Union (EAEU Member States - the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation). The object of this research is the EAEU and the subject is the tax and customs tariff policy of the EAEU Member States. The purpose of this study is to examine the efficiency and adequacy of measures taken by the EAEU Member States in the field of taxes and customs tariffs.

Relevance of this article is based on the necessity to further develop the tax integration process within the EAEU. Qualitative (analysis of books, scientific literature, official electronic resources, as well as international and national legal acts) and quantitative (collection and analysis of statistical data from open sources of the state bodies of EAEU Members States and international organizations) methods of analysis are used in the article. Based on the results of the research and analysis, conclusions are drawn and certain recommendations are presented to amend the tax policy implementation within the EAEU.

Keywords: Eurasian Economic Union (EAEU), tax policy, customs tariff, Treaty on the EAEU, indirect taxes, VAT, tax revenues.

Introduction

The Eurasian Economic Union, which is geographically the largest integration association today, is a common market without customs control, administrative barriers, with uniform requirements, with a total number of more than 183.8 million people, which is of interest to both other states and potential investors. To focus on the tax integration issues in the EAEU Member States, it is essential to build the right course of tax and customs tariff policy implementation in each EAEU Member State, for which a set of measures is needed to form both supranational and national regulation in the taxes and customs areas. In these scopes the national characteristics of each Member State should be taken into account, as well as the international practice should be relied on.

Tax legislation is a sphere of law, the norms of which are constantly being improved. Eurasian

Economic Commission (EEC) monitors changes in the legislation of the EAEU Member States in this area. Actual issues regarding to taxes and taxation system are periodically being discussed in the frameworks of the Advisory Committee on Tax Policy and Tax Administration, created under the EEC.

The Treaty on the EAEU outlines the basic principles of indirect taxation: the national treatment in the field of indirect taxes, harmonization of excise rates for individuals, most sensitive goods, improving the administration of indirect taxes, taxation of VAT on trade in goods on a country-of-destination basis, and also at the place of implementation of works and services.

It should be noted that significant progress has been made in the unification of approaches to the implementation of indirect taxation. Different VAT rates in countries are explained, first of all, by the

differences in economic systems, as well as the ongoing economic reforms. At the same time, it is very important to note the existence of tax sovereignty of the EAEU Member States.

In the conditions of a single customs territory and the absence of customs control at the border, the issues of administration of value added tax (VAT) and excise taxes require special procedures. Therefore, the issues of information exchange between tax authorities regarding the payment of VAT and excises are on the agenda today.

In terms of information exchange, tax authorities operate within their own information systems. In this part, the most important task of the Eurasian Economic Commission is to establish an effective exchange of information, create opportunities for the speedy transfer of all flows to online mode. In addition to improving the electronic exchange of information between the tax authorities, in our opinion, it is necessary to further develop the service functions of the tax authorities, actively introduce, for example, online verification of the status of applications for the import of goods and payment of indirect taxes. All these actions are aimed at improving the conditions for doing business.

The Analysis of the Tax and Tariff Policy in the EAEU Member States

With the signing of the Treaty on the Eurasian Economic Union, which currently unites five countries: the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation, the process of uniting the markets for goods, services, capital and labor («4 freedoms») has practically completed. That is, we can say that with the creation of this interstate association, a full-scale integration in the economic sphere has begun, one of the most important conditions for which is the harmonization of the tax systems of the EAEU Member States, which contributes to the creation and development of a single internal market.

At this stage, the main strategic objectives in areas of tax policy are the followings:

- promoting competitiveness in world markets;
- ensuring tax neutrality and avoiding disproportions;

- determination of directions, as well as forms and procedures for the implementation of the harmonization of legislation in relation to taxes that affect mutual trade;
- improvement of tax control over the activities of subjects of economic relations in mutual trade.

The 17th Section of the Treaty on the Eurasian Economic Union is devoted to taxes and taxation within the Eurasian Economic Union (EAEU) [Treaty on the Eurasian Economic Union], according to which goods imported from the territory of one Member State into the territory of another Member State are levied by indirect taxes (VAT, excises) [Protocol on the Procedure for Collecting Indirect Taxes and the Mechanism].

It should be noted that the tax authorities of the Member States exchange information on the amounts of indirect taxes paid to the budgets of the Member States, as well as tax benefits (on exemptions from taxation) [Protocol on the Exchange of Information in Electronic Form 2].

The customs relations in the EAEU Member States are regulated by The Customs Code of EAEU, which entered into force on January 1, 2018 [Treaty on the Customs Code of the Eurasian Economic Union]. Under the EAEU regulations, goods imported from the Member Countries are free of custom duties, besides unified custom tariffs are applicable for the goods imported from non-member states of the EAEU.

To accurately examine the tax policy within the Eurasian Economic Union, it is necessary to characterize the state national tax systems of the members of the EAEU to uncover the general principles, similarities and differences.

The Republic of Armenia

The tax system of the Republic of Armenia is two-tier, all taxes and other payments are paid in state and municipal budgets. State taxes include: income tax, corporate tax, excise tax, VAT, local taxes include: property tax, land tax. In Armenia tax relations are regulated by:

- tax legislation;
- government regulations;
- acts of the authorized state body.

On January 1, 2018 the new Tax Code came into force in Armenia [Tax Code of the Republic of Armenia], providing for over 30 substantive changes, part of which connected with Armenia's membership in the Eurasian Economic Union. With the entry into the EAEU, new tasks have arisen related to integration processes, creating an objective need to regulate tax relations in a new manner, particularly fundamental and radical changes have been made in terms of tax rates, taxation mechanisms and the application of fines in Armenia. The main emphasis in the Tax Code was on improving the tax administration in order to increase the government revenues and make it easier to do business in the country.

On June 5, 2019 the National Assembly of the Republic of Armenia adopted Law No. 68-N, which introduced a number of amendments and additions to the Tax Code of the Republic of Armenia. The law came into force on January 1, 2020. According to the recent changes in the tax legislation of Armenia:

- Resident taxpayers whose sales turnover exceeds AMD 115 million (instead of AMD 58,35 million) are considered VAT payers. From January 1, 2020 the VAT payers are allowed to receive VAT exemptions only if the imported goods are included in the list of VAT exemptions in accordance with the RA Law «On Approval of the List of Goods Imported by Organizations and Individual Entrepreneurs that are not Subject to Excise Tax, the Import of Which is Exempt from Value Added Tax».
- Excise taxation with rates expressed as a percentage was discontinued. Accordingly, new fixed rates based on a quantitative tax base have been approved. Moreover, a new system of annual adjustments of excise tax rates for certain types of goods has been introduced. Excise tax rates for ethyl alcohol, vodka (except for vodka made from fruits and berries), beer and tobacco products using IQOS technology were increased; businesses producing or importing products subject to excise tax were allowed to operate under the systems provided for micro business and turnover tax.
- From January 1, 2020 the income tax is calculated at a flat rate and this rate will be gradually reduced to 20% as follows - from January 1, 2020 - 23%; from January 1, 2021 - 22%; from January 1, 2022 - 21%; from January 1, 2023 - 20%. Besides, starting January 1, 2020 the income tax as a part of dividends received by foreign citizens from Armenian sources is calculated at a rate of 5% (instead of the previous rate of 10%).
- Starting from January 1, 2020 the chapters of the RA Tax Code on the system of family entrepreneurship and the system of taxation of self-employed persons are replaced by a new chapter on the taxation system of micro-businesses. Under this preferential system, individuals are exempt from all major taxes and are able to engage an unlimited number of individuals (regardless of whether they are family members or not) as employees, whose monthly income tax will be AMD 5.000. Moreover, legal entities, individual entrepreneurs, as well as individuals who are not individual entrepreneurs, can use this system, regardless of whether their annual sales turnover exceeds AMD 24 million. Individuals who are not considered individual entrepreneurs may apply this system if they carry out the main activities specified in the Tax Code.

According to the data of RA Statistical Committee in the first semester of 2022, taxes and duties amounted to more than 94% of the whole state budget revenues [The Main Indicators of the RA State Budget]. The details are presented in the Table 1.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Table 1.

<i>State Budget Revenues, Total</i>	982 760.1	
Taxes and Duties, including:	927 899.4	100%
value added tax (VAT)	287 764.2	31%
income tax	227 253.9	24.5%
corporate tax	162 626.6	17.5%
state duty	60 098.3	6.5%
environmental payments and payments for nature use	52 943.7	5.7%
excise tax	49 293.3	5.3%
social payments	29 765.7	3.2%
turnover tax	18 281.5	2%
customs duty	15 483.8	1.7%
other tax revenues	24 413.7	2.6%

The Tax Revenues in the RA Total State Revenues in the first semester of 2022

[The Main Indicators of the RA State Budget]

Based on the data presented in the Table 1 it is obvious that the greater portions in the structure of RA tax revenues belong to the VAT, the income tax and the corporate tax.

What about the indirect tax rates in Armenia, it should be noted that the standard rate of VAT on domestic sales of goods and services and the importation of goods is 20%, for exported goods and related services it is 0% [The Law of the Republic of Armenia on Value Added Tax]. The excise tax in Armenia is payable on tobacco products, alcoholic beverages and petroleum products in case of being imported or produced domestically, there are fixed tax amounts per unit of measure /AMD/ [The Law of the Republic of Armenia on Excise Tax].

The Republic of Belarus

The tax system of the Republic of Belarus also has a two-tier structure: taxes to the state and local budgets. State taxes are: VAT, excise tax, corporate tax, income tax of foreign organizations, personal income tax, real estate tax, land tax, environmental tax, tax on the extraction (withdrawal) of natural resources, collection for the passage of motor vehicles of foreign states, various fees and charges. Local taxes include: dog ownership tax, resort fee, etc. An important feature in the Republic of Belarus is that when approving the budget for the next year, a percentage of deductions to local budgets from national taxes is set.

The main regulatory tax document is the Tax Code of the Republic of Belarus, in which the basics of the tax system are presented. The procedure of calculating and paying specific types of taxes is regulated by separate laws. The Law «On Local Government and Self-Government in the Republic of Belarus» determines the mechanism of calculating taxes and fees to local budgets. The objects of taxation, the procedure for payment, rates, benefits for each type of tax and fee are determined by special acts of tax legislation.

Every year, changes and additions are made to the Tax Code, aimed at solving practical issues of taxation, further simplifying the procedure for calculating and paying taxes. On January 1, 2019 the updated Tax Code came into force in the Republic of Belarus, which focuses on the following innovations:

- Shipment of returnable packaging by the seller of goods and its return to the seller by the buyer of goods, by analogy with operations on commodity loans, is recognized as an object of VAT taxation. Previously, these transactions were not subject to VAT.
- For freight forwarders, only those turnovers for reimbursement of the amounts of incurred expenses received from the client, which are determined by the agreement of the transport expedition, are not recognized as the object of VAT taxation.

- Free transfer of goods to budgetary organizations of healthcare, education, culture, physical culture and sports is excluded from the objects of VAT taxation.
- In order to ensure the fulfillment of the international obligations of the Republic of Belarus, stipulated by the Treaty on the Eurasian Economic Union of May 29, 2014 and to establish equal approaches in the application of indirect taxation in terms of goods imported and produced in the territory of the Republic of Belarus, from 2019 10% rate of VAT is applied on crop production, beekeeping, animal husbandry and fish farming, including for EAEU products.
- For taxpayers, the procedure of confirming the validity of applying a zero VAT rate for the sale of exported transport services has been simplified, for example, filling out and submitting registers has been abolished.
- For tobacco products, a gradual increase in excise rates is planned, at the same time, excise rates on motor gasoline and diesel fuel have been reduced; alcohol used not only for medicines, but also for veterinary drugs, is now classified as tax-exempt excise.
- The list of income tax exemptions has been expanded, according to which the followings are exempted from payment, for example, lump-sum funds provided in accordance with the law to families at birth, adoption (adoption) of a third or subsequent children; remuneration received in accordance with the law by patients for participation in clinical trials of medicines; etc.

According to the data of the National Statistical Committee of the Republic of Belarus [National Statistical Committee of the Republic of Belarus], the tax revenues of the country are mainly generated by VAT, excise tax and corporate tax.

The following rates of VAT are applicable in Belarus: standard rate – 20%, zero rate (e.g., for export of goods and related works and services) – 0%, reduced rate (e.g., for sales of crops) – 10%, increased rate (for telecommunication services) – 25% [National Statistical Committee of the Republic of Belarus]. In this country the excise duties are

charged by the state on certain goods, e.g., fuel, alcohol and cigarettes [Tax Code of the Republic of Belarus].

The Republic of Kazakhstan

In the tax system of the Republic of Kazakhstan, taxes are divided into national and local taxes - up to 70 percent of all budget revenues. The main taxes are: VAT, excise tax, corporate income tax, taxes of subsoil users. All payments to off-budget funds are consolidated into a single social tax. Tax relations are based on the Constitution of the Republic of Kazakhstan, regulated by the Code of the Republic of Kazakhstan «On Taxes and Other Obligatory Payments» (Tax Code), as well as regulatory legal acts.

The peculiarity of the formation of the budget of the Republic of Kazakhstan is that a certain part of it is formed by transfers from the National Fund, which in turn is replenished as a result of taxes from the activities of subsoil users.

According to the concept «The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness», one of the key tasks is to bring fiscal policy to new economic realities, as the tax policy should be aimed at stimulating the exit of businesses from the «shadow» and expanding the tax base in the non-primary sector, at optimizing existing tax incentives and introducing new special tax regimes in anticipation of universal declaration from 2020.

Started from 2019 the following amendments and additions were made to the Code of the Republic of Kazakhstan:

- granting the right to choose the application of a zero rate of value added tax (VAT), when selling goods to the territory of special economic zones (SEZ);
- exemption from taxation of income of an individual assistant of a disabled person in the form of payment for the provision of social services to disabled people of the first group who have difficulty in moving;
- revision of taxation of controlled foreign companies;
- restoration for 2 years of the procedure for the fulfillment of tax obligations under an equity participation agreement;

- clarification of the procedure for determining the amount of taxable turnover for VAT.

According to the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the tax revenues of the country are mainly generated by VAT, corporate tax and excise tax.

The current VAT rate is 12%, which is applicable to the sales value of goods, works, and services, as well as to imports, in this country exports of goods and international transportation services are taxed at 0% VAT. Excise taxes apply to the sale and import of gas condensate, crude oil, petrol/gasoline (excluding aviation fuel), spirits, diesel fuel and alcoholic beverages, beer, tobacco, passenger cars, there are fixed tax amounts per unit of measure [Code of the Republic of Kazakhstan «On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget»].

The Kyrgyz Republic

Similar to the above described tax systems, the tax system of the Kyrgyz Republic is also two-tiered and consists of state and local taxes. The main types of national taxes are: VAT, sales tax, income tax, excise tax, subsoil use tax, and the local taxes include: property tax, land tax.

In connection with the entry of the Kyrgyz Republic to the the Eurasian Economic Union, the norms of national tax legislation were brought into line with the international regulatory legal acts of the EAEU (including in terms of administration of the collection of indirect taxes on the import/export of goods, performance of work, provision of services). The main changes to the Tax Code of the Kyrgyz Republic took place in the second half of 2018 regarding the procedure of VAT refunds.

Since January 1, 2019 benefits have been provided to strategic entities of socio-economic importance for the sustainable development of Kyrgyzstan. Besides, in March 2018 the signing of the Law on the introduction of an electronic system for the fiscalization of tax procedures is of high importance for the country. This law is aimed at creating a legal framework for the introduction of labeling of goods, an electronic patent and providing conditions for the traceability of the movement of

goods of the EAEU member states and other states on the territory of Kyrgyzstan.

In order to simplify the procedure for fulfilling tax obligations and creating favorable conditions, small businesses have been granted the right to operate on the basis of a patent, and since 2018, an electronic patent. Since 2019, state and municipal employees have been allowed to carry out pedagogical, scientific or other creative activities on a patent basis.

The amendments made to the Tax Code provide for an annual (from 2017 to 2022) increase in base excise rates by 10-20%.

According to the data of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, the tax revenues of the country are mainly generated by VAT, corporate tax and excise tax.

In Kyrgyzstan, the VAT rate is 12%, except for certain zero-rated supplies and certain exempt turnover. Particular goods manufactured in or imported to Kyrgyzstan are subject to excise tax, particularly alcohol and alcoholic drinks, beer, fortified drinks, tobacco goods, platinum, oil products. [Tax Code of the Kyrgyz Republic].

The Russian Federation

Unlike other EAEU Member States, the tax system of the Russian Federation has a three-tier budget: federal, regional and local. Federal taxes and fees include: VAT, excises, corporate income tax, personal income tax, mineral extraction tax, water tax, various types of state duties and fees. Regional taxes include: transport tax, corporate property tax, gambling business tax; and local taxes include: land tax, sales tax, personal property tax.

The tax system is based on the Constitution of the Russian Federation, and is regulated by the Tax Code and the federal laws on taxes and fees adopted in accordance with it. In addition, in Russia there are laws of the constituent entities of the Russian Federation on taxes and regulatory legal acts of municipal authorities adopted within the framework of the Tax Code.

In Russia, since 2017, the procedure for tax administration has been simplified in terms of the possibility for taxpayers - individuals to obtain documents confirming the status of a tax resident in the territorial inspection. In addition, individuals

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

who are not individual entrepreneurs have the right to apply for registration with any tax office, regardless of their place of residence (place of stay).

Since 2017, a special legal regulation of VAT collection has been introduced for the provision of services in electronic form. Foreign companies pay VAT on services they provide to individuals in electronic form / via the Internet. For such companies, a special procedure for registration with the tax authorities is provided. And from January 1, 2019, amendments were made to the Tax Code, extending the obligation to register and pay VAT also to foreign companies that provide electronic services to legal entities and individual entrepreneurs.

The next change is regarding the zero VAT rate: it now applies not only to exports, but also to the re-export of goods in cases prescribed by law. From January 1, 2019 the main VAT rate in the Russian Federation has been increased from 18% to 20%, while preferential rates (10% and 0%) for certain types of goods have been retained. In addition, payers of the unified agricultural tax have become VAT payers since 2019. At the same time, in certain cases, such organizations and individual entrepreneurs will have the right to be exempted from fulfilling their duties as a VAT payer. Since 2019, crude oil and dark marine fuel have been

classified as excisable goods, besides excise rates have been increased for some goods.

Started from January 1, 2019 an experiment began in Moscow, its and Kaluga regions and the Republic of Tatarstan to introduce a special tax regime «Tax on professional income». The tax regime is administered automatically using a mobile application or a personal account «My tax». Individuals who provide services or sell goods without employees and earn up to 2.4 million rubles a year can become self-employed.

According to the data of the Federal Service for State Statistics (Rosstat), the tax revenues of the country are mainly generated by VAT, corporate tax and excise tax.

The following rates of VAT are applicable in Russia: standard rate – 20%, zero rate (e.g., for export of goods and related services including logistic services) – 0%, reduced rate (e.g., for medical goods, basic foodstuffs) – 10%, reduced rate (e.g., for electronically supplied services) – 16,67% [Global VAT/GST Rate Overview].

The Comparison of Dominant Tax Revenue Percentages in the Total State Revenues of the EAEU Member States in the 1st quarter of 2022 is presented in the Table 2.

Table 2.

	1 st quarter of 2020	2020	1 st quarter of 2021	2021	1 st quarter of 2022
The Republic of Armenia					
Total Revenues	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>including:</i>					
Corporate tax	10,2	9,5	7,0	9,4	8,9
VAT	32,2	30,2	33,4	33,0	33,4
Excise Tax	7,3	7,9	5,3	6,7	5,6
The Republic of Belarus					
Total Revenues	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>including:</i>					
Corporate tax	0,6	2,6	2,8	6,2	2,4
VAT	48,3	40,0	46,0	40,7	45,7
Excise Tax	13,8	13,3	14,5	13,2	16,1
The Republic of Kazakhstan					
Total Revenues	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>including:</i>					

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Corporate tax	14,5	13,0	15,5	16,5	23,4
VAT	21,9	21,0	17,9	22,1	25,8
Excise Tax	1,0	0,9	1,1	0,9	0,9
The Kyrgyz Republic					
Total Revenues	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>including:</i>					
Corporate tax	8,4	6,2	8,8	7,3	8,5
VAT	33,5	29,3	36,3	33,9	41,4
Excise Tax	4,8	6,7	5,9	6,1	3,9
The Russian Federation					
Total Revenues	100,0	100,0	100,0	100,0	...
<i>including:</i>					
Corporate tax	6,9	5,8	5,0	6,1	...
VAT	36,6	38,5	41,6	36,4	...
Excise Tax	2,8	6,1	2,6	-0,6	...

The Comparison of Dominant Tax Revenue Percentages in the Total State Revenues of the EAEU Member States in the 1st quarter of 2022, %

[Public Finance Statistics of the Eurasian Economic Union, 10]

Conclusions and Recommendations

As the results of the comparison and analysis of the main characteristics of tax systems of EAEU Member States show, almost the same types of taxes operate in these countries, and a similar scheme for their administration is created. In all states, a large share of budget revenues comes from taxes on income and indirect taxes (VAT, excises). Regarding indirect taxes, we note that if we compare the objects of taxation, tax bases, administration of these types of taxes, we can say that they are generally identical. Payers are legal entities, including non-residents of the EAEU countries operating on their territory, as well as individuals engaged in entrepreneurial activities; a uniform procedure for levying indirect taxes on goods imported by individuals from states that are not members of the EAEU is applied. That is, the differences in tax systems for taxes that affect mutual trade are mainly in different tax rates, for example, VAT rates, excise rates on goods, various lists of excisable goods, and also, importantly, the number and size of benefits provided.

We can conclude that based on the characteristics of the existing tax systems, it is necessary to determine the main directions

(feasibility) of unification and harmonization of the tax laws of the Member States and to take further actions to improve them in order to eliminate the negative mutual influence of national tax systems on each other, for which we recommend:

- to eliminate the double taxation / non-taxation when switching to collection on the basis of the «country of destination» principle;
- to equalize the excise rates for imported and manufactured products;
- to unite the methods of calculation and list of excisable goods;
- to develop the tax regulation of transboundary e-trading in the Member States, coordinating the indirect taxation principles of Internet platforms for e-trade in goods;
- according to the already given start to the legal basis, to implement and develop an appropriate national traceability system to confirm the legality of the turnover of goods during their movement within the EAEU, using navigation seals and creating a unified Tax-Free System.

References

1. «Public Finance Statistics of the Eurasian Economic Union», Statistical Bulletin, Q1 2022, page 10
2. Code of the Republic of Kazakhstan «On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget»
3. Protocol on the Exchange of Information in Electronic Form between the Tax Authorities of the Member States of the Eurasian Economic Union on Paid Amounts of Indirect Taxes dated December 11, 2009 (as amended on 08.10.2013, 31.12.2014), page 2
4. Protocol on the Procedure for Collecting Indirect Taxes and the Mechanism for Monitoring their Payment when Exporting and Importing Goods, Performing Work, Rendering Services (Appendix No. 18 to the Treaty on the EAEU of 29.05.2014)
5. Tax Code of the Kyrgyz Republic
6. Tax Code of the Republic of Armenia
7. Tax Code of the Republic of Belarus
8. Tax Code of the Republic of Kazakhstan
9. Tax Code of the Russian Federation
10. The Law of the Republic of Armenia on Excise Tax (Articles 3, 5)
11. The Law of the Republic of Armenia on Value Added Tax (Articles 9, 16)
12. The Law «On Local Government and Self-Government in the Republic of Belarus»
13. Treaty on the Eurasian Economic Union dated May 29, 2014, Section XVII «Taxes and Taxation» (Articles 71, 72, 73)
14. Treaty on the Customs Code of the Eurasian Economic Union dated April 11, 2017
15. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 01.October. 2022,
16. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=en>
17. Global VAT/GST Rate Overview, 01.October.2022, <https://www.vatupdate.com/2018/03/01/global-vat-gst-rate-overview/>
18. National Statistical Committee of the Republic of Belarus, 01 October 2022, <https://www.belstat.gov.by/en/>
19. The Federal Service for State Statistics (Rosstat), 01.October.2022, <https://rosstat.gov.ru/>
20. The Main Indicators of the RA State Budget, Statistical Committee of the Republic of Armenia, 01.October.2022, https://www.armstat.am/file/article/sv_06_22a_211.pdf

Ներկայացվել է՝ 07.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 09.12.2022թ.

**ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԾԱՎԱԼՈՂ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ
ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ**

Արմեն Մամիկոնի Քթոյան

տ.գ.թ., դոցենտ

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

arm.ktoyan@gmail.com

Անուշ Յուրիի Շիրինյան

տ.գ.թ., դոցենտ

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

shirinyananush@mail.ru

Աննա Սանասարի Մատինյան

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

matinyan1971@mail.ru

Ամփոփագիր

Ընդհանուր առմամբ, արդյունաբերությունում նորարարությունների խթանմանը միտված քայլերի արդյունավետության կամ ազդեցության գնահատման առավել թիրախային մեթոդական մոտեցումը ենթադրում է շահառու ձեռնարկությունների նորարարականության մակարդակի գնահատում և մշտադիտարկում: Այն կարևոր է անհրաժեշտ տեղեկատվության ստացման, արդյունաբերության նորարարականության մակարդակի վրա հանրային կառավարման մարմինների կողմից իրականացվող քաղաքականության ուղղակի ազդեցության գնահատման տեսանկյունից: Այս համատեքստում, հիմնվելով նմանօրինակ մեթոդական մոտեցումների լավագույն փորձի հետազոտության արդյունքների վրա, նպատակահարմար է ներդնել արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարականության մակարդակի գնահատման համար անհրաժեշտ տեղեկատվության հավաքագրման և մշակման համակարգ, որը հնարավոր կլինի գործարկել արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար միասնականացված ցուցանիշների համակարգ կիրառելու պարագայում:

Սույն հոդվածում ներկայացվել է մեթոդական մոտեցում, որը նպատակահարմար է կիրառել արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարականության մակարդակի գնահատման, նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման և համապատասխան ռազմավարական ուղղությունների մշակման համար, որի հիման վրա վիճակագրական գործիքակազմի՝ մասնավորապես դիսկրիմինանտային, գործոնային և կլաստերային վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ իրականացվել են արդյունաբերության ոլորտում գործող ընկերությունների նորարարական ակտիվության համակողմանի ուսումնասիրություն և նորարարական զարգացման ռազմավարական ուղղությունների մշակում: Կատարված հետազոտությունը լայն հնարավորություն է ընձեռում ձեռնարկությունների նորարարական գործունեության գնահատման համակարգերի մշակման ընթացքում մեթոդական ապահովման խնդիրների լուծման համար:

Հիմնարարներ. նորարարական ակտիվություն, դիսկրիմինանտային վերլուծություն, գործոնային վերլուծություն, կլաստերային վերլուծություն, նորարարական զարգացման ռազմավարություն:

Ներածություն

Ժամանակակից տնտեսությունում արդյունաբերական ձեռնարկությունների կայուն զարգացման կարևորագույն գործոններից է տարբեր տեսակի նորարարությունների ներդրման ինտենսիվությունը (նորարարական ակտիվությունը), որը նպաստում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների ռազմավարական կարողությունների զարգացմանը և, որպես հետևանք, շուկայում մրցունակության բարձրացմանը [Manual, 5]: Մինևույն ժամանակ, նորարարությունների ներդրումն ուղեկցվում է բարձր ռիսկերով, ինչը վերջին հաշվով կարող է ոչ միայն չհանգեցնել առաջադրված նպատակների իրագործմանը, այլ նաև բացասաբար անդրադառնալ ամբողջությամբ վերցրած ձեռնարկության գործարկման և զարգացման վրա: Դրա հետ կապված, օրակարգային նշանակություն են ստանում ձեռնարկության նորարարական զարգացման արդյունավետ ռազմավարության ընտրությունն ու իրացումը:

Ձեռնարկությունների նորարարական գործունեության գնահատման և զարգացման գոյություն ունեցող մոտեցումներում չկան նորարարական զարգացման ռազմավարության ընտրության հստակ չափանիշներ, ինչպես նաև նորարարական ակտիվությունը խթանող կոնկրետ գործիքներ և մեթոդներ:

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել մեթոդական մոտեցում, որը կարող է կիրառվել արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարականության մակարդակի գնահատման և նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման համար՝ հիմք հանդիսանալով նորարարությունների խթանմանը

միտված արդյունավետ ռազմավարական ուղղությունների և միջոցառումների մշակման համար:

«Արդյունաբերական ընկերությունների (ձեռնարկությունների) նորարարական գործունեության վրա ազդող գործոնների ուսումնասիրության նպատակով առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները.

- արդյունաբերական ձեռնարկությունների և դրանց ղեկավարների հիմնական բնութագրիչների որոշում, որոնք պատրաստ են կամ պատրաստ չեն ներդնել նորարարություններ,
- ձեռնարկության նորարարական գործունեությունը խթանող գործոնների բացահայտում,
- ձեռնարկության նորարարական գործունեության աջակցության և զարգացման ծրագրերի մշակման համար թիրախային միջոցառումների որոշում:

Առաջադրված խնդիրների լուծման համար մեր կողմից մշակվել է ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման ալգորիթմ, որում առանձնացվել են ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գնահատման հիմնական փուլերը, դրանցում իրականացվող միջոցառումները և տեղեկատվության հավաքագրման ու մշակման ձևերը, եղանակները և մեթոդները: Ըստ այդմ՝ ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման համար առաջարկվել է կիրառել դիսկրիմինանտային, գործոնային և կլաստերային վերլուծության մեթոդները (*տե՛ս աղյուսակ 1*):

Ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշում		
Հիմնական փուլերը	Միջոցառումները	Կիրառվող մեթոդները
1. Ձեռնարկությունների՝ նորարարությունների ներդրման պատրաստակամության հետազոտում	Ձեռնարկությունների ղեկավարների՝ նորարարությունների ներդրման պատրաստակամության մակարդակի և նրանց բնորոշ բնութագրերի որոշում՝ հարցումների հիման վրա	Դիսկրիմինանտային վերլուծության իրականացում՝ կիրառական ծրագրային փաթեթների օգտագործմամբ
2. Ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվությանը խոչընդոտող գործոնների որոշում	Փորձագիտական հարցումների հիման վրա առանձնացվում են այն հիմնական գործոնները, որոնց վրա անհրաժեշտ է կենտրոնացնել ուշադրությունը	Փորձագիտական գնահատման տվյալներով գործոնային վերլուծության իրականացում
3. Ձեռնարկությունների հիմնական կլաստերների որոշում՝ պետական աջակցության գործիքների օգտագործման համար	Փորձագիտական հարցումների հիման վրա որոշվում են ձեռնարկությունների հիմնական կլաստերները՝ պետական աջակցության գործիքների (ուղղակի և անուղղակի) օգտագործման համար	Փորձագիտական գնահատման տվյալներով կլաստերային վերլուծության իրականացում

Ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման փուլերը և մեթոդները*

(* - Աղյուսակը կազմված է հեղինակների կողմից)

Հաշվարկների կատարման համար անհրաժեշտություն է դիտվել ձևավորել տվյալների առաջնային հավաքագրման մեխանիզմներ, որոնց թվում մեր կողմից կարևորվել է շահառուների շրջանում հարցումների անցկացումը: Արդ, կատարված աշխատանքների շրջանակներում մեր կողմից մշակվել է հարցաթերթ, որի հիմքի վրա հարցումներ են անցկացնել արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավար անձնակազմի շրջանում:

Հարցումը կատարվել է էլեկտրոնային եղանակով. հարցաթերթն ուղարկվել է ձեռնարկության էլփոստի հասցեով, ներկայացվել է հարցման նպատակը, խնդրվել է պատասխանել հարցաթերթում նշված հարցերին: Ուղարկված հարցաթերթերի 24 տոկոսի

պարագայում ստացվել է պատասխան, ինչը նմանօրինակ հարցումների համար միջին արդյունք է:

Հարցման արդյունքների համաձայն, հարցմանը մասնակցած ղեկավարների 52%-ը պատրաստ է եղել ներդնել նորարարություն, իսկ 48%-ը՝ ոչ: Նորարարությունների ներդրման պատրաստակամության (VAR1, այո՝ 1, ոչ՝ 2) բնութագրիչ հատկանիշների բացահայտման համար կիրառվել է դիսկրիմինանտային վերլուծությունը, իսկ որպես անկախ փոփոխականներ դիտարկվել են՝

VAR2՝ ղեկավարի տարիքը, տարի, VAR3՝ աշխատանքային փորձը, տարի,

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

VAR4՝ ձեռնարկության չափը (պայմանական խոշոր (50-ից ավելի աշխատող ունեցող)՝ 1, միջին (10-50 աշխատող)՝ 2, փոքր՝ 3),

VAR5՝ նորարարական գործունեության հատուկ ստորաբաժանումների առկայությունը (այո՝ 1, ոչ՝ 2),

VAR6՝ իրականացված նորարարական նախագծերի և ծրագրերի քանակը, միավոր,

VAR7՝ իրացված նորարարությունների շահութաբերությունը, %:

Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ նորարարությունների ներդրման պատրաստակամություն հայտնաձևելիս ղեկավարների միջին տարիքը կազմել է 50 տարեկան, շուկայում գործունեության միջին փորձը՝ 13 տարի, ղեկավարում են 50-ից ավելի աշխատող ունեցող ձեռնարկություններ, որոնք ունեն նորարարական գործառույթներ իրականացնող ստորաբաժանումներ կամ պարզապես պատասխանատուներ, ինչպես նաև նորարարական նախագծերի և ծրագրերի իրացման հաջողված փորձ:

Ձեռնարկությունների ղեկավարները, որոնք պատրաստ չեն նորարարություններ ներդնելու, միջին հաշվով 46 տարեկան են՝ 10 տարուց ոչ ավելի աշխատանքային փորձով, ղեկավարում են փոքր և միջին ձեռնարկություններ, որոնք չունեն նորարարական գործառույթներ կատարող ստորաբաժանումներ և նորարարական նախագծերի ու ծրագրերի իրացման հաջողված փորձ:

Առանձնացված խմբերում էական տարբերություններ են նկատվել ձեռնարկության չափի, նորարարական գործունեության հատուկ ստորաբաժանման առկայության, իրականացված նորարարական նախագծերի քանակի և իրացված նորարարությունների շահութաբերության գծով, ինչի մասին վկայում են F-չափանիշի նշանակալիությունները:

Վերլուծության արդյունքում նշանակալի կապ է բացահայտվել ղեկավարի տարիքի ու աշխատանքային փորձի (0.647) և իրականացված նորարարական նախագծերի և ծրագրերի քանակի ու շահութաբերության միջև (0.761) (տե՛ս աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

<i>VAR1</i>	<i>VAR2</i>	<i>VAR3</i>	<i>VAR4</i>	<i>VAR5</i>	<i>VAR6</i>	<i>VAR7</i>
Խմբային միջիններ						
1	50.462	12.962	1.154	1.846	1.269	13.462
2	46.333	9.917	1.875	1.000	0.042	0.750
Ընդամենը	48.480	11.500	1.500	1.440	0.680	7.360
Խմբային ստանդարտ շեղումներ						
1	5.202	7.057	0.368	0.368	0.778	11.265
2	6.445	6.903	0.797	0.000	0.204	3.674
Ընդամենը	6.135	7.080	0.707	0.501	0.844	10.594
Ներխմբային կոռելյացիոն մատրից						
	<i>VAR2</i>	<i>VAR3</i>	<i>VAR4</i>	<i>VAR5</i>	<i>VAR6</i>	<i>VAR7</i>
<i>VAR2</i>	1.000	-	-	-	-	-
<i>VAR3</i>	0.647	1.000	-	-	-	-
<i>VAR4</i>	-0.367	-0.088	1.000	-	-	-
<i>VAR5</i>	0.119	0.133	-0.305	1.000	-	-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

<i>VAR6</i>	0.281	0.187	-0.291	0.553	1.000	-
<i>VAR7</i>	0.119	0.144	-0.218	0.413	0.761	1.000
Խմբային միջինների հավասարության ստուգում						
	<i>λ-գործակից</i>		<i>F-չափանիշ</i>		<i>Նշանակալիություն</i>	
<i>VAR2</i>	0.885		6.256		0.016	
<i>VAR3</i>	0.953		2.373		0.130	
<i>VAR4</i>	0.735		17.298		0.000	
<i>VAR5</i>	0.275		126.720		0.000	
<i>VAR6</i>	0.461		56.160		0.000	
<i>VAR7</i>	0.633		27.791		0.000	

*Դիսկրիմինանսային վերլուծության արդյունքները**

(- Այս և մյուս աղյուսակներում ամփոփված են հեղինակների կողմից կատարված վերլուծության արդյունքները՝ SPSS փաթեթի կիրառմամբ):*

Ձեռնարկության նորարարական ակտիվության վրա ազդող առավել էական գործոնները բացահայտելու նպատակով կիրառվել է գործոնային վերլուծությունը, որի համար առանձնացվել է 14 գործոն.

X₁՝ ֆինանսական ռեսուրսների անբավարարություն,

X₂՝ նորարարությունների ներդրմանը նպաստող սարքավորումների բացակայություն,

X₃՝ ժամանակի անբավարարություն,

X₄՝ մտավոր սեփականության պաշտպանության խնդիրներ,

X₅՝ նորարարական տեխնոլոգիաների ներդրման և մշակման վերաբերյալ տեղեկատվության բացակայություն,

X₆՝ նորարարությունների ներդրման և իրականացման ոլորտի մասնագետների բացակայություն,

X₇՝ երկրում նորարարական զարգացման իրավակարգավորումների անբավարարություն,

X₈՝ նորարարական գաղափարների փնտրման հարցում շուկայի սուբյեկտների հետ փոխգործակցության բացակայություն,

X₉՝ նորարարությունների ներդրման դեպքում հարկային արտոնությունների բացակայություն,

X₁₀՝ ստեղծագործական ներուժի օգտագործման համար աշխատակիցների շահադրման համակարգի բացակայություն,

X₁₁՝ նորարարությունների ներդրման բարձր ծախսերը,

X₁₂՝ պետության կողմից աջակցության բացակայություն,

X₁₃՝ վախերը, որ նորարարությունների ներդրումը չի արդարացնի սպասելիքները,

X₁₄՝ համալսարանների և այլ գիտահետազոտական ինստիտուտների հետ համագործակցության բացակայություն:

Բոլոր փոփոխականները գնահատվել են ձեռնարկությունների ղեկավարների կողմից՝ 10 բալային համակարգով:

Գործոնային վերլուծությունը կատարվել է գլխավոր բաղադրիչների եղանակով: Ստորև ներկայացված աղյուսակում ամփոփված են գործոնային վերլուծության արդյունքները (*տե՛ս աղյուսակ 3*):

Աղյուսակ 3.

Բաղադրիչը	Սեփական արժեքներ		
	Ընդամենը	Վարիացիայի %	Կուտակային %
1	3.622	25.872	25.872
2	2.868	20.482	46.354
3	1.932	13.799	60.153
4	1.403	10.02	70.173
5	1.274	9.101	79.274
6	0.886	6.325	85.6
7	0.679	4.852	90.452
8	0.401	2.864	93.316
9	0.329	2.351	95.667
10	0.231	1.652	97.319
11	0.12	0.856	98.176
12	0.114	0.812	98.987
13	0.087	0.618	99.605
14	0.055	0.395	100

Գործոնային վերլուծության արդյունքները. բացառված ընդհանուր վարիացիան

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 5 բաղադրիչի պարագայում սեփական արժեքը մեծ է 1-ից, ապա կարող ենք հետևություն անել, որ ցուցանիշների նկարագրված կազմի չափողականությունը կարող ենք նվազեցնել մինչև 5-ի: Ըստ այդմ՝ վերլուծության համար ընտրվել է 5 գործոն. առաջինը բացատրում է ընդհանուր դիսպերսիայի 25.9 %-ը, երկրորդը՝ 20.5 %-ը, երրորդը՝ 13.8 %-ը, չորրորդը՝ 10.0 %-ը, հինգերորդը՝ 9.1 %-ը, իսկ 5 գործոնները միասին՝ ընդհանուր դիսպերսիայի 79.3 %-ը:

Գործոնային վերլուծության արդյունքների մեկնաբանման հաջորդ քայլը գործոնային

գործակիցների շրջված մատրիցի (Rotated Component Matrix) դիտարկումն է: Տվյալ աղյուսակը գործոնային վերլուծության հիմնական արդյունքն է, որում արտահայտվում են փոփոխականների դասակարգման արդյունքներն ըստ գործոնների [Osborne, 33]:

Ինչպես երևում է թիվ 4 աղյուսակից, 14 ուսումնասիրվող փոփոխականները դասակարգվել են ըստ 5 գործոնի, ընդ որում, առաջինում կարելի է ընդգրկել 4, երկրորդում՝ 4, երրորդում՝ 3, չորրորդում՝ 1 և հինգերորդում՝ 2 փոփոխական (տե՛ս աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4.

	Բաղադրիչներ				
	1	2	3	4	5
X1	0.493	-0.732	-0.088	-0.328	-0.040
X2	0.475	-0.791	-0.191	0.094	0.107
X3	0.372	-0.103	0.081	0.086	0.646

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

X4	0.034	0.157	-0.268	-0.912	-0.033
X5	0.040	0.212	-0.193	-0.008	0.804
X6	0.106	-0.758	-0.311	0.427	-0.106
X7	0.574	-0.036	0.628	0.018	-0.222
X8	0.558	0.209	-0.382	0.300	-0.346
X9	0.067	-0.333	-0.639	-0.206	0.073
X10	-0.279	-0.689	-0.520	-0.198	-0.014
X11	0.776	0.408	0.051	-0.183	-0.047
X12	0.522	-0.297	0.648	0.053	0.096
X13	0.788	0.326	-0.365	0.108	-0.041
X14	0.879	0.048	-0.261	0.134	0.034

Բաղադրիչների շրջված մատրիցը

Այսպիսով, ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության վրա ազդող գործոնները հինգն են, որոնք պայմանականորեն անվանել ենք.

- նորարարությունների ներդրման ռիսկեր, որոնք առավել սերտ կապված են X₈՝ նորարարական գաղափարների փնտրման հարցում շուկայի սուբյեկտների հետ փոխգործակցության բացակայություն, X₁₁՝ նորարարությունների ներդրման բարձր ծախսերը, X₁₃՝ վախերը, որ նորարարությունների ներդրումը չի արդարացնի սպասելիքները, X₁₄՝ համալսարանների և այլ գիտահետազոտական ինստիտուտների հետ համագործակցության բացակայություն փոփոխականների հետ,
- ձեռնարկությունների նորարարական ներուժ, որն առավել սերտ կապված է X₁՝ ֆինանսական ռեսուրսների անբավարարություն, X₂՝ նորարարությունների ներդրմանը նպաստող սարքավորումների բացակայություն, X₆՝ նորարարությունների ներդրման և իրականացման ոլորտի մասնագետների բացակայություն, X₁₀՝ ստեղծագործական ներուժի օգտագործման համար աշխատակիցների շահադրդման համա-

կարգի բացակայություն փոփոխականների հետ: Բացասական գործակիցները վկայում են, որ ֆինանսական ռեսուրսների, սարքավորումների, ինովացիոն ոլորտի մասնագետների առկայության դեպքում ձեռնարկության նորարարական ակտիվությունը կավելանա,

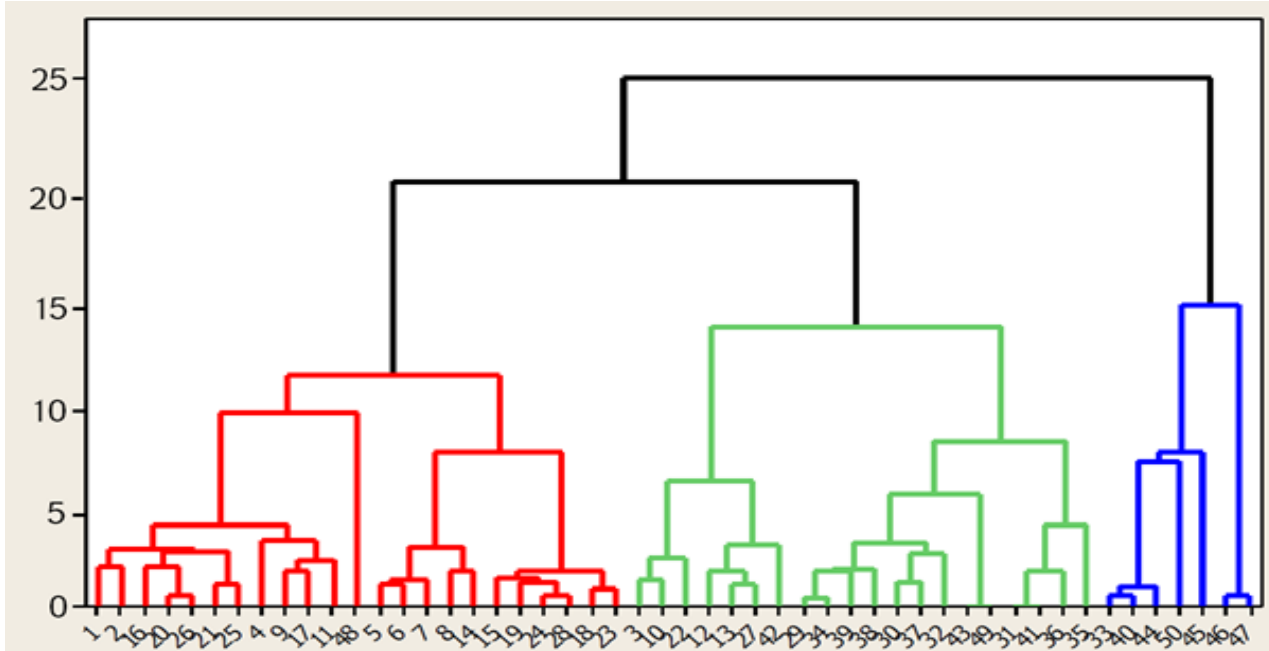
- նորարարությունների ներդրման պետական աջակցություն, որը ներառում է X₇՝ երկրում նորարարական զարգացման իրավակարգավորումների անբավարարություն, X₉՝ նորարարությունների ներդրման դեպքում հարկային արտոնությունների բացակայություն, X₁₂՝ պետության կողմից աջակցության բացակայություն ցուցանիշները,
- մտավոր սեփականության պաշտպանություն (X₄),
- տեղեկատվության ստացման և մշակման արագություն, որը սերտ կապի մեջ է X₃՝ ժամանակի անբավարարություն և X₅՝ նորարարական տեխնոլոգիաների ներդրման և մշակման վերաբերյալ տեղեկատվության բացակայություն փոփոխականների հետ:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարական գործունեության աջակցու-

թյան և զարգացման ծրագրերի մշակման թիրախային միջոցառումների որոշման համար կիրառվել է կլաստերային վերլուծության մե-

թոդը, որը հնարավորություն է տվել ձեռնարկություններին խմբավորել 3 կլաստերներում (տե՛ս գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1.



Արդյունաբերական ձեռնարկությունների դասակարգման դենդրոգրամը*
 *- Գծապատկերը կազմվել է հեղինակների կողմից՝ SPSS փաթեթի կիրառմամբ

Առաջին կլաստերում, որն ընդգրկում է ձեռնարկությունների 46 %-ը, ներառվել են պայմանական խոշոր և միջին ձեռնարկություններ, որոնք ունեն բարձր և միջին նորարարական ներուժ՝ գիտահետազոտական և փորձակոնստրուկտորական աշխատանքներ իրականացնող աշխատողներ և նորարարական նախագծերի իրացման փորձ: Այս կլաստերում բավականին բարձր է ֆինանսական ռեսուրսներով, նորարարությունների ներդրմանը նպաստող սարքավորումներով ապահովվածության, բուհերի և գիտահետազոտական ինստիտուտների հետ համագործակցության մակարդակը: Ձեռնարկությունները հիմնականում կենտրոնացած են սեփական մշակումների առևտրայնացման վրա, ուստի այս ձեռնարկությունների համար առավել կարևոր է մտավոր սեփականության պաշտ-

պանության և սեփական մշակումների առևտրայնացման ոլորտում աջակցությունը՝ գերազանցապես աջակցության անուղղակի մեթոդների օգտագործմամբ (սեփական մշակումները առևտրայնացնող ձեռնարկությունների համար հարկային արտոնությունների համակարգի զարգացում):

Երկրորդ կլաստերում, որն ընդգրկում է ձեռնարկությունների 40 %-ը, ներառվել են պայմանական խոշոր և միջին ձեռնարկություններ, որոնք, որպես կանոն, չունեն զարգացած նորարարական ներուժ և, հետևաբար, կենտրոնացած են նոր տեխնոլոգիաների, նոր սարքավորումների սպառման և յուրացման վրա: Այս կլաստերի ձեռնարկությունները ունակ են զարգացնելու իրենց նորարարական ներուժը՝ նոր տեխնոլոգիաների փոխառության հիման վրա՝ պետական ա-

ջակցության զարգացած գործիքների (ուղղակի և անուղղակի) և բարենպաստ ինովացիոն միջավայրի ու շուկայական պայմանների դեպքում:

Երրորդ կլաստերում, որն ընդգրկում է ձեռնարկությունների 14 %-ը, ներառվել են ձեռնարկություններ, որոնք ավելի զգայուն են շուկայական բարենպաստ պայմանների նկատմամբ: Այս խմբի ձեռնարկությունների համար պետական աջակցությունը խթանիչ գործոն չի հանդիսանում, քանի որ նորարարությունների մշակման և իրականացման որոշումները կայացվում են՝ առաջին հերթին ելնելով սպառողների կողմից նորարարական արտադրանքի կայուն պահանջարկի առկայությունից, ինչպես նաև նորարարությունների նկատմամբ նրանց ընկալումներից:

Այսպիսով, ստացված կլաստերները նշանակալիորեն տարբերվում են միմյանցից, ինչը նշանակում է, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարական գործունեության խթանման համար պետությունը պետք է մշակի տարբեր ծրագրեր և միջոցառումներ՝ կիրառելով ոչ միայն ուղղակի, այլև անուղղակի գործիքներ:

Ներկայացված մեթոդական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել ձեռնարկության նորարարական գործունեության «թույլ» և «ուժեղ» կողմերը, վեր հանել այն գործոնները, որոնք պայմանավորում են նպատակների և ձեռք բերված արդյունքների միջև «բացերի» առաջացումը, դրանց համապատասխան կայացնել արդյունավետ կառավարչական որոշումներ նորարարությունների ոլորտում: Ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գնահատման հիման վրա մեր կողմից առանձնացվել են ձեռնարկությունների նորարարական զարգացման հետևյալ ռազմավարական ուղղությունները.

- նորարարական առաջատարի ռազմավարություն

- նորարարական կախվածության ռազմավարություն
- նորարարական գործունեության ընդլայնման ռազմավարություն
- կատարելագործման ռազմավարություն
- նորարարական գործունեության ակտիվացման ռազմավարություն

Նորարարական առաջատարի ռազմավարությունը ենթադրում է ձեռնարկություններում սեփական հետազոտական ստորաբաժանումների ստեղծում, հետազոտությունների և մշակումների ֆինանսավորում և համալսարանների հետ համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծում, անձնակազմի շարունակական վերապատրաստում, շուկայի փորձարկում և նորարարությունների առևտրայնացում, մտավոր սեփականության պաշտպանություն և վաճառք, ձեռնարկության նորարարական ենթակառուցվածքի զարգացում [Дармилова, 62]:

Նորարարական կախվածության ռազմավարության հիմնական միջոցառումներն են՝ առաջատարներից նորարարությունների ձեռքբերում և յուրացում, ուսուցում, բենչմարքինգ:

Նորարարական գործունեության ընդլայնման ռազմավարությունը ենթադրում է նոր շուկաների և հետազոտությունների ու մշակումների նոր թեմատիկ ուղղությունների որոնում, գիտահետազոտական և փորձանախագծային աշխատանքների արդյունքների առևտրայնացման համար մասնաճյուղ-ընկերությունների ստեղծում, ձեռնարկության նորարարական ենթակառուցվածքի, այդ թվում՝ վենչուրային ֆոնդերի զարգացում [Имихович, Сурменкова, 868]:

Կատարելագործման ռազմավարության հիմնական միջոցառումներն են՝ բիզնես-գործընթացների, նյութատեխնիկական բազայի մոդեռնացում, անձնակազմի վերապատրաս-

տում, հումքի և նյութերի նոր աղբյուրների որոնում, մատակարարների հետ համագործակցության զարգացում [Гольберт, 99]:

Նորարարական գործունեության ակտիվացման ռազմավարության դեպքում շեշտը դրվում է նորարարական գործունեության աճի համար պահուստային միջոցների ձևավորման վրա (ռեսուրսների ազատում, ձեռնարկության համար անարդյունավետ տնտեսական գործունեության տեսակների դադարեցում) [Миронова,21]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հետազոտության շրջանակներում ներկայացվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության գործոնների որոշման ալգորիթմ, որի հիմնական առանձնահատկությունը վիճակագրական գործիքակազմի կիրառումն է: Ներկայացված մեթոդական մոտեցումը հնարավորություն տվեց իրականացնել արդյունաբերության ոլորտում գործող ընկերությունների նորարարական ակտիվության համակողմանի ուսումնասիրություն, մասնավորապես.

- ✓ հարցումների հիման վրա տեղեկավարություն ստանալ ձեռնարկությունների նորարարական ակտիվության տարբեր բնութագրիչների վերաբերյալ,
- ✓ դիսկրիմինանտային վերլուծության միջոցով պարզել նորարարությունների ներդրման պատրաստակամության բնութագրիչ հատկանիշները,
- ✓ գործոնային վերլուծության գործիքակազմի կիրառմամբ բացահայտել ձեռնարկության նորարարական ակտիվության վրա ազդող առավել էական գործոնները,
- ✓ կլաստերային վերլուծության մեթոդի կիրառմամբ որոշել ձեռնարկությունների նորարարական գործունեության աջակցության և զարգացման ծրագրերի մշակման թիրախային միջոցառումները:

Կատարված հետազոտությունը կարող է օգտակար լինել ձեռնարկության նորարարական զարգացման ռազմավարության ընտրության և իրացման, ինչպես նաև նորարարական գործունեության արդյունավետության բարձրացման հիմնավոր և նպատակային ուղիների առաջադրման համար:

Գրականության ցանկ

1. Osborne, J. W. Best practices in exploratory factor analysis. Scotts Valley, CA: CreateSpace Independent Publishing, 2014. 77p.
2. Oslo Manual. The measurement of scientific and technological activities proposed guidelines for collecting and interpreting technological innovation data / OECD Publications. – Paris, 2005. – 93 p.
3. Дармилова, Ж. Д. Инновационный менеджмент: учебное пособие. М. Дашков и К, 2016, 168с.
4. Яшин С. Н., Туккель И. Л., Кошелев Е. В., Макаров С. А., Коробова Ю. С. Оценка эффективности инновационной деятельности: учебник – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2018. – 409 с.
5. Гольберт Валентин Викторович. "Социально-структурные аспекты инноваций и государственные стратегии мобилизации инновационного потенциала" Журнал социологии и социальной антропологии, vol. 10, no. 4, 2007, с. 94-111. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-strukturnye-aspekty-innovatsiy-i-gosudarstvennye-strategii-mobilizatsii-innovatsionnogo-potentsiala/viewer>

6. Имихович А. О., Сурменкова К. Ю. "Инновационные стратегии международных предприятий" Актуальные проблемы авиации и космонавтики, vol. 2, no. 12, 2016, с. 867-869. <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-strategii-mezhdunarodnyh-predpriyatij/viewer>
7. Миронова, В. С. "Стратегическое управление инновационной активностью на промышленных предприятиях." Российское предпринимательство - № 8-2 (117), Август 2008: 18–22. <https://creativeconomy.ru/lib/3118>

METHODICAL APPROACH FOR DETERMINING FACTORS OF INNOVATIVE ACTIVITY OF COMPANIES OPERATING IN THE INDUSTRY FIELD

Armen Ktoyan

*PhD in Economics, Associate Professor
ASUE, Chair of Statistics
arm.ktoyan@gmail.com*

Anush Shirinyan

*PhD in Economics, Associate Professor
ASUE, Chair of Statistics
shirinyananush@mail.ru*

Anna Matinyan

*ASUE, Chair of Statistics
matinyan1971@mail.ru*

Abstract

Generally, the most targeted methodological approach to assessing the effectiveness or impact of steps aimed at promoting innovation in the industry involves assessing and monitoring the level of innovation of the beneficiary enterprises. It is vital for obtaining the necessary information, assessing the direct impact of policies implemented by public administration bodies on the level of innovation in the industry.

In this context, results based on the best practices of such methodological approaches, it is advisable to introduce a system of collecting and processing the information necessary for the evaluation of the level of innovation of industrial enterprises, which will be possible to operate in case of applying a system of unified indicators for industrial enterprises.

This article presents a methodological approach which is appropriate for assessing the level of innovation of industrial enterprises, determining the factors of innovative activity and developing relevant strategic directions, on the basis of which, using statistical tools, namely discriminant, factor and cluster analysis methods, an innovative analysis of companies operating in the industry was carried out, comprehensive study of activity and development of strategic directions for innovative development. The conducted research provides a wide opportunity for solving the problems of methodological support during the development of systems for evaluating the innovative activity of enterprises.

Keywords: innovative activity, discriminant analysis, factor analysis, cluster analysis, innovative development strategy.

*Ներկայացվել է՝ 15.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 14.11.2022թ.*

**ԹՎԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԹՎԱՅԻՆԱՑՄԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ**

Արմեն Մամիկոնի Քթոյան

տ.գ.թ., դոցենտ

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

arm.ktoyan@gmail.com

Անուշ Յուրիի Շիրինյան

տ.գ.թ., դոցենտ

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

shirinyananush@mail.ru

Աննա Սանասարի Մատինյան

ՀՊՏՀ, Վիճակագրության ամբիոն

matinyan1971@mail.ru

Ամփոփագիր

Համաշխարհային տնտեսության թվային վերափոխման արդյունքում առաջանում են թվային տնտեսության նոր ուրվագծեր, որոնք բնութագրվում են տվյալների հոսքերի էքսպոնենցիալ աճով: Այդ տվյալներն ընկած են արագորեն զարգացող բոլոր թվային տեխնոլոգիաների՝ տվյալների վերլուծության, արհեստական բանականության, բլոկչեյն տեխնոլոգիաների, իրերի համացանցի, ամպային հաշվարկների և համացանցի վրա հիմնված այլ ծառայությունների հիմքում: Տվյալների հոսքերի աճը կարևոր դեր է խաղում կայուն զարգացման գրեթե բոլոր նպատակներին հասնելու գործում: Աշխարհի երկրներում կայուն տնտեսական աճի մոդելները գնալով անբաժան են դառնում թվային տեխնոլոգիաներից: Թվային տնտեսությունը նոր խթան և ուղղություն է տալիս տնտեսական աճին և զարգացմանը: Ուստի վերլուծական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում երկրների թվային տնտեսության չափումը և դրա տնտեսական ազդեցության գնահատումը, ինչին էլ նվիրված է սույն հոդվածը:

Հոդվածում համակողմանիորեն ուսումնասիրվել են միջազգային տվյալների հոսքերը տարբեր տեսանկյուններից, վերլուծվել գլոբալ թվային տնտեսության զարգացման միտումներն ու անհավասարությունները: Հաշվի առնելով թվայնացման և տնտեսական զարգացման մակարդակների զգալի տարբերություններն ըստ առանձին երկրների՝ նպատակահարմար է դիտարկել իրականացնել երկրների բազմաչափ դասակարգում՝ կիրառելով կլաստերային վերլուծության գործիքակազմը: Թվայնացման տնտեսական ազդեցությունը գնահատելու նպատակով ըստ առանձնացված կլաստերների կատարվել է 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի և թվայնացման զարգացումը բնութագրող գործոնների միջև փոխկախվածության վերլուծություն՝ կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն մեթոդով: Կատարված վերլուծությունը թույլ է տվել բացահայտելու երկրների հնարավորությունները և վեր հանելու տնտեսության այն ոլորտները, որոնց արագացված թվայնացումը կապահովի ՀՆԱ-ի աճ:

Հիմնաբառեր. թվային տնտեսություն, տվյալների միջազգային հոսքեր, տվյալների արժեզրևա, կլաստերային վերլուծություն, ռեգրեսիոն վերլուծություն:

Ներածություն

Ներկայումս ինֆորմացիոն հոսքերի առաջ անը հանգեցրել է նրան, որ դրանք սկսել են ոչ պակաս կարևոր դեր խաղալ համաշխարհայնացման գործընթացում, որքան ապրանքների և ծառայությունների միջազգային առևտուրը: Ներկայումս աշխարհը թևակոխել է համաշխարհայնացման 4-րդ փուլ, որի կենտրոնում տվյալներն են: Ի տարբերություն ապրանքների՝ տվյալները ոչ նյութական են և կարող են օգտագործվել բազմակի անգամ՝ առանց սպառվելու: Որպես տնտեսական ռեսուրս՝ տվյալները և դրանց միջազգային հոսքերը ավելի ու ավելի կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում, ինչը դրանց արժեքի գնահատման անհրաժեշտություն է առաջացնում: Այս համատեքստում կարևոր հասկացություն է տվյալների արժեշտը: Այն իրենից ներկայացնում է չմշակված տվյալների վերափոխման գործընթաց՝ տվյալների հավաքագրումից, մշակումից, վերլուծությունից մինչև թվային բանականություն, որը կարող է առևտրայնացվել կամ օգտագործվել սոցիալական նպատակների համար [UNCTAD, 29]: Տվյալները արժեք չունեն, եթե ընդհանրացված և մշակված չեն: Եվ հակառակը, առանց չմշակված տվյալների չի կարող լինել թվային բանականություն: Հենց տվյալների ավելացված արժեքի ստեղծումն է նպաստում զարգացման գործընթացում վեր բարձրանալուն:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել գլոբալ թվային տնտեսության զարգացման միտումներն ու անհավասարությունները տվյալների արժեշտի ստեղծման բոլոր փուլերում՝ տվյալների հավաքագրումից մինչև ԱԲ-

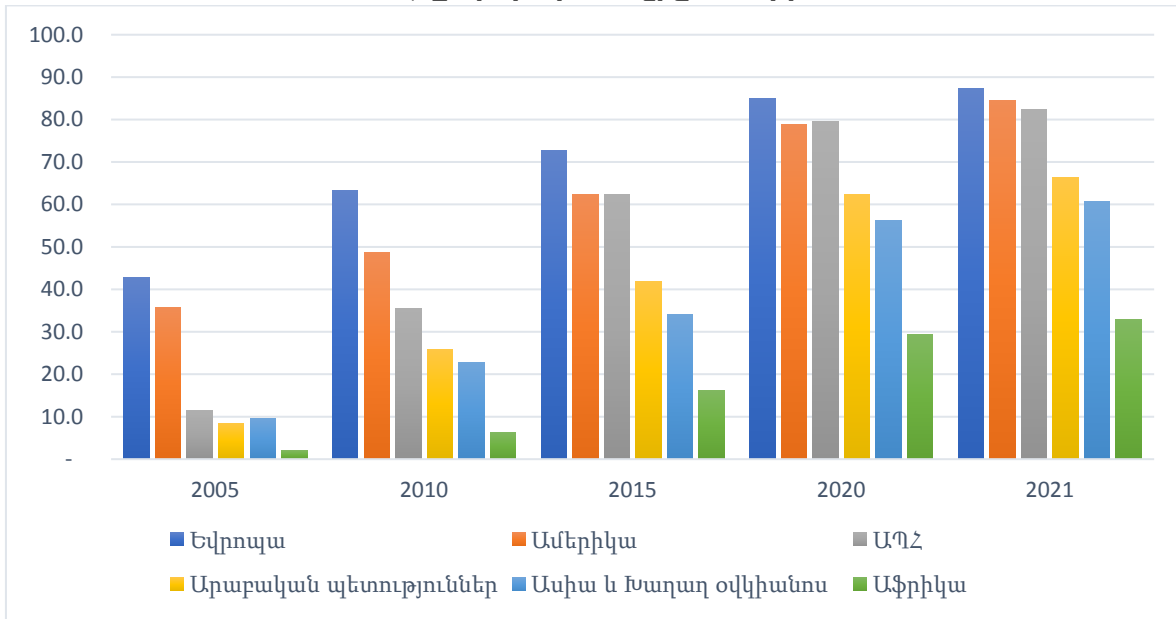
ում օգտագործում, ինչպես նաև վիճակագրական գործիքակազմի կիրառմամբ գնահատել թվայնացման և տնտեսական զարգացման մակարդակներում առկա փոխկախվածությունները:

Թվային տնտեսության զարգացման միտումները:

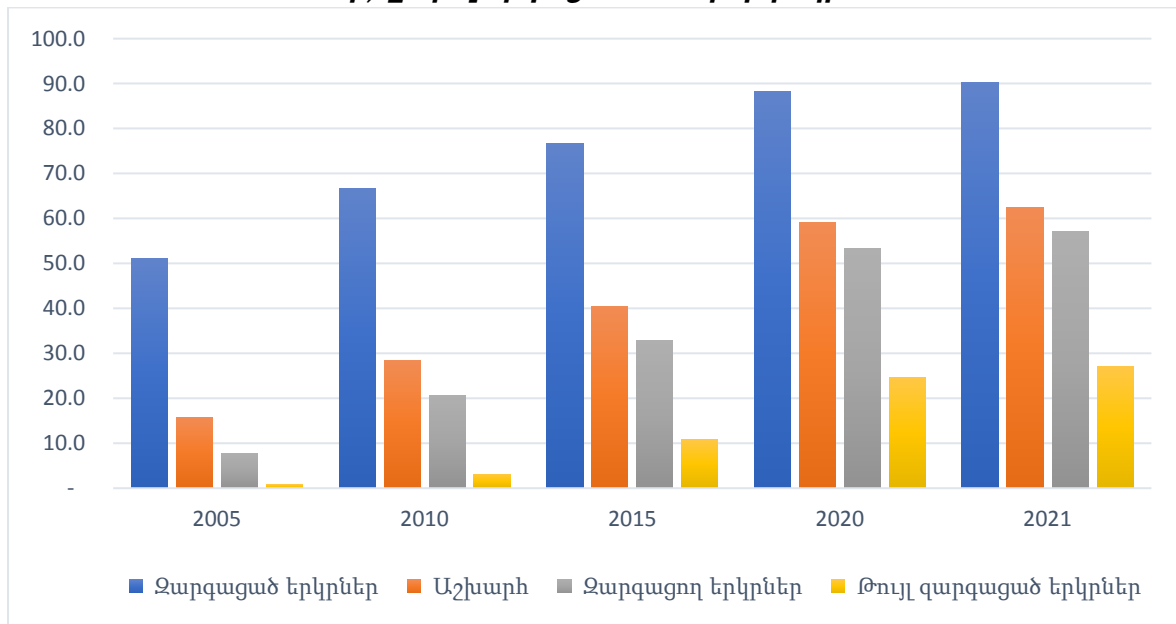
Ներկայումս աշխարհն առանց ինտերնետի դժվար է պատկերացնել: Վերջին 20 տարվա ընթացքում ինտերնետից օգտվողների թիվն ավելացել է 18 անգամ: Եթե 2000թ. այն կազմում էր 260մլն մարդ, 2005թ. հասավ 1մլրդ-ի, ապա 2022թ. հուլիսի դրությամբ ինտերնետից օգտվում է 5.03մլրդ մարդ կամ բնակչության 63.1%-ը: Այս ցուցանիշի ամենաբարձր մասնաբաժնով առանձնանում են ԱՄԷ-ը (99%), Դանիան և Շվեյցարիան (98%), իսկ հակառակ բևեռում Հյուսիսային Կորեան է, որտեղ բնակչության շրջանում ինտերնետից օգտվողները գրեթե բացակայում են (ընդամենը 0.08%) [Digital, 2022]:

Տարածաշրջանային կտրվածքով ավելի քան 15 տարի շարունակ նշված ցուցանիշով առաջատարներն են Եվրոպան և Ամերիկան՝ 2021թ. բնակչության շրջանում ինտերնետի օգտագործման համապատասխանաբար 87 և 84%-անոց մակարդակով: Չնայած նրան, որ մյուս տարածաշրջաններում՝ մասնավորապես Աֆրիկայում և Արաբական պետություններում, ցուցանիշի առավել բարձր աճի տեմպեր են գրանցվել, սակայն ինտերնետի օգտագործումը դեռևս բավականին ցածր մակարդակի վրա է. 2021թ. Աֆրիկայում այն կազմել է 33%-ից էլ քիչ (*տե՛ս գծապատկեր 1*):

ա) ըստ տարածաշրջանների



բ) ըստ զարգացման մակարդակի



Ինտերնետի օգտագործումն ըստ տարածաշրջանների և զարգացման մակարդակի 2005-2021թթ., % [ITU Statistics]

Ինտերնետից ավելի ու ավելի շատ նոր օգտվողների ի հայտ գալը, ինչպես նաև իրերի ինտերնետի ընդլայնումը անդրադառնում է համացանցի օգտագործման հաճախականության վրա. 2020թ. ինտերնետի թողունակությունն աճել է 35%-ով, ինչը 2013թ. ի վեր ամենամեծ տարեկան աճն է: Ինտերնետ

թրաֆիկի վրա հսկայական ազդեցություն է ունեցել COVID-19 համավարակը, քանի որ գործունեության մեծ մասն ավելի ու ավելի հաճախ է տեղի ունենում առցանց: Կանխատեսումներից մեկի համաձայն՝ 2026թ. համաշխարհային ինտերնետ արձանագրության հոսքերի (IP-traffic) ամսական ծավալը կհաս-

նի 780 էքսաբայթի՝ 2020թ. 230 էքսաբայթի դիմաց՝ գերազանցելով մինչև 2016թ. ամբողջ հոսքերի ծավալը: Ավելին, IP ցանցերին միացված սարքավորումների թիվը մինչև 2023թ. ավելի քան երեք անգամ կգերազանցի աշխարհի բնակչության թվաքանակը [UNCTAD, 17]:

Ինֆորմացիոն հոսքերի նման արագ աճը հանգեցրել է նրան, որ ի հայտ են եկել թվային տնտեսության նոր չափումներ՝ կապված տվյալների արժեզրթայի ստեղծման և դրանից օգուտներ քաղելու հնարավորությունների հետ:

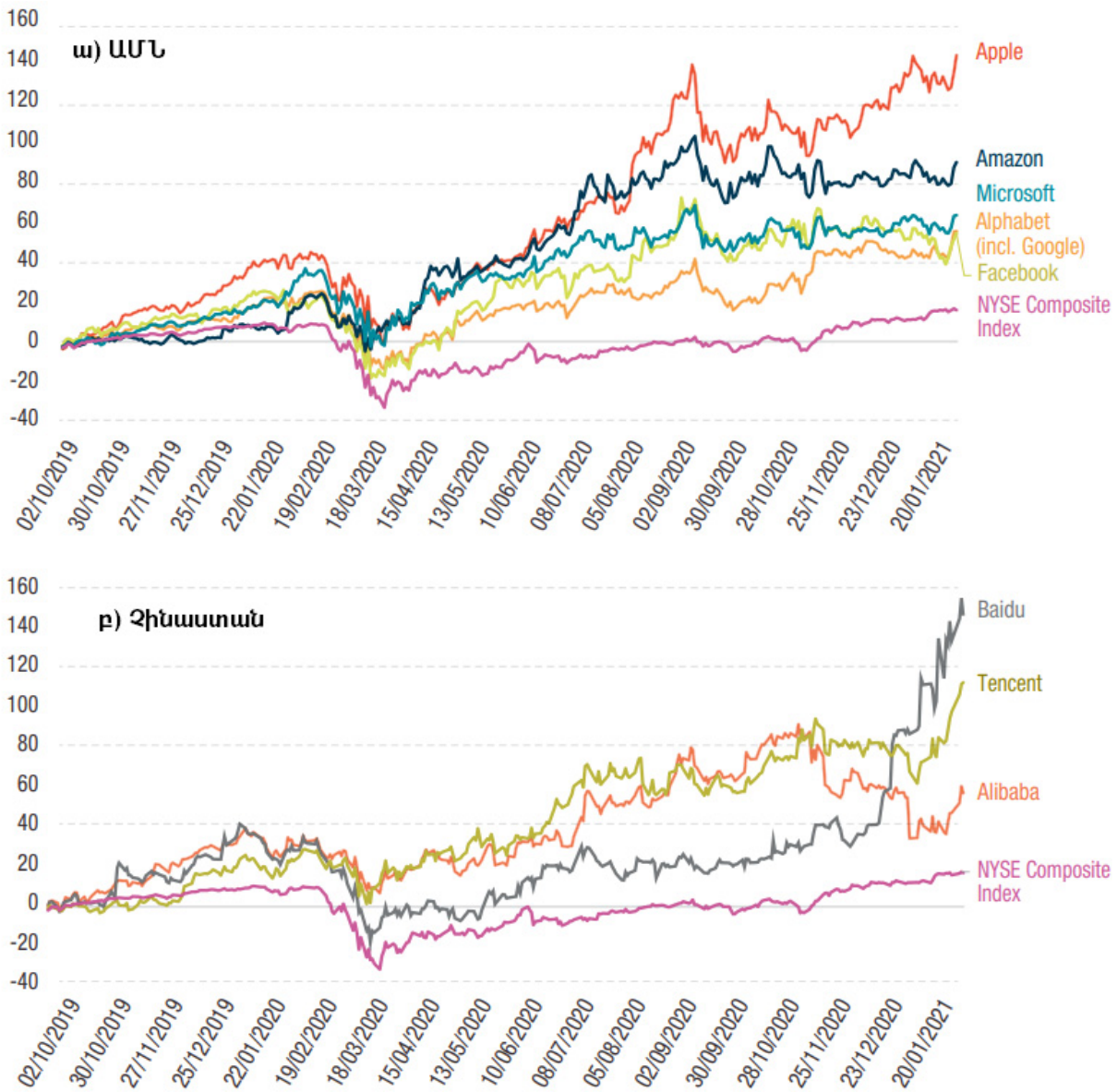
Այս տեսանկյունից առանձնանում են ԱՄՆ-ը և Չինաստանը, որոնց միասին բաժին է ընկնում տվյալների ստեղծման համաշխարհային լայնամասշտաբ կենտրոնների կեսը, 5G կապի ներդրման ամենաարագ տեմպերը, վերջին 5 տարիների ընթացքում արհեստական բանականության (ԱԲ) ոլորտում ստարտափների ֆինանսավորման ամբողջ ծավալի 94%-ը, ոլորտի առաջավոր գիտնականների 70%-ը և խոշոր համաշխարհային թվային հարթակների շուկայական կապիտալացման գրեթե 90%-ը [UNCTAD, 27-42]:

Խոշոր թվային հարթակները, ինչպիսիք են Apple-ը, Microsoft-ը, Amazon-ը, Alphabet-ը (Google), Facebook-ը, Tencent-ը և Alibaba-ն, ավելի ու ավելի շատ ներդրումներ են կատա-

րում տվյալների համաշխարհային արժեզրթայի ստեղծման բոլոր օղակներում՝ ներառյալ տվյալների հավաքագրումը՝ հարթակի ծառայություններից օգտվողների միջոցով, տվյալների փոխանցումը՝ ստորջրյա մալուխներով և արբանյակներով, տվյալների պահպանումը՝ տվյալների մշակման կենտրոններում, և տվյալների վերլուծությունը, մշակումն ու օգտագործումը՝ օրինակ, ԱԲ օգնությամբ:

Այս ընկերություններն այլևս ուղղակի թվային հարթակներ չեն, այլ վերածվել են համաշխարհային թվային կորպորացիաների՝ հսկայական ֆինանսական, շուկայական և տեխնոլոգիական հզորությամբ և իրենց օգտատերերի վերաբերյալ մեծ քանակությամբ զանգվածային տվյալների նկատմամբ վերահսկողությամբ: Համավարակի ընթացքում, թվայնացման գործընթացի արագացմանը զուգընթաց, դրանց չափերը, շահույթը, շուկայական արժեքը և գերակայությունը մեծացան: Օրինակ, եթե Նյու Յորքի ֆոնդային բորսայի բաղադրյալ ինդեքսը (NYSE Composite Index) 2019թ. հոկտեմբերից մինչև 2021թ. հունվարն աճել է 17%-ով, ապա այս առաջատար հարթակների բաժնետոմսերի գներն աճել են՝ ԱՄՆ-ում 55%-ից (Facebook) մինչև 144% (Apple), Չինաստանում 57%-ից (Alibaba) մինչև 147% (Baidu) (տե՛ս գծապատկեր 2):

Գծապարկեր 2.



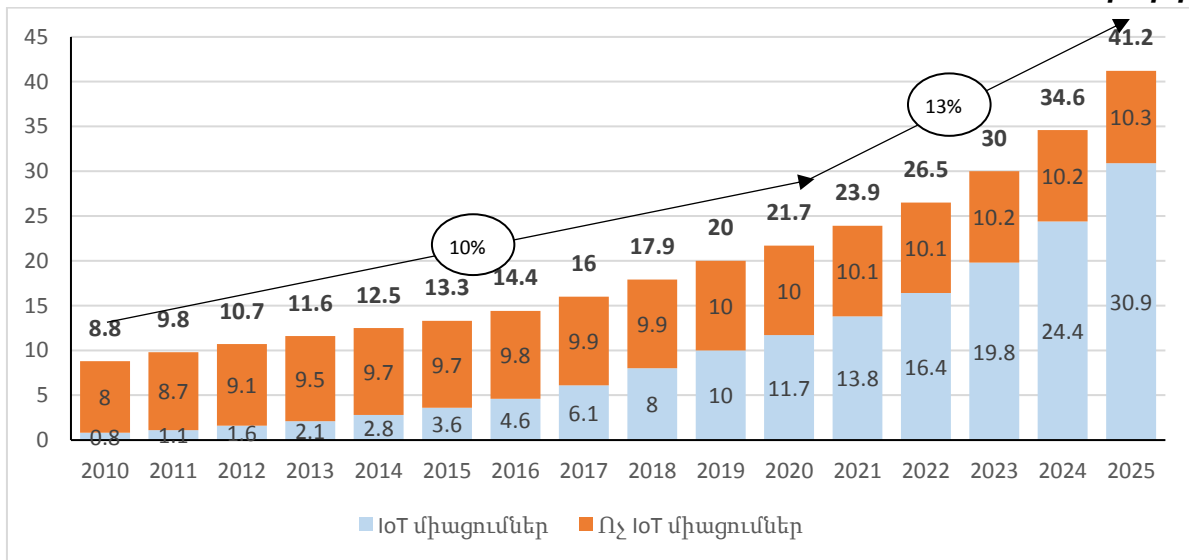
ԱՄՆ-ի և Չինաստանի առաջատար թվային հարթակների բաժնեդրույթների գների և NYSE Composite Index-ի փոփոխությունը, % [Yahoo Finance]

Համաշխարհային տնտեսության թվայնացման աճին զուգընթաց՝ տվյալների արժեքի տեղի է ունենում բազմաթիվ երկրներում և արագանում է ծախսերի նվազման ու առավել բարդ տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ իրերի համացանցի (IoT) օգտագործման պարզեցման պատճառով:

2021թ. իրերի համացանցի համաշխարհային շուկան կազմել է 384.7 մլրդ դոլար՝ նախորդ տարվա համեմատ ավելանալով 24.5%-

ով [Fortune Business Insights]: Ընդ որում, համաշխարհային IoT միացումները (օրինակ՝ միացված մեքենաներ, խելացի կենցաղային իրեր և միացված արդյունաբերական սարքավորումներ) աճել են 17%-ով և կազմել 11.7 մլրդ՝ առաջին անգամ գերազանցելով ոչ IoT միացումները (սմարթֆոններ, նոութբուքեր, պլանշետներ և համակարգիչներ) (տե՛ս գծապարկեր 3):

Գծապատկեր 3.



Սարքավորումների միացման ընդհանուր թիվը 2010-2025թթ., մլրդ [IoT Analytics]

Ըստ գնահատականների՝ համաշխարհային տնտեսությունը 2018թ. շահել է 175 մլրդ դոլար՝ IoT-ի օգտագործումից բիզնեսի արտադրողականության բարձրացման հաշվին: Դա համարժեք է ՀՆԱ-ի 0.2%-ին: Այս առավելությունների կեսից ավելին բաժին է ընկել արտադրական ձեռնարկություններին՝ դարձնելով այն IoT-ի օգտագործումից ամենաշատ օգուտ քաղող ոլորտը: Ակնկալվում է, որ IoT-ի օգտագործումից բիզնեսի օգուտները մինչև 2025թ. կհասնեն 3.7 տրիլիոն դոլարի, ինչը կկազմի համաշխարհային ՀՆԱ-ի 0.34%-ը: Միացյալ Նահանգները և Չինաստանն աշխարհում առաջատար են IoT-ից արտադրողականության աճով, որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային օգուտների կեսից ավելին [GSMA Intelligence, 10]:

Համաշխարհային որոշ առաջատար թվային հարթակներ, ինչպիսիք են Alphabet-ը (ներառյալ Google-ը), Amazon-ը և Microsoft-ը, նույնպես IoT-ի խոշոր մատակարարներ են, ինչը նրանց հնարավորություն է տալիս ուժեղացնելու տվյալների ոլորտում իրենց առավելությունները: Սա, համադրված IoT-ից ակնկալվող եկամուտներում Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի մասնաբաժինների մեծ

տարբերության հետ, մատնանշում է, որ IoT-ը նպաստելու է առկա անհամաչափության խորացմանը այնպես, ինչպես շատ այլ թվային տեխնոլոգիաներ: Այս ամենը պահանջում է ռազմավարական միջամտություններ՝ առաջացած անհավասարությունները վերացնելու, այդ թվում՝ տվյալների միջսահմանային հոսքերից ստացված եկամուտները արդարացի բաշխելու համար:

Այն փաստը, որ տվյալները ոչ նյութական են, դեռևս չի նշանակում, որ դրանք ֆիզիկական աջակցության կարիք չունեն: Տվյալները փոխանցվում են ֆիզիկական ենթակառուցվածքների միջոցով և պահվում դրանցում: Այս համատեքստում կարևորվում են 5G անլար տեխնոլոգիաների մշակումն ու կիրառումը, որոնք առանցքային նշանակություն ունեն IoT-ի զարգացման համար՝ շնորհիվ նախորդ սերունդների համեմատ հսկայածավալ տվյալների մշակման ավելի մեծ կարողությունների:

Այս տեխնոլոգիան առևտրային կիրառություն ստացավ 2020թ.՝ հիմնականում տեղ գտնելով զարգացած երկրներում և Ասիայի որոշ երկրներում, հատկապես Չինաստանում: Ակնկալվում է, որ այս իրավիճակը կպահպանվի նաև 2025թ.:

Տվյալների հետ աշխատելու բարձր կարողությունների, ինչպես նաև պոտենցիալ տնտեսական ազդեցության պատճառով 5G տեխնոլոգիաները հանդիսանում են Միացյալ Նահանգների և Չինաստանի միջև տեխնոլոգիական/առևտրային հակամարտությունների հիմնական տարրը, որի կենտրոնում չինական Huawei ընկերությունն է՝ 5G-ի զարգացման առաջատարը:

Չնայած 5G-ն սկզբնական փուլում է և տեխնոլոգիայի ողջ ներուժը դեռևս իրացված չէ, բջջային արդյունաբերությունն արդեն պատրաստվում է հաջորդ սերնդին՝ հաշվի առնելով բնորոշ 10-ամյա տեխնոլոգիական ցիկլը: Թեպետ 5G-ն խոստանում է ներբեռնման շատ ավելի մեծ արագություն, քան 4G LTE ցանցերի կողմից առաջարկվող ընթացիկ արագությունները և զգալիորեն ավելի ցածր սպասման ժամանակ, 6G տեխնոլոգիան պատրաստվում է էլ ավելի բարձրացնել նշաձողը՝ նշանակալիորեն բարձր արագությամբ և մեծ թողունակությամբ՝ սպառողներին առավել միացված պահելու համար, քան երբևէ: Վերջին ամիսներին ոլորտի խաղացողները բուռն քննարկում են 6G, այդ թվում՝ «Կանաչ G» տեխնոլոգիաների (կենտրոնացած էներգաարդյունավետության հասնելու վրա) մշակման և ներդրման ճանապարհային քարտեզները [GSMA Intelligence, 22]:

Տվյալների արժեշտային հաջորդ կարևոր օղակը տվյալների պահպանումն է: Ներկայումս ամպային տեխնոլոգիաները թույլ են տալիս տվյալները պահպանել զգալիորեն ցածր ծախսերով: Gartner-ի կանխատեսումների համաձայն՝ մինչև 2025թ. ձեռնարկությունների 80%-ը կփակեն իրենց տվյալների մշակման ավանդական կենտրոնները և փոխարենը կտեղափոխվեն համատեղման և հիպերմասշտաբային կենտրոններ (2019թ. ձեռնարկությունների 10%-ն արդեն դա արել է) [Gartner]:

2021թ. հունվարի դրությամբ, ընդհանուր 4714 համատեղման կենտրոնների գրեթե 80%-ը տեղեկայված էր զարգացած երկրներում՝ հիմնականում Հյուսիսային Ամերիկայում և Եվրոպայում: Միայն 897-ն են գտնվել զարգացող երկրներում՝ հիմնականում Ասիայում, իսկ 119-ը՝ անցումային տնտեսություններում: Հարկ է նշել, որ թեև ԵՄ-ում և Միացյալ Թագավորությունում կա համապատասխանաբար 1105 և 273 համատեղման տվյալների կենտրոն (համեմատած ԱՄՆ-ի 1796-ի և Չինաստանի 154-ի հետ), Եվրոպան չի կարողանում օգուտ քաղել տվյալներից այն չափով, որքանով Միացյալ Նահանգները և Չինաստանը [Data Center Map]: Սա վկայում է, որ թվային տնտեսության մեջ հաջողության հասնելու համար միայն տվյալների կենտրոններում ներդրումներ կատարելը դեռ բավարար չէ:

Հիպերմասշտաբային տվյալների կենտրոնների դեպքում առաջատար դիրքը զբաղեցնում է Միացյալ Նահանգները, որին 2020թ. բաժին է ընկել 597 հիպերմասշտաբային կենտրոնների շուրջ 40%-ը: ԱՄՆ-ին հաջորդում են Չինաստանը՝ 10%, և Ճապոնիան՝ 6%: 2015թ. ի վեր այսպիսի կենտրոնների թիվը կրկնապատկվել է: Amazon-ը, Microsoft-ը և Google-ը միասին կառավարում են բոլոր հիպերմասշտաբային տվյալների կենտրոնների կեսից ավելին [Synergy Research Group]:

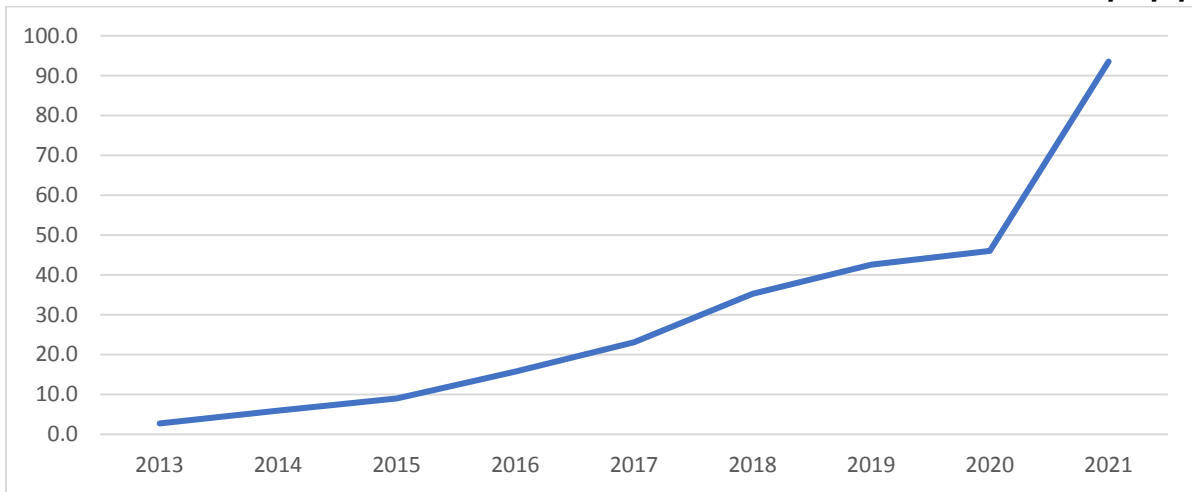
IoT-ի և 5G-ի կիրառման աճը կարող է էվոլյուցիա մտցնել տվյալների կենտրոնների շուկայում՝ հիպերմասշտաբային տվյալների կենտրոնների գերակշռումից մինչև այսպես կոչված «ծայրամասային տվյալների կենտրոններ» և բազմամպային համակարգեր, որոնք միավորում են տվյալների կենտրոնների տարբեր տեսակներ:

Տվյալների արժեքը և օգուտը հիմնականում առաջանում են ԱԲ ալգորիթմներում

դրանց օգտագործումից՝ տեղեկատվություն տրամադրելու և կանխատեսումներ կատարելու համար: ԱԲ-ն ապահովում է ոչ միայն տնտեսական շահույթ, այլև հսկայական ներուժ և կարողություն՝ վերահսկելու և ձևավորելու տեխնոլոգիական, տնտեսական և հասարակական ապագան: Սա հանգեցնում է ԱԲ առաջատարության համար բարձր մրցակցային պայքարի աշխարհի երկրների, իսկ մասնավոր հատվածում նաև խոշոր թվային հարթակների միջև:

Վերջին տասնամյակում համաշխարհային ներդրումները ԱԲ ընկերություններում կտրուկ աճել են: Միայն 2021թ. ԱԲ մասնավոր ընկերությունները ներգրավել են մոտ 94մլրդ դոլարի բացահայտ կապիտալ ներդրումներ՝ նախորդ տարվա 46մլրդ դոլարի դիմաց (*տե՛ս գծապատկեր 4*): Քանի որ որոշ գործարքների արժեքը հրապարակայնորեն չի բացահայտվում, դրանց ընդհանուր մեծությունը կարող է զգալիորեն ավելի բարձր լինել [Arnold et al., 7]:

Գծապատկեր 4.



ԱԲ ընկերություններում մասնավոր ներդրումները 2013-2021թթ., մլրդ դոլար

[Zhang et al., 152]

Միացյալ Նահանգներն ունի աշխարհի ամենամեծ ներդրումային շուկան ԱԲ մասնավոր ընկերություններում՝ համաշխարհային ներդրումների ավելի քան 56% մասնաբաժնով, որում առանցքային դեր են խաղում համաշխարհային թվային հարթակները՝ հսկայական քանակությամբ տվյալների հասանելիության մեջ իրենց առավելությունների շնորհիվ: Այս ոլորտում սահմանափակ դեր ունեն զարգացող երկրները՝ բացի Չինաստանից, որն ավելի քան 3 անգամ զիջում է ԱՄՆ-ին [Zhang et al. 155]:

ԱԲ-ն հնարավորություն է տալիս նոր տեխնոլոգիաներին բարելավելու արդյունա-

վետությունն ու արտադրողականությունը, սակայն այն կարող է նաև խորացնել անհավասարությունները՝ խոչընդոտելով ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների իրագործմանը:

Այսպիսով, տվյալների արժեքային ստեղծման բոլոր փուլերում՝ տվյալների հավաքագրումից մինչև ԱԲ-ում օգտագործում, իրավիճակային վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտելու թվային տնտեսության խզվածքներն ու անհամաչափությունները ինչպես տարածաշրջանների, այնպես էլ առանձին երկրների միջև, որոնք էլ ավելի են

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

խորանում՝ թվայնացման արագ տեմպերին զուգընթաց:

Թվայնացման տնտեսական ազդեցության գնահատումը: Երկրների թվային տնտեսության զարգացումը չափելու նպատակով մեր կողմից ընտրվել է ցուցանիշների համակարգ՝ հիմնված թվային տնտեսության

հայեցակարգի ու բնութագրերի վրա երկու դիտանկյունից՝ թվային տնտեսության ենթակառուցվածք և թվային տնտեսության բացություն (*տե՛ս աղյուսակ 1*): Որպես իրական տնտեսության ցուցիչ՝ ընտրվել է 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի մեծությունը (Y):

Աղյուսակ 1.

Կատեգորիա	Ցուցանիշի անվանումը	
Թվային տնտեսության ենթակառուցվածք	X ₁	Անվտանգ ինտերնետ սերվերներ (մլն մարդու հաշվով)
	X ₂	Ֆիքսված լայնաշերտ բաժանորդագրություններ (100 մարդու հաշվով)
	X ₃	Շարժական բջջային բաժանորդագրություններ (100 մարդու հաշվով)
	X ₄	Ինտերնետից օգտվողներ (%-ով բնակչության ընդհանուր թվաքանակում)
	X ₅	Պետական առցանց ծառայություններ (0-100 բալային համակարգով)
Թվային տնտեսության բացություն	X ₆	Բարձր տեխնոլոգիաների արտահանում (%-ով ապրանքների ընդհանուր արտահանման մեջ)
	X ₇	SCS արտադրանքի արտահանում (%-ով ապրանքների ընդհանուր արտահանման մեջ)

Թվային տնտեսության չափման առանձնացված ցուցանիշների համակարգը

** Աղյուսակը կազմված է հեղինակների կողմից:*

Վերլուծության համար առանձնացվել է 44 երկիր՝ հաշվի առնելով հասանելի վիճակագրական տեղեկատվությունը, ինչպես նաև առաջնորդվելով Թվային տնտեսության և հասարակության միջազգային ինդեքսի (I-DESI) հաշվարկներում ընդգրկված երկրների ցանկով:

Քանի որ թվայնացման և տնտեսական զարգացման մակարդակները զգալիորեն տարբերվում են ըստ առանձին երկրների, ուստի մինչ թվայնացման տնտեսական ազդեցության գնահատումը կատարվել է երկրների բազմաչափ դասակարգում՝ ըստ առանձնացված ցուցանիշների՝ կիրառելով կլաստերային վերլուծության գործիքակազմը:

Նշենք նաև, որ հաշվի առնելով ցուցանիշների տարբեր չափողականությունը և մեծ տատանումները՝ դրանք ենթարկվել են նորմավորման:

Կլաստերացումն իրականացվել է աստիճանակարգային և K-միջինների մեթոդներով: Աստիճանակարգային կլաստերացումը հնարավորություն է տվել մոտավոր գնահատել տարբեր երկրներ ներառող կլաստերների կազմը և քանակը, որն այնուհետև օգտագործվել է որպես K-միջինների մեթոդով կլաստերացման մուտքային ցուցանիշ՝ կլաստերային բնութագրիչները դուրս բերելու և դրանք վերլուծելու համար:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Կատարված վերլուծության արդյունքում առանձնացվել է 2 կլաստեր, որոնցից առաջինի մեջ ներառվել է 24, իսկ երկրորդի մեջ՝ 20 երկիր:

Աղյուսակ 2-ում ներկայացված է կլաստերների կազմը՝ ըստ դիտարկված երկրների,

իսկ աղյուսակ 3-ում ամփոփված են կլաստերների վերջնական կենտրոնները՝ ըստ կլաստերացման համար կիրառված ցուցանիշների:

Աղյուսակ 2.

Կլաստեր 1				Կլաստեր 2			
Երկիր	Հեռ. կենտրոնից	Երկիր	Հեռ. կենտրոնից	Երկիր	Հեռ. կենտրոնից	Երկիր	Հեռ. կենտրոնից
Ավստրալիա	0.38	Մեծ Բրիտանիա	0.33	Բրազիլիա	0.60	Մեքսիկա	0.69
Ավստրիա	0.47	Իռլանդիա	0.60	Բուլղարիա	0.47	Լեհաստան	0.37
Բելգիա	0.62	Իսլանդիա	0.51	Չիլի	0.48	Պորտուգալիա	0.53
Շվեյցարիա	0.47	Ճապոնիա	0.50	Չինաստան	1.01	Ռումինիա	0.26
Կանադա	0.57	Հվ. Կորեա	1.10	Չեխիա	0.56	Ռուսաստան	0.69
ԱՄՆ	0.42	Լյուքսեմբուրգ	0.86	Հունաստան	0.52	Սլովակիա	0.49
Գերմանիա	0.38	Մալթա	0.78	Խորվաթիա	0.28	Սլովենիա	0.43
Դանիա	0.85	Նիդեռլանդներ	0.43	Հունգարիա	0.30	Թուրքիա	0.64
Իսպանիա	0.50	Նորվեգիա	0.43	Իսրայել	0.72		
Էստոնիա	0.59	Նոր Զելանդիա	0.39	Իտալիա	0.46		
Ֆինլանդիա	0.41	Շվեդիա	0.20	Լիտվա	0.28		
Ֆրանսիա	0.48	Կիպրոս	0.39	Լատվիա	0.61		

Կլաստերների կազմն ըստ երկրների

* Այս և մյուս աղյուսակներում ամփոփված են հեղինակների կողմից կատարված վերլուծության արդյունքները՝ Համաշխարհային բանկի Համաշխարհային զարգացման և Գլոբալ նորարարական ինդեքսի ցուցիչների հիման վրա, SPSS փաթեթի կիրառմամբ:

Ցուցանիշ	Կլասսեր	
	1	2
X ₁	0.23	0.08
X ₂	0.72	0.37
X ₃	0.48	0.42
X ₄	0.77	0.37
X ₅	0.72	0.50
X ₆	0.47	0.35
X ₇	0.18	0.23
Y	0.40	0.09

Կլասսերների վերջնական կենտրոնները

Բերված աղյուսակներից կարելի է նկատել, որ առաջին կլաստերի մեջ ներառվել են 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի բարձր մակարդակ ունեցող այնպիսի զարգացած երկրներ, ինչպիսիք են Դանիան, ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Հարավային Կորեան, Նիդեռլանդները, Շվեդիան, Նորվեգիան, Շվեյցարիան և այլն (տե՛ս աղյուսակ 2): Այս երկրներում զգալիորեն բարձր է անվտանգ ինտերնետ սերվերների և ֆիքսված լայնաշերտ բաժանորդագրությունների թիվը, ինչպես նաև ինտերնետից օգտվողների մասնաբաժինը (տե՛ս աղյուսակ 3): Ըստ այդմ, այս կլաստերում ներառված երկրներին կարելի է դասել թվայնացման բարձր մակարդակ ունեցող երկրների շարքին:

Երկրորդ կլաստերում հիմնականում ընդգրկվել են զարգացող երկրները, մասնավորապես՝ Չեխիան, Բրազիլիան, Հունգարիան, Չինաստանը, Իսրայելը և այլն (տե՛ս աղյուսակ 2): Այս երկրները առաջին կլաստերի երկրներին գերազանցում են միայն ընդհանուր արտահանման մեջ ՏՀՏ արտադրանքի արտահանման տեսակարար կշռով, իսկ մնացած ցուցանիշներով էապես զիջում են

նրանց (տե՛ս աղյուսակ 3): Ուստի այս կլաստերը կարելի է որակել որպես թվայնացման ցածր մակարդակ ունեցող երկրների խումբ:

Կլաստերների միջև զգալի տարբերությունները բացահայտվում են նաև դիսպերսիոն վերլուծության միջոցով: Ստորև ներկայացված աղյուսակի տվյալները փաստում են, որ կլաստերների միջինների տարբերությունները նշանակալի չեն միայն X₃՝ շարժական բջջային բաժանորդագրություններ (100 մարդու հաշվով), X₆՝ բարձր տեխնոլոգիաների արտահանում (%-ով ապրանքների ընդհանուր արտահանման մեջ) և X₇՝ ՏՀՏ արտադրանքի արտահանում (%-ով ապրանքների ընդհանուր արտահանման մեջ) ցուցանիշների դեպքում, իսկ ամենաէական շեղումները ֆիքսված լայնաշերտ բաժանորդագրությունների, ինտերնետի օգտագործման և պետական առցանց ծառայությունների մեջ են (տե՛ս աղյուսակ 4): Հետևաբար, այս ոլորտներում ներդրումները կարևոր, առաջնային դեր են խաղում, և դրանց պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Աղյուսակ 4.

Ցուցանիշ	Միջխմբային վարիացիա	Ազատության աստիճան	Ներխմբային վարիացիա	Ազատության աստիճան	F-չափանիշ	p-արժեք
X ₁	0.273	1	0.029	42	9.486	0.004
X ₂	1.343	1	0.040	42	33.537	0.000
X ₃	0.027	1	0.046	42	0.590	0.447
X ₄	1.709	1	0.031	42	54.924	0.000
X ₅	0.512	1	0.041	42	12.554	0.001
X ₆	0.184	1	0.057	42	3.234	0.079
X ₇	0.039	1	0.056	42	0.702	0.407
Y	1.077	1	0.024	42	44.009	0.000

Կլաստրների դիսպերսիոն վերլուծություն

Թվայնացման տնտեսական ազդեցությունը գնահատելու նպատակով կատարվել է 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի և թվայնացման զարգացումը բնութագրող գործոնների միջև փոխկախվածության վերլուծություն՝ կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն մեթոդով՝ ըստ առանձնացված կլաստրների:

Ըստ այդմ, առաջին կլաստրի երկրներում, որոնք բնութագրվում են թվայնացման բարձր մակարդակով, 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի

վրա առավելապես ազդող գործոնները ֆիքսված լայնաշերտ բաժանորդագրությունները և պետական առցանց ծառայություններն են (տե՛ս աղյուսակ 5): Այսինքն՝ զարգացած երկրներում թվային տնտեսության զարգացման կենտրոնում ինտերնետի ընդգրկվածության և արագության մեծացումն է, ինչպես նաև թվայնացման ներթափանցումը պետական հատված՝ պետական ծառայությունների հասանելիությունն ապահովելու համար:

Աղյուսակ 5.

R²=0.64					
	B գործակիցներ	Ստանդարտ սխալ	β գործակիցներ	t չափանիշ	p-արժեք
Հաստատուն	130994.721	2462.039		2.097	0.048
X ₂	-242.478	44.995	-0.061	3.012	0.004
X ₅	-799.205	18.918	-3.27	2.824	0.017

Ռեգրեսիոն մոդելի գնահատման արդյունքները առաջին կլաստրի երկրների համար

Գործակիցների բացասական արժեքները ցույց են տալիս, որ զարգացած երկրներում թվային տեխնոլոգիաների աճը, մնացած գործոնների կայունության պայմաններում, 1 շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի՝ հակառակ ուղղությամբ փոփոխությունների են հանգեցնում: Այս վարքագծի պատճառը եկամուտների ստեղծման բեռի վերաբաշխումն ու թվային տեխնոլո-

գիաների միջոցով կորցրած օգուտների պատշաճ փոխհատուցման բացակայությունն է: Այլ կերպ ասած, երկրների տեղեկատվական քաղաքականության փոփոխության և կապի ու թվային պետական ծառայությունների զարգացմանն ուղղված նրանց քայլերի հետևանքով տեղի է ունենում աշխատատեղերի կորուստ, որոշ բիզնես գործընթացների

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

կասեցում: Որպես օրինակ կարելի է բերել ԱՄՆ-ին, որը բախվել է հետևյալ խնդրի հետ՝ թվային տեխնոլոգիաների աճին զուգընթաց արտադրությունը սկսել է նվազել:

Հետագայում թվայնացումը պետք է հարթեցնի մոդելավորված խնդիրը՝ ծախսերի նվազեցման և եկամտի նոր աղբյուրների բացահայտման միջոցով, ինչպես նաև հատուկ ուշադրություն դարձնելով մարդկային կապիտալի հիմնախնդրին՝ թվայնացման համատեքստում, այսինքն՝ մարդուն հնարավորինս հարմարեցնելով նոր աշխարհին: Առաջին հերթին, անհրաժեշտ է մարդկանց մոտ զարգացնել հարմարվողականության և սովորելու հմտություններ, մասնավորապես՝ տվյալների վերլուծության ժամանակակից մեթոդների

յուրացում, իսկ կառավարման կազմակերպման գործընթացում՝ զգալի ուշադրություն դարձնել անձնակազմի որակավորման շարունակական բարձրացմանը:

Ինչ վերաբերում է թվայնացման առավել ցածր մակարդակ ունեցող երկրների համար կառուցված մոդելին, ապա 1 շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի մակարդակը նույնպես պայմանավորված է երկու գործոնով՝ ինտերնետի օգտագործմամբ և ընդհանուր արտահանման մեջ ՏՀՏ արտադրանքի արտահանման մասնաբաժնով (*տե՛ս աղյուսակ 6*): Այսպիսով, երկրորդ կլաստերի երկրները ոլորտի զարգացման համար ներգրավում են ձեռներեցներին և սպառողներին:

Աղյուսակ 6.

R²=0.72					
	B գործակիցներ	Ստանդարտ սխալ	β գործակիցներ	t չափանիշ	p-արժեք
Հաստատուն	24959.771	1033.082		24.161	0.000
X₄	3156.86	1056.300	0.497	2.989	0.008
X₇	2744.442	968.214	0.432	2.598	0.019

Ռեգրեսիոն մոդելի գնահատման արդյունքները երկրորդ կլաստերի երկրների համար

Գործակիցների դրական արժեքները ցույց են տալիս, որ երկրորդ կլաստերի երկրներում թվայնացման այս փուլում նկատվում է ժամանակակից տեխնոլոգիաների ընդհանուր արժեքի աճ՝ հանգեցնելով բնակչության, ձեռնարկությունների և պետության եկամուտների աճին: Սակայն, բացահայտված միտումի համաձայն, այս կլաստերում ընդգրկված երկրները, թվայնացման մակարդակի բարձրացմանը զուգընթաց, ստիպված կլինեն դիմակայել այն խնդիրներին, որոնց առերեսվում են առավել զարգացած երկրները:

Եզրակացություն

Ամփոփելով թվայնացման տնտեսական ազդեցության առանձնահատկությունների ու-

սումասիրությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ, ընդհանուր առմամբ, ամբողջ աշխարհում նկատելի է ժամանակակից տեխնոլոգիաների արագ տարածման միտումը: Գիտնականների կարծիքով, ամեն երկու տարին մեկ տեղեկատվական ծառայությունների արտադրության և օգտագործման արագությունը կրկնապատկվում է: Սակայն թվայնացման տեմպերը և դրանց տնտեսական ազդեցությունն ըստ երկրների տարբեր է: Թվայնացման բարձր մակարդակ ունեցող երկրները շարունակում են ուշադրության կենտրոնում պահել կապի զարգացումը, ինչը հնարավորություն է տալիս մեծացնել տեխնոլոգիաների օգտագործման ընդգրկվածությունը, մինչդեռ թվայնացման

առավել ցածր մակարդակ ունեցող երկրները մասնագիտացած են թվային նորարարությունների խորացման մեջ:

Այսպիսով, կատարված վերլուծությունը թույլ տվեց բացահայտելու թվային տնտեսության զարգացման մակարդակների և դրանից օգուտներ քաղելու հնարավորությունների զգալի տարբերություններն ըստ առանձին երկրների: Առկա անհավասարություններն էլ

ավելի են խորանում թվայնացման արագ տեմպերին զուգընթաց, ինչն առավել հրատապ է դարձնում թվային տնտեսությունը՝ ազգային, տարածաշրջանային և միջազգային մակարդակներում կարգավորելու հրամայականը՝ դրա օգուտներն առավելագույնի հասցնելու և ռիսկերն ու մարտահրավերները նվազեցնելու համար:

Գրականության ցանկ

1. Arnold Z., Rahkovsky I., Huang T. Tracking AI Investment. Initial Findings From the Private Markets. Center for Security and Emerging Technology (CSET), September 2020, 57p.
2. GSMA Intelligence. The contribution of IoT to economic growth: Modelling the impact on business productivity. Global System for Mobile Communications Association, London, 2019, April. 22p.
3. GSMA Intelligence. The Mobile Economy 2022. Global System for Mobile Communications Association, London, 2022, 44p.
4. UNCTAD. Digital Economy Report 2019: Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries. United Nations publication. New York, 2019. 172p.
5. UNCTAD. Digital Economy Report 2021: Cross-border data flows and development: For whom the data flow. United Nations publication. New York, 2021. 213p.
6. Zhang D., Maslej N., Brynjolfsson E., Echemendy J., Lyons T., Manyika J., Ngo H., Niebles J., Sellitto M., Sakhaee E., Shoham Y., Clark J. and Perrault R. The AI Index 2022 Annual Report. AI Index Steering Committee, Stanford Institute for Human-Centered AI, Stanford University, March 2022, 229p.
7. Data Center Map. Colocation Data Centers. 16.August.2022, <https://www.datacentermap.com/datacenters.html>
8. Digital 2022 July Global Statshot Report. 08.August.2022, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-july-global-statshot>
9. Fortune Business Insights. Internet of Things (IoT) Market Size, Share & Trends. Key Market Insights. 12.August.2022, <https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/internet-of-things-iot-market-100307>
10. Gartner. The Data Center is (Almost) Dead. Gartner, 5 August. 14.August.2022, <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/the-data-center-is-almost-dead>
11. Global Innovation Index. 26.August.2022, <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>
12. International Telecommunication Union (ITU) Statistics. 08.August.2022, <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>
13. IoT Analytics. State of the IoT 2020 <https://iot-analytics.com/state-of-the-iot-2020-12-billion-iot-connections-surpassing-non-iot-for-the-first-time/>
14. Synergy Research Group. 16.August.2022, <https://www.srgresearch.com/articles/microsoft-amazon-and-google-account-for-over-half-of-todays-600-hyperscale-data-centers>
15. World Development Indicators. 26.August.2022, <https://data.worldbank.org/indicator>
16. Yahoo Finance. <https://finance.yahoo.com>

DEVELOPMENT TRENDS OF THE DIGITAL ECONOMY AND ASSESSMENT OF THE
ECONOMIC IMPACT OF DIGITALIZATION

Armen Ktoyan

PhD in Economics, Associate Professor

ASUE, Chair of Statistics

arm.ktoyan@gmail.com

Anush Shirinyan

PhD in Economics, Associate Professor

ASUE, Chair of Statistics

shirinyananush@mail.ru

Anna Matinyan

ASUE, Chair of Statistics

matinyan1971@mail.ru

Abstract

As a result of the digital transformation of the global economy, new contours of the digital economy are emerging, which are characterized by the exponential growth of data flows. Those data are at the heart of all rapidly evolving digital technologies: data analytics, artificial intelligence, blockchain technologies, the Internet of Things, cloud computing, and other Internet-based services. Increasing data flows play an important role in achieving almost all of the Sustainable Development Goals. Models of sustainable economic growth in countries around the world are becoming increasingly inseparable from digital technologies. The digital economy gives a new impetus and direction to economic growth and development. Therefore, it is of great analytical interest to measure the digital economy of countries and evaluate its economic impact, which is what this article is dedicated to.

The article has comprehensively studied international data flows from different perspectives, analyzed the trends and inequalities in the development of the global digital economy. Taking into account the significant differences in the levels of digitalization and economic development by individual countries, it was considered appropriate to carry out a multidimensional classification of countries using the cluster analysis tool. In order to assess the economic impact of digitization, an analysis of interdependence between the GDP per capita and the factors characterizing the development of digitization was performed using the correlation-regression method. The analysis made it possible to identify the opportunities of the countries and highlight those sectors of the economy whose accelerated digitization will ensure GDP growth.

Keywords: digital economy, international data flows, data value chain, cluster analysis, regression analysis.

Ներկայացվել է՝ 15.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 14.11.2022թ.

ԱԼԿՈՆՈԼԱՅԻՆ ԽՄԻՉՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Աննա Հակոբի Պարսյան

տն.տ.թ.

ՀԱԱՀ, Ագրոբիոլոգիայի կառավարման և քաղաքականության ամբիոն
annaparsyan85@mail.ru

Սուրեն Հակոբի Պարսյան

դոցենտ

ՀՊՏՀ, Միկրոէկոնոմիկայի ամբիոն
surenparsyan2017@gmail.com

Արմեն Քաջիկի Գրիգորյան

հայցորդ

ՀՊՏՀ, Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոն
raecofair@gmail.com

Ռազմիկ Արամի Ահարոնյան

ՀՊՏՀ, Ֆինանսատնտեսագիտական քոլեջ
razmik.aharonyan94@gmail.com

Ամփոփագիր

Ալկոհոլային խմիչքները էթիլային սպիրտ պարունակող ըմպելիքներ են: Հայտնի են ալկոհոլային խմիչքների բազմաթիվ տեսակներ, որոնք ունեն լայն տարածում և սպառում գրեթե բոլոր երկրներում: Դրանց մեծ մասն արտադրվում է խմորման տեխնոլոգիայով: Օգտագործվում են ոչ միայն որպես խմիչք, այլև կոկտեյլների և խոհարարության մեջ: Սակայն, ալկոհոլային խմիչքների օգտագործման չարաշահումը որոշ հիվանդությունների, հասարակական սոցիալական և տնտեսական խնդիրների պատճառներ է հանդիսանում:

Ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը ՀՀ մշակող արդյունաբերության եկամտաբեր ճյուղերից է: ՀՀ-ում ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը ունի հազարամյակների պատմություն: Երկրի բնակչիմայական պայմանների բազմազանությունը հնարավորություն է ընձեռում ստանալ բարձրորակ հումք: Հողվածի արդիականությունը և հրատապության հիմնավորումները պայմանավորված են ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի մեջ ալկոհոլային արտադրատեսակների արտադրության տեսակարար կշռով, որը 2015թ.-ին գրանցված 4.3%-ի համեմատ 2021թվականին աճել է՝ հասնելով 5.6%-ի: Ալկոհոլային խմիչքներ արտադրող և արտահանող կազմակերպությունների ձեռնարկատիրական գործունեությունն մեր երկրի համար ունի ինչպես տնտեսական, այնպես էլ սոցիալական նշանակություն: Ստեղծվել են հազարավոր աշխատատեղեր, որոշ չափով կրճատվել է գործազրկությունը: Արդիականության և հրատապության հիմնավորումների շարքում ուսումնասիրվել են ՀՀ-ում ալկոհոլային խմիչքների շուկան, ալկոհոլային խմիչքների արտադրության, արտահանման և սպառման ցուցանիշները:

Հողվածում ներկայացվում է ալկոհոլային խմիչքների հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը՝ բնեղեն արտահայտությամբ: Արվել է ցուցանիշների դինամիկայի վերլուծություն: Ընդգծվել են ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի կողմից հրատարակված տվյալները՝ ալկոհոլային

խմիչքների վերաբերյալ: Առանձնացվել է ալկոհոլային խմիչքների արտադրության ոլորտում ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող կազմակերպությունների տնտեսական և սոցիալական նշանակությունը՝ ըստ ՀՀ պետական բյուջե արված հարկային և մաքսային մուտքերի:

Հիմնաբաներ. ալկոհոլային խմիչքներ, շուկա, ձեռնարկատիրական գործունեություն, արտադրություն, արտահանում, ներմուծում

Ներածություն

Ակնհայտ է, որ մարդիկ միշտ օգտագործել են ալկոհոլային խմիչքներ: Հնարավոր է այն պատահաբար է հայտնագործվել, երբ ինչ-ոչ մեկը, ուտելով գերհասունացած միդ, զգացել է արտասովոր, բայց հաճելի զգացողություն: Հնագույն ազգերը օգտագործել են տարբեր խմորման ըմպելիքներ, օրինակ՝ խաղողից և պալմայից զարեջուր: Դեռևս մեր թվարկությունից 1000 տարի առաջ հույները և ֆինները զարեջուր էին վաճառում Միջերկրական ծովի ափամերձ տարածքներում: Մ.թ.ա 2-րդ հազարամյակում կովկասյան և արևելյան ազգերի մշակույթում կար 2 եգրույթ՝ թունդ ալկոհոլային խմիչք և խմորման ենթարկված խմիչք [Дэйв, 8]:

Յուրաքանչյուր տնտեսական համակարգ հիմնված է տնտեսական և սոցիալական արդյունավետության հավասարակշռության վրա: Շուկայի հասարակական կողմնորոշումը հանդիսանում է բնակչության աճող և փոփոխվող պահանջմունքների բավարարումը, մարդկային ներուժի զարգացումը, սեփականության տարբեր ձևերի գոյակցությունը: ՀՀ հասարակական տնտեսական համակարգը տնտեսության մի շարք փոխկապակցված տարրերի ամբողջություն է, որոնք, ունենալով ընդհանուր նպատակ, կազմում են հասարակության ամբողջական տնտեսական կառուցվածք:

Շուկայական հարաբերությունների անցման փուլի բարեփոխումների և սոցիալ-տնտեսական այլ իրողությունների արդյուն-

քում արմատական փոփոխությունների ենթարկվեց հանրապետության տնտեսության ենթակառուցվածքն ու տնտեսաձևը՝ հանգեցնելով տնտեսվարող սուբյեկտների որակական և քանակական կազմի փոփոխության: Միաժամանակ սկսվեց մի շարք ընկերությունների վերակազմակերպման գործընթաց: Հետխորհրդային տարիներին ՀՀ-ում բարեփոխումները ալկոհոլային խմիչքների արտադրությամբ և արտահանմամբ զբաղվող ընկերությունների համար ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելու նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին:

Պատմական աղբյուրների համաձայն հայկական բնաշխարհում ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը ունի հազարամյակների պատմություն: Ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը ՀՀ տնտեսության ինչպես տեղական, այնպես էլ ներկրված հումքով ապահովված և բարձր տեմպերով զարգացող, ավանդական ենթաճյուղերից է: Արտադրության ծավալի աճի տեմպերն էականորեն կապված չեն կազմակերպությունների չափերից: Արտադրության աճը հիմնականում պայմանավորված է արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկով, հումքային ապահովվածությամբ, շուկայում գրաված դիրքով, ապրանքների որակով, արդեն միջազգային ճանաչմամբ:

Այս ոլորտի զարգացման անհրաժեշտությունը կարևորվում է ՀՀ հողային և աշխատանքային ներուժի առկայությամբ: Ոլորտի կազմակերպություններին ապահովելով տե-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ղական հումքով, նվազեցնելով կախվածությունը ներմուծված հումքից և միջազգային փոխարժեքային տատանումներից՝ կլուծվի ոչ միայն տնտեսական, այլև ՀՀ սոցիալական հիմնահարցերից մեկը՝ գործազրկության մակարդակի կրճատումը, այսինքն՝ նաև սահմանամերձ մարզերի բնակիչներին աշխատանքով ապահովելու հնարավորություն կատելծվի:

Ալկոհոլային խմիչքները խնջույքների անբաժանելի մասն են: Դրանց օգտագործումը տարածված է երկրագնդի բոլոր մայրցամաքներում, սակայն, ցավոք, հայտնի են վերջինիս չարաշահման արդյունքում բացասական հետևանքները: Այնուամենայնիվ, մարդկանց մեծ մասը, տոնական սեղանի շուրջ մեկ բաժակ կոնյակ կամ մեկ բաժակ գինի խմելով, չեն խաթարում իրենց առողջությունը և անհանգստություն չեն պատճառում ուրիշներին: Պատահական չէ, որ Վ.Գ.Բելինսկին ընդգծել է. «Բոլոր մարդիկ խմում և ուտում են, բայց միայն վայրենիներն են հարբում և չափից դուրս ուտում»: Մի հին ասացվածք ասում է. «Մի՛ մեղադրիր գինին, մեղադրի՛ր հարբեցողությունը» [Алексеев]:

Ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը մարդկությանը հայտնի է դեռևս վաղ ժա-

մանակներից: Ալկոհոլային խմիչքների մեծ տեսականին այսօր կարող է գրավել նույնիսկ ամենաքմահաճ սպառողին: Այս խմիչքների պատրաստման ժամանակ օգտագործվում են սպիրտային, գինու կամ գարեջրի խմորիչներ: Ալկոհոլային խմիչքների տեսակների օգտագործման մշակույթը շատ տարբեր է, օրինակ՝ խմիչքի բաժակի ձևը և չափը, խմիչքի մատուցման ջերմաստիճանը, ուղեկցող աղանդերը և այլն [Алкобольные напитки и культура питания, 5]:

ՀՀ-ում ալկոհոլային խմիչքների արտադրության զարգացումը, արտահանման հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը ունեն տնտեսական և սոցիալական կարևոր նշանակություն: Ալկոհոլային խմիչքների արտադրության զարգացման անհրաժեշտությունը կարևորվում է ՀՀ հողային և աշխատանքային ներուժի առկայությամբ: Ալկոհոլային խմիչքների արտադրության և արտահանման ոլորտում ակտիվ ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող կազմակերպությունները ապահոված են տեղական հումքով: Այնուամենայնիվ, որոշ ալկոհոլային խմիչքների արտադրության հումքային հիմնական բազան ներմուծվում է:

Աղյուսակ 1.

Ապրանքատեսակներ	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Էթիլային սպիրտ (ապրանքային)	2329.0	3271.5	4994.0	3278.0	1273.0	5646.0	2020.7
Օղի	9348.7	8135.5	7088.0	4765.1	5748.5	4969.8	4272.4
Լիկյոր	164.5	78.5	46.6	65.7	21.6	5.2	-
Կոնյակ	16947.6	21529.2	30010.6	30751.9	43505.7	39191.0	46696.3

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Վիսկի	1170.2	1441.8	1051.5	806.0	712.9	348.6	661.5
Գինի	5931.9	6809.6	8852.5	8877.4	12676.2	11013.8	13082.7
Շամպայն	658.1	713.4	863.8	753.4	1011.0	1122.2	903.6
Գարեջուր	20686.5	18537.7	20453.6	23579.3	26257.6	23483.3	28172.0

Ալկոհոլային խմիչքների հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը՝ բնեղեն արտահայտությամբ, հազար լիտր [Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը]

Օրինակ՝ գարեջրի արտադրության ժամանակ օգտագործվող գարեջրի ածիկը ներմուծվում է Եվրոպայից: Անհրաժեշտ է նվազեցնել կախվածությունը ներմուծված հումքից և միջազգային փոխարժեքային տատանումներից: Դրանով կլուծվի ոչ միայն տնտեսա-

կան, այլև ՀՀ սոցիալական հիմնահարցերից մեկը՝ գործազրկության մակարդակի կրճատումը, այսինքն՝ նաև սահմանամերձ մարզերի բնակիչներին աշխատանքով ապահովելու հնարավորություն կստեղծվի:

Աղյուսակ 2.

		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ՀՀ Ամբողջ արդյունաբերությունում	ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը ընթացիկ գներով, միլիարդ դրամ	1343.3	1429.0	1662,1	1737,7	2087,7	2070,3	2385,9
	Պատրաստի արտադրանքի իրացումը համապատասխան տարվա ընթացիկ գներով, այդ թվում՝ միլիարդ դրամ	1345.8	1420.4	1645,2	1722,4	2068,1	2054,9	2388,7
	2	3	4	5	6	7	8	9
	ԱՊՀ երկրներում	85,7	120,6	167,6	168,4	203,3	186,1	219,8
	ԵԱՏՄ	-	-	-	157,2	186,2	171,5	201,4
	Այլ երկրներ	441,7	486,4	575,1	619,3	659,4	706,1	834,6

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Խմիչքների արտադրություն	ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը ընթացիկ գներով, միլիարդ դրամ	102.7	102,8	149,2	152,6	184,6	163,1	201,9
	Պատրաստի արտադրանքի իրացումը համապատասխան տարվա ընթացիկ գներով, այդ թվում՝ միլիարդ դրամ	103.0	103	150,9	156,5	186,3	162,3	206,7
	ԱՊՀ երկրներում	43.4	43,4	80,9	78,5	92,9	86,8	113,6
	ԵԱՏՄ	-	-	-	70,8	92,8	80,2	102.8
	Այլ երկրներ	9.9	13.0	14,1	15,1	21,3	21,6	27,3
		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ավտոհուլային խմիչքների արտադրություն	ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը ընթացիկ գներով, միլիարդ դրամ	57.3	67.6	98.1	97.5	126.8	105.8	134.5
	Պատրաստի արտադրանքի իրացումը համապատասխան տարվա ընթացիկ գներով, այդ թվում՝ միլիարդ դրամ	58.2	67.4	99.8	101.1	128.1	108.9	137.3
	ԱՊՀ երկրներում	37.1	46.1	70.0	68,9	93.2	77.5	100.8
	ԵԱՏՄ	-	-	-	61.5	82.8	70.9	91.4
	Այլ երկրներ	8.7	10.1	12.3	12.9	18.6	18.7	23.0

ՀՀ արդյունաբերությունը, խմիչքների և ավտոհուլային խմիչքների արտադրությունը 2015-2021թթ. [Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշները]

Ձեռնարկատիրական գործունեությունն ընդգրկում է հասարակական պահանջմունքների բավարարմանը, սակայն նրա անմիջական նպատակը նյութական շահն է, որն արտա-

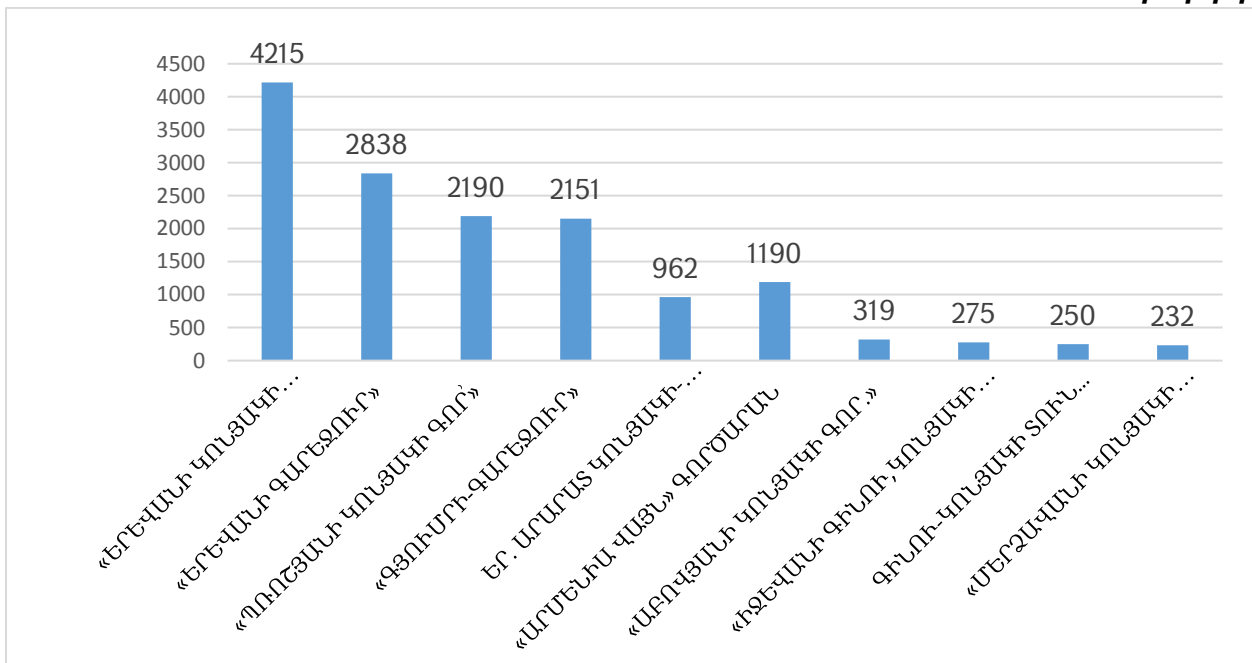
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

հայտվում է առավելագույն շահույթ ստանալու ձգտումով: Վիճակագրական կոմիտեի տվյալների համաձայն ՀՀ-ում ալկոհոլային խմիչքների արտադրության ոլորտում ակտիվ ձեռնարկատիրական գործունեություն են իրականացնում հինգ տասնակից ավելի փոքր, միջին և խոշոր կազմակերպություններ, որտեղ արդյունաբերա-արտադրական անձնակազմի միջին ցուցակային թիվը 2021թ. գերազանցեց 10 000 մարդու շեմը:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս 2015-2021թթ ՀՀ-ում արտադրված ալկոհոլային խմիչքների ծավալը՝ բնեղեն արտահայտությամբ: Այս ժամանակահատվածում նկատելի են ցուցանիշների կտրուկ նվազում՝ հատկապես պայմանվորված 2020թ. համավարակով և պատերազմով: 2020-2021թթ հիմնականում կոնյակ, գի-

նի և զարեջուր ապրանքնատեսակների արտադրության ծավալն է ավելացել: Մյուս ապրանքատեսակների մասով նկատվում է նվազում: 2015-2021թթ էթիլային սպիրտի արտադրությունը ավելացել է 114 %, սակայն 2018-2019թթ կրճատվել է 36.3 % և 74.5%: 2020թ էթիլային սպիրտի արտադրությունը 2015թ նկատմամբ ավելացել է 2.4 անգամ, իսկ 2021թ. նկատմամբ՝ կրճատվել 2.8 անգամ: 2015-2021 թթ օղու, լիկյորի և վիսկիի արտադրությունը ՀՀ-ում հիմնականում կայուն տեմպերով նվազել է: 2021թ. ՀՀ-ում արտադրված ալկոհոլային խմիչքների արտադրության կառուցվածքում 48.7 % մասնաբաժինը պատկանում է կոնյակի արտադրությանը, 29.4%՝ զարեջրին, 13.7 %՝ գինու արտադրությանը և այլն: 2021թ. ՀՀ-ում դադարել է լիկյորի արտադրությունը:

Գծապատկեր 1.



ՀՀ-ում ալկոհոլային խմիչքներ արտադրող և արտահանող կազմակերպությունների հարկային և մաքսային մուտքերը ՀՀ պետական բյուջե 2021թ., հազար դրամ

2015-2021թթ. ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալների աճին զուգընթաց ավելացել է նաև ՀՀ-ում ընդհանուր

խմիչքների և ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունն ու իրացումը: 2015թ. ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

1343.3 միլիարդ դրամի 57.3 միլիարդ դրամը պատկանում է ակտիվության խմբիներին (4.3%), 2016թ. 1429 միլիարդից՝ 67.6 միլիարդ դրամ (4.7%), 2017թ. 1662.1 միլիարդից՝ 98.1 միլիարդ դրամ (5.9%), 2018թ. 1737.7 միլիարդից՝ 97.5 միլիարդ դրամ (5.6%), 2019թ. 2087.7 միլիարդից՝ 126.8 միլիարդ դրամ (6.1%), 2020թ. 2070.3 միլիարդից՝ 105.8 միլիարդ դրամ (5.1%), 2021թ. 2385.9 միլիարդից՝ 134.5 միլիարդ դրամ (5.6%): Այսպիսով, 2015-2021թթ ՀՀ մշակող արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքում տարեց տարի ավելացել է ակտիվության խմբի արտադրության մասնաբաժինը:

Աղյուսակ 2-ում ներառված են Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի, ակտիվության և այլ խմբիների արտադրության ծավալի և իրացման ուղղությունների 2015-2021 թվականների դինամիկան: Քանի որ ներկայումս ՀՀ-ն հանդիսանում է ԵԱՏՄ անդամ երկիր և ամենափոքր տնտեսական կապերը հենց այս մաքսային միության հետ են կապված, աղյուսակ 2-ից առանձնացնենք ակտիվության խմբի արտադրության ԵԱՏՄ տարածք: Արդյունքն արտացոլենք աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3

2018	2019	2020	2021
61.5	82.8	70.9	91.4

ՀՀ-ից ԵԱՏՄ տարածք ակտիվության խմբի արտադրության դինամիկան, ընթացիկ գներով, մլրդ դրամ [Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշները]

Համաձայն աղյուսակ 3-ի տվյալների՝ կատարել ենք դինամիկայի շարքի վերլուծական ցուցանիշների հաշվարկ, որը ներկայացնում ենք ստորև:

Բացարձակ հավելված՝ բազիսային: Որպես բազիսային ցուցանիշ ընտրենք 2018 թվականի ցուցանիշները:

$$\Delta y_{i/i-t2018} = 61.5 - 61.5 = 0.0$$

$$\Delta y_{i/i-t2019} = 82.8 - 61.5 = 21.3$$

$$\Delta y_{i/i-t2020} = 70.9 - 61.5 = 9.4$$

$$\Delta y_{i/i-t2021} = 91.4 - 61.5 = 29.9$$

Բացարձակ հավելված՝ շղթայական:

$$\Delta y_{i/i-12019} = 82.8 - 61.5 = 21.3$$

$$\Delta y_{i/i-12020} = 70.9 - 82.8 = -11.9$$

$$\Delta y_{i/i-12021} = 91.4 - 70.9 = 20.5$$

Աճի տեմպ՝ բազիսային: Որպես բազիսային տարի ընտրենք 2018 թվականի ցուցանիշները:

$$y_{i/i-t2018} = \frac{61.5}{61.5} 100\% = 1.000 \text{ կամ } 100.0 \%$$

$$y_{i/i-t2019} = \frac{82.8}{61.5} 100\% = 1.346 \text{ կամ } 134.6 \%$$

$$y_{i/i-t2020} = \frac{70.9}{61.5} 100\% = 1.153 \text{ կամ } 115.3 \%$$

$$y_{i/i-t2021} = \frac{91.4}{61.5} 100\% = 1.486 \text{ կամ } 148.6 \%$$

Աճի տեմպ՝ շղթայական:

$$y_{i/i-12019} = \frac{82.8}{61.5} 100\% = 1.346 \text{ կամ } 134.6 \%$$

$$y_{i/i-12020} = \frac{70.9}{82.8} 100\% = 0.856 \text{ կամ } 85.6 \%$$

$$y_{i/i-12021} = \frac{91.4}{70.9} 100\% = 1.289 \text{ կամ } 128.9 \%$$

Հավելվածի տեմպ՝ բազիսային: Որպես բազիսային տարի ընտրենք 2018 թվականի ցուցանիշները:

$$T_{npy_{i/1}2018} = \frac{61.5 - 61.5}{61.5} 100\% = 0.000 \text{ կամ } 0 \%$$

$$T_{npy_{i/1}2019} = \frac{82.8 - 61.5}{61.5} 100\% = 0.346 \text{ կամ } 34.6 \%$$

$$T_{npy_{i/1}2020} = \frac{70.9 - 61.5}{61.5} 100\% = 0.153 \text{ կամ } 15.3 \%$$

$$T_{npy_{i/1}2021} = \frac{91.4 - 61.5}{61.5} 100\% = 0.486 \text{ կամ } 48.6 \%$$

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Հավելաճի տեմպ՝ շրթայական:

$$T_{\text{նրբ}/i/i-1}^{2019} = \frac{82.8 - 61.5}{61.5} 100\% = 0.346 \text{ կամ } 34.6\%$$

$$T_{\text{նրբ}/i/i-1}^{2020} = \frac{70.9 - 82.8}{82.8} 100\% = -0.144 \text{ կամ } -14.4\%$$

$$T_{\text{նրբ}/i/i-1}^{2021} = \frac{91.4 - 70.9}{70.9} 100\% = 0.289 \text{ կամ } 28.9\%$$

Դինամիկայի շարքի 1% բացարձակ հավելաճ:

$$A|\%|_{2019} = \frac{1}{100} 61.5 = 0.615$$

$$A|\%|_{2020} = \frac{1}{100} 82.8 = 0.828$$

$$A|\%|_{2021} = \frac{1}{100} 70.9 = 0.709$$

Վերլուծական ցուցանիշների արդյունքները արտացոլենք աղյուսակ 4-ում:

Աղյուսակ 4

Տարեթիվ	Ցուցանիշ	Բացարձակ հավելաճ, մլրդ դրամ		Աճի տեմպ, %		Հավելաճի տեմպ, %		1% հավելաճի տեմպ A \% , մլրդ դրամ
		բազ	շղթ	բազ	շղթ	բազ	շղթ	
2018	61.5	0.0	-	100.0	-	0.0	-	-
2019	82.8	21.3	21.3	134.6	134.6	34.6	34.6	0.615
2020	70.9	9.4	-11.9	115.3	85.6	15.3	-14.4	0.828
2021	91.4	29.9	20.5	148.6	128.9	148.6	28.9	0.709

«Հ-ից ԵԱՏՄ տարածք ակոհոլային խմիչքների արտահանման դինամիկայի վերլուծական ցուցանիշների հաշվարկը»

Հայաստանի Հանրապետությունից ԵԱՏՄ տարածք 2018-2021 թվականների կտրվածքով ակոհոլային խմիչքների արտահանման դինամիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախորդ տարիների համեմատ արտահանման ծավալի անկում կա միայն 2020 թվականին: Նախորդ՝ 2019 թվականի համեմատ անկումը կազմել է 14,4% կամ շուրջ 11,9 միլիարդ դրամ: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ակոհոլի արտահանման ծավալների ամենամեծ աճը գրանցվել է 2019 թվականին: 2018 թվականի համեմատ արտահանման ծավալը աճել է 21,3 մլրդ դրամով կամ 34,6%-ով:

Ակոհոլային խմիչքների արտադրության ոլորտը ՀՀ հասարակական տնտեսական համակարգում ընդգծվում է ոլորտում գործող կազմակերպությունների կողմից ՀՀ պետա-

կան բյուջե հավաքագրված հարկային եկամուտների ու տուրքերի կայուն մասնաբաժնով: Այս հանգամանքը պայմանավորված է ինչպես ակոհոլային խմիչքների արտադրության ծավալների մեծությամբ և մեծաթիվ աշխատողների աշխատավարձից վճարվող եկամտային հարկի մեծությամբ, այնպես էլ ներկայում ավելացված արժեքի հարկի և ակցիզային հարկի բարձր դրույքաչափերով: Գծապատկերում ներկայացված են 2021թ. ՀՀ-ում ակոհոլային խմիչքների արտադրության և արտահանման ոլորտում գործող կազմակերպությունների կողմից վճարված մուտքերը (հարկային և մաքսային) պետական բյուջե, որոնք ներառվել են ՀՀ-ում 1000 խոշոր հարկատուների ցանկում [ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտե]: Այսպիսով, ՀՀ-ում ակոհոլային խմիչքներ արտադրող կազմա-

կերպությունների կողմից պետական բյուջե վճարված հարկերի ու տուրքերի ծավալները կայուն կերպով ավելացել են, որն էլ ուղղակիորեն նպաստում է պետության ֆինսկալ քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման ապահովմանը: Այս կազմակերպությունների կողմից վճարվող հարկերը տարեցտարի ավելանում են ոլորտի առանձնահատկությամբ՝ պայմանավորված ակցիզային հարկի դրույքաչափերի ավելացման շնորհիվ:

Եզրակացություն

Հոդվածում կատարված վերլուծությունների արդյունքում կարող ենք փաստել, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում (2015-2021թթ) Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի աճին զուգընթաց ավելացել է նաև ՀՀ ում ակոհոլային և ոչ ակոհոլային խմիչքների արտադրության ծավալը: Մասնավորապես 2015 թվականին ՀՀ ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի՝ 1343.3 միլիարդ դրամից 57.3 միլիարդ դրամը պատկանում է խմիչքներին (4.3%): 2016 թվականին այս ցուցանիշը շարունակել է աճել և ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի՝ 1429 միլիարդի 67.6 միլիարդ դրամը (4.7%) կազմել է ակոհոլային և այլ խմիչքների արտադրությունը: 2017 թվականին խմիչքների արտադրության մասնաբաժինը նույն ցուցանիշում կազմել է 98.1 միլիարդ դրամ (5.9%), իսկ 2018 թվականին՝ 97.5 միլիարդ դրամ (5.6%): 2021թվականին ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի (2385.9 միլիարդ դրամ) 134.5 միլիարդ դրամը կամ 5.6%-ը գոյացել է ակոհոլային և ոչ ակոհոլային խմիչքների արտադրության հաշվին:

Պետք է փաստենք, որ ակոհոլի արտադրության ծավալի աճին նպաստել է նաև արտահանման ծավալների աճը: Քանի որ ներ-

կայումս Հայաստանի Հանրապետությունը տնտեսական ամենասերտ կապերը ունի ԵԱՏՄ-ի հետ, հոդվածում վերլուծել ենք նաև նշված մաքսային միության տարածք ակոհոլային խմիչքների արտահանման դինամիկան: Ըստ որի՝ նախորդ տարիների համեմատ արտահանման ծավալի անկում կա միայն 2020 թվականին: Նախորդ՝ 2019 թվականի համեմատ անկումը կազմել է 14,4% կամ շուրջ 11,9 միլիարդ դրամ: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ակոհոլի արտահանման ծավալների ամենամեծ աճը գրանցվել է 2019 թվականին: 2018 թվականի համեմատ արտահանման ծավալը աճել է 21,3 մլրդ դրամով կամ 34,6%-ով:

Այսպիսով, ակոհոլային խմիչքները մարդկությանը հայտնի են արդեն մի քանի հազարամյակ, որի մասին խոսվել է տարբեր ժամանակներում: ՀՀ-ում ակոհոլային խմիչքների արտադրությունը ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության եկամտաբեր բնագավառներից է, իսկ ակոհոլային խմիչքների սպառումն ու արտադրությունը բավականին զարգացած էր ինչպես խորհրդային ժամանակաշրջանում, այնպես էլ անկախացման տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումներից հետո: Ակոհոլային խմիչքների արտադրության և արտահանման կարևորությունը ՀՀ տնտեսական և սոցիալական կյանքում դրսևորվում է ՀՀ-ում տարեցտարի ակոհոլային խմիչքների արտադրության և արտահանման ծավալների ավելացմամբ, արտահանման գործընթացում արտաքին առևտրային կապերի ձևավորմամբ, ոլորտում զբաղվածների թվի ավելացմամբ, ոլորտում գործող կազմակերպությունների կողմից վճարվող հարկային և մաքսային մուտքերով. վերջիններս կարևոր նախադրյալներ են երկրի տնտեսական և սոցիալական կայունացման ու զարգացման համար:

Գրականության ցանկ

1. Алексеев В., Алкогольные напитки домашнего приготовления, по письмам эхоконференции SU.KITCHEN, 2007
2. Алкогольные напитки и культура питания. Систематическая энциклопедия от Алкофана, «Издательские решения», Юлия Николаевна Чухвичева, перевод, 2018
3. Бурм Дэйв, Крепкие алкогольные напитки мира, Иллюстрированный путеводитель, «ЭКМО», 2004
4. Сакадынский С., Когда стакан наполовину полон, О самогонварении на основе личного опыта, 2004
5. Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ, ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, 10 հոկտեմբերի 2022թ., <https://armstat.am>
6. Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշները ըստ տնտեսական գործունեության հնգանիշ դասակարգման 2015-2021թթ., ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, 10 հոկտեմբերի 2022թ., <https://armstat.am>
7. ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտե, 10 հոկտեմբերի 2022թ., <https://www.petekamutner.am>

ECONOMIC AND SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE PRODUCTION AND EXPORT OF ALCOHOLIC BEVERAGES IN RA

Anna Parsyan

PhD in Economics

ANAU, Department of Agribusiness Management and Policy

annaparsyan85@mail.ru

Suren Parsyan

Associate Professor

ASUE, Department of Microeconomics

surenparsyan2017@gmail.com

Armen Grigoryan

Researcher

ASUE, Chair of International Economic Relations

Razmik Aharonyan

ASUE College of Finance and Economics

razmik.aharonyan94@gmail.com

Abstract

Alcoholic drinks are methylated alcohol containing beverages. There are various types of famous alcoholic beverages, which are rather widespread and have a high consumption level almost in all countries; most of them are produced through fermentation technology. They are used not only as a beverage, but also in the form of cocktails and in cuisine. However, the abuse of alcoholic beverages can become the cause of some diseases and societal and economic problems .

Production of alcoholic beverages is one of the most profitable branches in the RA processing industry, and the production of alcoholic beverages in Armenia has a millennial history. The diversity of the country's natural and climatic conditions enables to get high-quality raw material. The relevance and urgency of the topic discussed in the current article is justified upon the specific weight of alcoholic product ranges in the

overall industrial product of the RA, which amounted to 5.6 % in 2021 as compared to the index of 4.3 % recorded in 2015. The entrepreneurial activities of alcoholic beverage producing and exporting companies are not only of economic but also of social significance for our country. Thousands of work positions have been established and hence, unemployment rate has been somewhat reduced. On the background of actuality and urgency of the current topic the market of alcoholic beverages, export and consumption indices have been studied.

The article also considers the main production types of alcoholic drinks in kind. Dynamics of the indices has been analyzed and the data on the alcoholic drinks published by the statistical committee have been outlined. The economic and social significance of the organizations engaged in the entrepreneurial activities in the alcoholic beverage production branch per the tax and customs revenues in the RA state budget has been identified.

Keywords: alcoholic beverages, market, business activity, production, export, import

*Ներկայացվել է՝ 20.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.*

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՆՈՐՄԱՏԻՎՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Գառնիկ Հրաչիկի Սաֆարյան

ի.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ

Նորիկ Էդիկի Շահնազարյան

հայցորդ

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ

norik.shaxnazaryan@yandex.ru

Ամփոփագիր

Հողվածում հանգամանորեն քննարկվում են սահմանադրության դրույթների նորմատիվության հիմնախնդիրները: Սահմանադրության իրագործումը կապված է նրա հրահանգավորումների իրավական բնույթի ու առանձնահատկությունների, դրանց նորմատիվության գնահատման հետ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դրանցից ոմանք, իրենց մեծ նշանակությամբ հանդերձ չեն կարող ճանաչվել որպես իրավունքի նորմեր: Դրանք առաջին հերթին սահմանադրության այն դրույթներն են, որոնք ամրագրում են իրավունքի սկզբունքները, բնորոշում հիմնական իրավական հասկացությունները իրավական նորմերի գործողության ժամանակային, տարածքային և սուբյեկտիվ սահմանները, դրույթներ են պարունակում նպատակների վերաբերյալ և այլն:

Կարծում ենք, որ սահմանադրության ոչ բոլոր դրույթներն են սահմանում հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների հստակորեն նախորոշված իրավունքներն ու պարտականությունները: Սակայն արդյոք դա նշանակում է, որ դրանք չունեն նորմատիվության հատկանիշ: Հաշվի առնելով սահմանադրության իրավաբանական բնույթի առանձնահատկությունը և նրա դերը իրավական կարգավորման մեխանիզմում, այս հարցի պատասխանը, ըստ մեզ, պետք է լինի հետևյալը, քանի որ սահմանադրությունն ամբողջությամբ օժտված է բարձրագույն իրավաբանական ուժով, հետևաբար նրա առանձին դրույթներն ու նորմերը, այդ թվում՝ նորմ-սկզբունքները, նորմ-նորմատիվները նույնպես օժտված են բարձրագույն իրավաբանական ուժով և իրավակիրառ պրակտիկայում դրանք ենթակա են պարտադիր գործադրման:

Հիմնաբառեր. սահմանադրության դրույթներ, նորմ-սկզբունքներ, նորմ-նպատակներ, վարքագծի պարտադիր կանոններ, սահմանադրական նորմեր, ուղենիշներ, մարտահրավերներ:

Ներածություն

Հողվածի արդիականությունը կայանում է նրանում, որ ժամանակակից գիտական հետազոտություններում ընդգծվում է վերածնված հետաքրքրությունը սահմանադրության հիմնահարցի նկատմամբ: Սահմանադրու-

թյունը դառնում է անհրաժեշտ նախապայմանը՝ իրավունքի գերակայության հաստատման գործընթացում:

Հողվածի նպատակն է հիմնավորել, որ Սահմանադրության բոլոր դրույթները, այդ թվում՝ նախաբանը, նորմ – սկզբունքները,

նորմ – նպատակները իրենց էությամբ ու բովանդակությամբ նորմատիվ են, այսինքն՝ վարքագծի պարտադիր սահմանադրավական նորմեր են, ինչպես սահմանադրության մյուս նորմերը: Հետևաբար, սահմանադրության բոլոր նորմերը նորմատիվ են և պարտադիր են կատարման:

Հետազոտության առարկան է՝ ՀՀ Սահմանադրության զարգացման հիմնական ուղենիշները և արդի մարտահրավերները՝ սահմանադրական բարեփոխումների համատեքստում:

Իրավունքի մեջ արտահայտված կամքի համընդհանրությունը հանդես է գալիս որպես հասարակական կարգավորման իրավական ձևի նորմատիվություն:

Պարտադիրությունը և իշխանությունը բնորոշում են հանրաքվեում արտահայտված և ՀՀ Սահմանադրության մեջ որպես պետական կամք ամրագրված ժողովրդի կամքը: Դա սահմանադրության, որպես հիմնական օրենքի, կարևորագույն հատկանիշներից մեկն է: Սահմանադրության, ինչպես ընդհանրապես իրավունքի մեջ, վարքի չափը (մասշտաբը) սոցիալական հիմնավորվածության և սոցիալական անհրաժեշտության, իրավական մոդել է, որը պարտադիր է դառնում անձանց ու կազմակերպությունների համար: Ընդ որում իրավունքի, հետևապես նաև Սահմանադրության, նորմատիվությունը արտահայտվում է վարքի կանոնների այնպիսի հատկությունների միասնականության մեջ, ինչպիսիք են ընդհանրականությունը և պարտադիրությունը:

Իրավունքի ժամանակակից զարգացման պայմաններում տեղի է ունենում նորմատիվության բովանդակության հստակեցում [*Зорькина*]: Իրավունքի կառուցվածքի մեջ ավելանում են ընդհանրացնող դրույթների թիվը, որոնք, որպես այդպիսին, զուրկ են նորմի

հատկանիշներից ավանդական ըմբռնմամբ: Սակայն դրանք ևս իրենցից ներկայացնում են ամբողջությամբ վերցված իրավական համակարգի օրգանական մասնիկներ, արտահայտում են նրա նորմատիվությունը: Սահմանադրական օրենսդրության մեջ քաղաքացիների և իրավունքի այլ սուբյեկտների վարքի կոնկրետ տարբերակներ սահմանող հրահանգավորումների հետ մեկտեղ պարունակվում են բավականին մեծ թվով իրավական հոչակագրեր, սկզբունքներ, բնորոշումներ, որոնք ունեն իրավաբանական նշանակություն և հատուկ դեր են կատարում իրավական կարգավորման գործում:

Սահմանադրությունը օրենքների ժողովածու չէ և այդ իսկ պատճառով ի վիճակի չէ ընդգրկել հասարակության մեջ գործող հարաբերությունների ողջ համակարգը՝ այդ հարաբերությունների մասնակից սուբյեկտների կոնկրետ իրավունքների ու պարտականությունների սահմանման ճանապարհով: Այն ինտեգրում է հասարակական հարաբերությունները և միաժամանակ «խոշորացնում» իրավունքներն ու պարտականությունները, ձևափոխելով դրանք որպես սուբյեկտների առանձին տեսակների վարքի ընդհանրացված գնահատականների: Նման հրահանգավորումները տեղափոխում են հասարակական հարաբերությունների զարգացումը որոշակի իրավաբանական շրջանակների մեջ և ստեղծում այդ զարգացման ղեկավար սկզբունքները: Նման սահմանադրական հրահանգավորումների նորմատիվությունը կայանում է նրանում, որ դա հասարակական հարաբերությունների կարևորագույն կատեգորիայի համար առավել ընդհանրացված, պետության և պետական հարկադրանքի հնարավորությամբ ապահովված անձանց կամ կազմակերպությունների հնարավոր կամ պատշաճ վարքի իրականորեն գոյություն ունեցող մասշտաբների (չափի) համակարգ է:

Սահմանադրության մեջ ընդհանուր դրույթների, սկզբունքների, բնորոշումների առկայությունը ոչ միայն չի զրկում այն նորմատիվությունից, այլև ընդհակառակը վկայում է նրա մեջ նորմատիվայնության առավել լայն կիրառման մասին: Սահմանադրական սկզբունքները նորմատիվացնում, ընդհանրացնում են հասարակության նյութական ու հոգևոր կյանքի առավել կարևոր, սոցիալական նշանակալից երևույթներն ու գործընթացները, գնահատում են դրանք և ուղղում պետության մեջ ընդունված նորմատիվների հունի մեջ [Хабриева, Чиркин]: Դրանք ամենատեսակետով կապված են հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հետ, ուղղորդիչ ազդեցություն են գործում իրավական համակարգի վրա և գործում են հենց որպես իրավական սկզբունքներ, որոնցով պարտավոր են ղեկավարվել իրավաստեղծ, իրավակիրառող և իրավապահ մարմինները, քաղաքացիները, պաշտոնատար անձինք և հասարակական միավորումները: Սկզբունքները միշտ ունեն նորմատիվ բնույթ և հենց դրանով էլ տարբերվում են իրականության հասարակ արձանագրումից:

Նորմատիվային են նաև սահմանադրական ծրագրային սահմանումները, քանի որ դրանք համապարտադիր ազդեցություն են գործում հասարակական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարի վրա ամրագրելով իրավական ուղենիշները և նպատակադրումները իրավական կարգավորման և իրավակիրառ-գործունեության ընդհանրական կազմակերպման համար:

Սահմանադրության նորմատիվությունն արտահայտվում է նաև նրանում, որ այն իրենից ներկայացնում է կոդիֆիկացված օրենք և քանի որ կարգավորում է հասարակական հարաբերությունների լայն շրջանակ, ապա հենց դրա շնորհիվ էլ ստանում է ինտեգրող բնույթ: Սահմանադրությունը հանդես է գալիս

որպես օրենսդրության համակարգի ղեկավարությունն իրականացնող ակտիվ կենտրոն: Բնական է, որ այս նշանակությունը նաև կարող է կատարել միայն նրա նորմատիվ-իրավական բնույթի ճանաչման դեպքում: Սահմանադրությունը քաղաքական-իրավական համակարգի հիմքն է: Կանխորոշելով երկրի իրավական համակարգի զարգացման հիմնական ուղղությունները, սահմանադրությունը ծառայում է ողջ երկրի մասշտաբով պետական և հասարակական կյանքի իրավական հիմքերի ամրապնդմանը:

Նորմատիվության մեջ է կայանում սահմանադրության սոցիալական արժեքի գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը: Սահմանադրության նորմերի իրագործումը նրա նորմատիվության յուրատեսակ փոխադրումն է դեպի հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգվածություն: Նորմատիվության ժխտումը ավտոմատ կարգով բերում է սահմանադրության թերագնահատմանը, նրա կարգավորիչ հնարավորությունների նվազեցմանը, ցածրացնում է հասարակական հարաբերությունների վրա նրա ազդեցության արդյունավետությունը:

Անթույլատրելի է Սահմանադրության նորմատիվության նշանակության նույնիսկ անուղղակի, թաքնված թերագնահատումը: Այն շատ հեշտ է հայտնաբերել լայնորեն տարածված «Սահմանադրությունը, նախևառաջ, քաղաքական ակտ է» թեզում: Կասկած չկա, սահմանադրությունը ոչ միայն հիմնական օրենք է, այլ նաև կարևորագույն քաղաքական փաստաթուղթ: Այնուամենայնիվ, սահմանադրության առաջնային և հիմնական նշանակությունն է՝ լինել նորմատիվային փաստաթուղթ, հիմնական օրենք: Նրանք, ովքեր պահպանում են սահմանադրության էության քաղաքական առումը, իրենց տեսակետը հիմնավորում են նրանով, որ այն կարգավորում է քաղաքական նշանակություն ունեցող առա-

վել կարևոր հասարակական հարաբերությունները: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ դա ոչ միայն քաղաքական, այլև իրավաբանական խնդիր է, որի լուծման համար օգտագործվում են առանձնահատուկ միջոցներ: ՀՀ Սահմանադրության իրավաբանական հատկությունների տարրալուծումը նրա հասարակական-քաղաքական նշանակության մեջ չի նպաստի իրավական համակարգում նրա առաջնայնության և գերակայության հաստատմանը: Սահմանադրական դրույթները համապատասխանում են իրավունքի նորմատիվության պահանջներին, ինչը ներկայացնում է նրա այն հատկությունը, որն արտահայտում է իրավական պահանջների համապարտադրությունը, ամրագրում է մարդկանց վարքի մասշտաբը, նշանավորում է պետական և իրավական սահմանումների միասնությունը:

Սահմանադրական դրույթների նորմատիվ բնույթի գնահատման հետ է կապված այնպիսի կարևոր մի հարց, ինչպիսին է սոցիալական սուբյեկտների վարքի վրա նորմերի ազդեցությունը: Սկզբունք-նորմերը, նպատակ-նորմերը և բնորոշում-նորմերը իրենց էությանը չեն կրում վարքային բնույթ և վարքի կանոններ չեն սահմանում, գրում է Ն. Ս. Միխալևան [Михалева, 19]: Նման պնդման հետ դժվար է համաձայնվել: Իրենց արտաքին արտահայտման առանձնահատկություններով հանդերձ սահմանադրական դրույթները բնորոշում են սոցիալական օբյեկտների վարքի հիմնական պարամետրերը (նպատակները, սահմանները, եղանակները, պայմանները) հասարակական ու պետական կյանքի առավել կարևոր ոլորտներում: Սահմանադրության որոշ նորմերի վարքային բնույթը թաքնված է, քողարկված, սակայն դա ամենևին չի նշանակում, որ նրանք վարքի կանոններ չեն սահմանում: Բանն այն է, որ սոցիալական սուբյեկտների վրա նման նորմերի սահմանման եղանակները, արտահայտության ձևերը,

ներագրման մեխանիզմները անչափ բազմազան են: Դրանցից ոմանք սահմանում են միանգամայն կոնկրետ ձևով, մյուսները պակաս կոնկրետ են, երրորդները կողմնորոշում են, կան և այնպիսիներ, որ միայն անուղղակիորեն են ազդում վարքի վրա: Սակայն ամբողջովին զրկել սահմանադրության դրույթների նույնիսկ մի մասը իրենց հատուկ վարքային բնույթից, անընդունելի է: Դա կհակասեր տեսությանը, քանի որ «կանոններ» արտահայտության մեջ պարունակվում է կարգի (օրինաչափի հետևողականության), կանխորոշվածության, պարտադիրության նշանակություն [Плахов, 42]: Բացի այդ, նման բացառությունը կթուլացնի սահմանադրության կարգավորիչ ներուժը:

Սահմանադրական նորմերը արտացոլում են հասարակական պրակտիկայում ձևավորված վարքի հաստատուն տեսակների ամրագրման նպատակները: Այդ նպատակները մասնավորապես ուղղված են վարքի փաստացի ձևերի կայունացմանը և հետագա ամրապնդմանը, դրանցից շեղումների դեմ պայքարին, բնակչությանը վարքի օպտիմալ մոդելների մասին իրազեկմանը, փոխկապակցված նորմերի և իրավունքի ինստիտուտների համակարգի զարգացմանը [Кудрявцев, 16]: Նույնիսկ ամենաընդհանուր տեսքով արտահայտված սկզբունք-նորմերը, բնորոշում-նորմերը ունեն վարքային բնույթ, քանի որ դրանցում պարունակվող սահմանումների հետ պետք է հարաբերեն իրենց վարքը, իրենց գործունեությունը ցանկացած սոցիալական սուբյեկտներ: Վարքի կոնկրետ կանոնների հետ մեկտեղ սահմանադրական նորմերը նախատեսում են պահանջներ գործողությունների նպատակների, եղանակների և ձևերի վերաբերյալ, ստեղծում են հասարակական կողմնորոշված վարքի ինստիտուցիոնալ ձևեր, վարքի որոշակի պատճառաբանվածություն, քաղաքացիների, կոլեկտիվների կա-

պերի զանազան տարբերակների մոդելներ: Սահմանադրական նորմերին ամբողջապես կարելի է վերագրել եզրակացությունն առ այն, որ սոցիալական բոլոր պահանջները ձևակերպվում են որպես անհատների ու սոցիալական հանրությունների վարքի նորմեր: Սահմանադրական նորմերը հանդես են գալիս հասարակության կողմից դրանց վարքը վեահսկելու միջոց: Դրանք ունեն կառավարչական զգալի ներուժ, որը ցավոք, դեռ բավական չափով պահանջարկված չէ:

Ն.Ա. Միխալևայի տեսակետին մոտիկ դիրքորոշում ունի Լ.Ա. Մորոզովան: Ճանաչելով սահմանադրական դրույթների նորմատիվությունը, սահմանադրական կարգավորման նորմատիվ հիմքի բոլոր բաղադրիչների միայն «նորմեր» անվանումը նա համարում է ոչ այնքան ճիշտ, քանի որ նման ունիֆիկացումը իբր աղքատացնում է նրա բնութագրականը [Морозова, 51-55]: Հենց այստեղից է, որ հիմնական օրենքի դրույթների մի մասն է միայն դիտվում որպես «բուն սահմանադրական նորմեր», իսկ մնացյալները (սահմանադրական սկզբունքները, ծրագրային-նպատակային սահմանումները, նորմատիվ-իրավական դրույթները) այդ պատվին չեն արժանանում: Կարծում ենք, նման հակադրման համար լուրջ հիմքեր, այնուամենայնիվ, չկան: Վերջ ի վերջո, չի կարելի իրավական նորմերի մեջ տեսնել ինչ-որ թերի, անլիարժեք մի բան: Այդ պատճառով անհասկանալի է, թե իրավական նորմը ինչպես և ինչու պետք է «աղքատացնի» սահմանադրությունը: Խնդիրն այսօր ոչ թե իրավունքի ինչ-որ դոգմատիվ հայեցակետ «գահընկեց» անելն է, այլ նորմատիվիստական մոտեցումը հաղթահարելն է: Ավելի շուտ ընդհակառակը: Իրավունքի ցածր օգտակար գործողության գործակիցը կապված է այն բանի հետ, որ մենք դեռ բավական չենք զբաղվում իրավունքի որպես նորմերի համակարգի առանձնահատկության ուսում-

նասիրությամբ, չենք բացահայտում իրավունքի առավել լայն հնարավորությունները հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու գործում, քիչ ուշադրություն ենք դարձնում նորմերի համակարգի որպես հասարակության ղեկավարման միջոցի կատարելագործմանը:

Չի կարելի համաձայնել այն բանի հետ, որ իրավական սկզբունքները տարբերվում են սովորական իրավական նորմերից բովանդակությամբ և կարգավորիչ հատկություններով, ինչպես նաև իրագործման եղանակներով: Հենց «սովորականներից», այսինքն՝ դասական մոդելին համապատասխանող, եռատարր կազմությամբ և կարգավորվող հարաբերությունների մասնակիցների իրավունքներն ու պարտականությունները նշող իրավունքի նորմերից: Սակայն ձևավորված կարծրատիպերից նահանջը ամենևին առիթ չի տալիս զրկել սահմանադրական շատ դրույթներ իրավունքի նորմի կարգավիճակից: Ճիշտ է Ա. Ս. Պիգոլկինը, պնդելով, որ «սրանք բոլորն էլ իրավունքի նորմեր» են և դրանք չի կարելի դիտել որպես «միայն իրավունքի մեջ պարունակվող, սակայն իր բովանդակությամբ նրան կողմնակի ինչ-որ բան» [Пиголкин, 58]:

Լ. Ա. Մորոզովայի դիրքորոշման մեջ կա ևս մեկ հակասություն: «Բուն սահմանադրական նորմերի» շարքում առանձնացնելով ընդհանուր կարգավորիչ նորմերը, նա դրանց թվին է դասում այն սահմանադրական դրույթները, որոնք ամրագրում են պետական-ազգային կառուցվածքը, անձի սահմանադրական կարգավիճակը: Սակայն դրանց մեծամասնությունը (և դա ակներև փաստ է) ներկայացված են որպես սկզբունքներ, ծրագրային-նպատակային սահմանումներ: Հետևաբար, կամ պետք է ճանաչել նրանց իրավական նորմի որակը, կամ էլ հրաժարվել առաջարկված դասակարգումից: Մեր կարծի-

քով, արդարացիորեն նկատում է, որ սահմանադրական նորմի տակ պետք է հասկանալ ընդհանուր բնույթի վարքի ցանկացած չափ, արտահայտված սահմանադրական հրահանգավորման, տեսքով և որը ընդգրկում է բոլոր տեսակներն ու եղանակները հասարակական վարքի բնորոշման համար սկզբունքի կամ կանոնի սահմանումը, գործունեության նպատակի, խնդրի կամ ուղղության որոշումը, բնորոշման անվանումը կամ գործառույթի ամրագրումը և այլն:

Լինելով իրավունքի անքակտելի մասը, սահմանադրական նորմերը օժտված են նրա հիմնական հատկություններով, ինչպես նաև ունեն սոցիալական նորմերին ընդհանուր առումով բնորոշ ընդհանուր-համակարգային հատկանշաններ: Դրա հետ մեկտեղ պետք է նկատի ունենալ, որ «սահմանադրական նորմերը, ինչպես մյուս բոլոր նորմերը, արտացոլում են իրավունքի էականական պահերը, արտահայտված նրա արտաքին ձևերում: Սահմանադրական նորմերը բնութագրում են իրերի փաստացի դրությունը՝ ոչ միայն այն, ինչը պետք է լինի, այլ այն, ինչը արդեն կա, ոչ միայն պահանջվողը, այլև գոյը, քանի որ «նորմը սոցիալական օրգանիզմի օգտակար, օպտիմալ, հետևապես նաև տիպիկ գործառնական չափն է»: Այս իմաստով սահմանադրական նորմը ամենայն հիմնավորվածությամբ կարելի է դիտել որպես իրականության հոգևոր-պրակտիկ յուրացման արդյունք: Այս պնդման վրա է ուշադրություն դարձնում պրոֆեսոր Ս.Ա. Ավագյանը. «Սահմանադրական իրավունքի նորմերը առաջին հերթին արտացոլում են այսպես կոչված վիճակները (կամ իրավական հիմքերը), այսինքն հասարակական կյանքի և պետական կազմակերպման այն անխախտելի երևույթներն ու փաստերը, որոնք բնութագրում են մեր հասարակարգն ընդհանրապես, հանդիսանում են նրա անքակտելի գծերը» [Авакьян, 82]:

Սահմանադրական նորմերը յուրահատուկ ձևով փոխադրում, ձևափոխում են սոցիալականը իրավաբանականի, սոցիալական ազատությունները՝ սուբյեկտների պետականորեն նորմավորված, պետականորեն պաշտպանված հնարավորությունների, հանդես գալով որպես ինքնակառավարման ապահովման միջոց, ազատության չափ: Սահմանադրական նորմերն առանձնանում են տեղեկատվական հագեցվածությամբ, համապարփակ բազմանպատակ իրենց բնույթով: Սահմանադրական նորմերի բազմությանը համապատասխանում են բազմապիսի սոցիալական նպատակադրույթներ: Սահմանադրական նորմերին բնորոշ է քաղաքացիների, այլ սուբյեկտների շահերի վրա ներազդելու, նրանց առջև որոշակի նպատակներ դնելու ունակությունը, ինչը խթանում է իրավունքում ամրագրված հասարակության պահանջների հանդեպ դրական վերաբերմունքը:

Իհարկե, չի կարելի բացառել իրավունքի սահմանադրական նորմերի հարկադրական բնույթը (ավելի ճիշտ դրանց կատարման ապահովման հարկադրական բնույթը): Դրա հետ մեկտեղ սխալ է որպես իրավունքի բազիս ճանաչել ուժը: Այդպիսի ուժի դերում հանդես են գալիս օբյեկտիվ սոցիալական գոյի նյութական հարաբերությունները, որոնք էլ պայմանավորում են պետության օրինաստեղծ գործունեությունը: Իմացաբանական առումով ճշմարիտ այդ դիտողությունը այնուամենայնիվ ճշգրտման կարիք ունի որպես նախնական, առաջնային ուժ: Որպես երկրորդային և միաժամանակ անմիջական ուժ, որի վրա հենվում է պետությունը իր գործառույթներում, հանդես է գալիս պետական հարկադրանքը (ավելի ճիշտ դրա կիրառման հնարավորությունը, քանի որ ամեն անգամ չէ, որ ծագում է դրա անհրաժեշտությունը):

Սահմանադրական նորմերը ձևակերպում են վարքի համապարտադիր կանոններ:

րը (մասշտաբները, տարբերակները), որոնք նախատեսված են որոշակի պայմանների համար: Սահմանադրական հրահանգավորումների ընդհանուր բնույթը ենթադրում է իրավաբանորեն համանման իրավիճակում հայտնված չանձնավորված, թեև տվյալ տեսակի կոնկրետ սուբյեկտների վարքի պարտադիր միանշանակությունը: Դա հնարավորություն է ստեղծում սահմանադրական նորմերի բազմակի իրագործման համար դրանց կողմից կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների կրկնության շնորհիվ:

Ինչպես նշում է Բ. Ի. Պուգինսկին, իրավունքի նորմի առանձնացման համար առանցքային հատկանիշ է ծառայում նորմատիվ ակտի առանձին մասում, նախադասությունների խմբում կամ առանձին նախադասության մեջ արտահայտված իրավական սահմանման սուբյեկտների գործողությունները կարգավորելու նպատակով ինքնուրույն կիրառման հնարավորությունը: Եթե առանձին վերցված հարևան նախադասություններից անջատ իրավական դրույթը ինքնաբավ կերպով արտահայտում է անձանց գործողությունների կարգավորման համար պիտանի կանոն, ապա նա հանդիսանում է իրավունքի նորմ: Ինքնուրույնությունը տվյալ դեպքում նշանակում է իրավական սահմանման քերականական և տրամաբանական եզրահանգում [Пугинский, 32]:

Նորմի նպատակն ու իմաստը ոչ միայն սոցիալական իրականության արտացոլումն է, այլև նրա փոփոխումը և համապատասխանեցումը նորմին: Իրավական նորմը տիպային դատողություն է վարքագծի մասին, որն իր բովանդակությամբ հանդիսանում է հրահանգ, հիմնված դեսկրիպտիվ բնութագրումների վրա և իրենից ներկայացնում է զանազան սոցիալական ուժերի գործողությունների, նրանց տնտեսական, քաղաքական և այլ շահերին համարժեք: Դրա հետ մեկտեղ չի

կարելի հաշվի չառնել տարբերությունը լեզվային արտահայտությունների գնահատողին, դեսկրիպտիվ և պրեսկրիպտիվ գործառույթների միջև: Այդ իսկ պատճառով իրավունքի նորմերի օժտումը դատողության տրամաբանական կատեգորիայի այնպիսի հատկություններով, ինչպիսիք են ճշմարիտն ու կեղծը, համահավասար չէ նրա իրավական հատկություններին: Ակնհայտ է և մեկ այլ բան՝ արտացոլման ոչ բոլոր հարաբերություններն են ճշմարիտ հարաբերություն:

Հոդվածում նշվել են իրավունքի նորմի միայն մի քանի ընդհանուր համակարգային հատկանիշներ, որոնք նպաստում են հետազոտության գլխավոր խնդրի լուծմանը պարզաբանել սահմանադրական նորմերի յուրահատկությունը, ինչը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հասկանալ դրանց ծագումնաբանությունը, սոցիալական հարաբերություններով պայմանավորվածությունը, այլև որոշել սոցիալական հարաբերությունների այն ոլորանները, որտեղ սահմանադրության գործառնությունը առավել արդյունավետ է [Байтин, 177-238]:

Սահմանադրական նորմերը իրավական նորմերի այլ տեսակներից տարբերվում են իրավաբանական հատուկ բնույթով: Այդ յուրահատուկ բնույթը, սակայն, չի կարելի հանգեցնել միայն այն բանի, որ դրանք ունեն իրավական կարգավորման միայն իրենց հատուկ ոլորտը: Նախ այն պատճառով, որ նման մենաշնորհ գործնականում գոյություն չունի և միշտ չէ, որ կարելի է «մաքուր տեսքով» առանձնացնել հասարակական այն հարաբերությունները, որոնք ամբողջովին կարգավորվում են սահմանադրական նորմերով: Սահմանադրական կարգավորման ոլորտում գործում են նաև այլ որպես կանոն, պետաիրավական նորմեր, երբեմն էլ իրավունքի այլ ճյուղերի նորմեր: Սահմանադրական նորմերը չեն հավակնում համընդգրկուն, սպառիչ կար-

գավորման: Այդ իսկ պատճառով ապարդյուն կլինեն փորձերը ամբողջովին և բացառապես սահմանադրական նորմերով կարգավորվող հասարակական հարաբերություններ: Սահմանադրական նորմերը ամրագրում են կազմակերպման և գործունեության հիմնական սկզբունքները, հիմնական լիազորությունները, գործունեության նպատակներն ու ուղղությունները, այն դեպքում, երբ այդ գործունեության կոնկրետ կարգավորումը, որպես կանոն, իրականացնում են վարչաիրավական նորմերը: Հետևաբար, առարկան գնահատելիս կարևոր է հասարակական հարաբերությունների ոչ միայն տեսակային, այլև կառուցվածքային բնութագիրը:

Եզրակացություն

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ սահմանադրությանը որոշ չափով բնորոշ է նորմատիվ կարգավորման ընդհանուր նպատակը հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգումը, ընդհանուր կանոնների սահմանման ճանապարհով սոցիալական կյանքում միատեսակության և կայունության ներմուծումը: Սահմանադրության նորմատիվությունն արտահայտվում է նրանում, որ այն ակտիվ դեր է կատարում կարգավորվածության և կարգուկանոնի ոչ միայն միասնական, այլև ժամանակի մեջ տևական և հաստատուն համակարգի ստեղծման գործում: Այն կոչված է կազմակերպվածության ապահովման սկզբունքային հարցերի և հասարակական հարաբերությունների հստակեցմանը, հասարակական հարաբերությունների անհրաժեշտ ու նպատակահարմար կարգավորիչն է և իրեն բնորոշող օբյեկտիվ հատկությունների շնորհիվ ի վիճակի է ընդհանուր հիմունքների

սկզբունքով ապահովել դրանց կարգավորվածությունը, ինչպես նաև հանդես է գալիս որպես հասարակության մեջ համակարգային գործընթացների յուրահատուկ գործոն:

Սահմանադրության նորմատիվությունը կապված է նաև այն բանի հետ, որ այն նպատում է վարքի տիպային մասշտաբների միասնական, անընդհատ գործող, համապարտադիր համակարգի ստեղծմանը, որն ապահովում է ողջ սոցիալական օրգանիզմի նպատակաուղղված և ներդաշնակ գործառնությունը: Սահմանադրության նորմատիվության ճանաչումը օրինականության հաստատման ու պահպանման անհրաժեշտ պայմանն է:

Եզրահանգում ենք, որ սահմանադրական նորմերի նշանակությունը հասարակական հարաբերությունների նորմավորումը, չափումն ու գնահատումն է: Սահմանադրական նորմերը սահմանում են սոցիալական սուբյեկտների վարքի չափը, նրանց իրավունքների ու պարտականությունների չափը (ընդհանրացման տարբեր աստիճանով), պետության կողմից հասարակական հարաբերությունների կարգավորման չափը: Նրանք ծառայում են սոցիալական արժեքների և սոցիալական պատասխանատվության, սոցիալական բարիքների պահպանման ու բաշխման չափման հատուկ գործիք: Սահմանադրական նորմերը պարունակում են իրավունքի սուբյեկտների վարքի գնահատման միասնական մասշտաբ, ելնում են նրանցից յուրաքանչյուրի հանդեպ հավասար մոտեցման անհրաժեշտությունից: Բոլորի համար ընդհանուր սահմանադրական պահանջների գոյությունը իրավաբանական հավասարության կարևոր նախադրյալ է:

Գրականության ցանկ

1. Зорькин В.Д. Право в условиях геобольных перемен. Изд-во «Норма» М., 2013:
2. Хабриева Т.Я. Чиркин В.Е. Теория современной конституции. М., «Норма» М., 2005:

3. Михалева Н.А., Теоретические проблемы социалистической конституции (сущность, содержание, форма). Автореферат дис., док. юрид. наук, М., 1984, с. 19.
4. Плахов В. Д. Социальные нормы. Философские основания общей теории. - М., 1985. - С. 42.
5. Кудрявцев В. Н. Юридические нормы и фактическое поведение // "Советское государство и право", 1980, № 2. - С. 16.
6. Морозова Л.А. Конституционное регулирование общественны отношения в СССР. - «Советское государство и право», 1986, №2, с.51-55.
7. Авакьян С. А., Конституционное право Рoссии. Том 1, М., с. 82.
8. Пиголкин А. С. Правовая норма и поведение индивида. - Труды ВЮЗИ. - М., 1978. - Т. 56. С 58.
9. Пугинский Б. И. Теоретические проблемы права // "Вестник Московского Университета". Сер. 11. Право 1999, №5. -С. 32.
10. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). М., 2005, С. 177-238;

THE PROBLEM OF NORMATIVITY OF CONSTITUTIONAL PROVISIONS

Garnik Safaryan

Doctor of Law, Professor

NAS RA, Institute of Philosophy, Sociology and Law

Norik Shahnazaryan

Researcher

NAS RA, Institute of Philosophy, Sociology and Law,

norik.shahnazaryan@yandex.ru

Abstract

The article thoroughly discusses the issues of normativity of the provisions of the constitution. The implementation of the Constitution is related to the legal nature and specifics of its directives and the evaluation of their normativity. Studies show that some of them, despite their great significance, cannot be recognized as norms of law. First of all, these are the provisions of the constitution that fix the principles of law, define the main legal concepts, the temporal, territorial and subjective limits of the legal norms, contain provisions on the goals, etc.

We believe that not all provisions of the constitution define clearly defined rights and responsibilities of participants in public relations. However, does this mean that they have no characteristic of normativity? Taking into account the specificity of the legal nature of the constitution and its role in the mechanism of legal regulation, the answer to this question, in our opinion, should be the following, because the constitution as a whole is endowed with the highest legal force, therefore its individual provisions and norms, including the norms-principles, norm - normatives are also endowed with the highest legal force and in legal practice they are subject to mandatory implementation.

Keywords: provisions of the constitution, norm - principles, norm - goals, mandatory rules of behavior, constitutional norms, guidelines, challenges.

Ներկայացվել է՝ 22.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Մանուկ Հովհաննեսի Մուրադյան

ի.գ.թ., դոցենտ

ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիր

manukmuradyan@rambler.ru

Ամփոփագիր

ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի (այսուհետ՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր.) 8-րդ գլուխը նվիրված է դատական հանձնարարությունների ինստիտուտին: Ամենաընդհանուր բնորոշմամբ՝ դատական հանձնարարությունը ՀՀ վարչ. դատ օր-ով նախատեսված վարչական դատարանի (սահմանադրական դատարանի) կողմից իրականացվող դատավարական գործողություն է (հանձնարարություն)՝ ուղղված համապատասխանաբար կոնկրետ նստավայրի վարչական դատարանին կամ սահմանադրական դատարանի հանձնարարության պարագայում՝ վարչական դատարանին՝ կատարելու որոշակի դատավարական գործողություններ՝ ապացույցներ ձեռք բերելու նպատակով:

Դատական հանձնարարության ինստիտուտը դժվար հասանելի ապացույցների ձեռքբերման և հետազոտման մեխանիզմ է: Այն դատավարական սուբյեկտիվ իրավունքների իրացման ապահովման երաշխիք է: Դատարանի նման լիազորությունը (ինչպես սահմանադրական, այնպես էլ վարչական արդարադատության շրջանակներում), ըստ էության, ուղղված է գործի շրջանակներում մասնավոր և հանրային շահերի հարաբերակցության ճիշտ գնահատմանը: Մեծ հաշվով, դատական հանձնարարության ինստիտուտը դատարանի կողմից ապացույցների անմիջական հետազոտման անհնարինության հաղթահարման միջոց է, գործի քննությունը ժամանակին իրականացնելու գործիք՝ ուղղված արդարադատության արդյունավետության բարձրացմանը:

ՀՀ վարչ. դատ. օր. 8-րդ գլխի շրջանակներում (հոդված 49, 50) կարգավորված են դատավարական կոնկրետ կառուցակարգի երկու ինքնուրույն տեսակները, որոնք սկզբունքորեն միմյանցից տարբերվում են դատավարական հանձնարարություն տվող սուբյեկտով և համապատասխան դատավարության ոլորտով. մի դեպքում՝ խոսքը վարչական դատարանի և դատավարության, մյուս դեպքում՝ սահմանադրական դատարանի և դատավարության շրջանակներում վարչական դատարանին կամ համապատասխան նստավայրի վարչական դատարանի տրվող հանձնարարության մասին է: Սույն հոդվածի շրջանակներում վերլուծության են ենթարկվելու վարչական դատարանի հանձնարարության ինստիտուտի տեսական և գործնական առանձին հարցեր:

Հիմնաբառեր. Վարչական դատարան, հանձնարարություն, ապացույց, ապացույցների հետազոտում:

Ներածություն

Վարչական դատարանի հանձնարարության էությունը և գործառույթը: Օրենքի իմաստով դատական հանձնարարությունը դատավարական գործողություն է, որն իրականացվում է իրավասու դատարանի միջանկյալ վարույթային որոշում ընդունելու ձևով: Հատկանշական է, որ դատական հանձնարարությունները կարող են տրվել միայն վարչական դատարանին: Այլ կերպ՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի իմաստով դատական հանձնարարության ինստիտուտը հնարավոր է բացառապես վարչական դատավարության շրջանակներում:

Վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի 1-ին մասի փաստակազմի հատկանիշների վերլուծությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ դատական հանձնարարությունն այնպիսի ապացույց ձեռք բերելու ձև է, որը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության մեկ այլ մարզի տարածքում: Հատկանշական է, որ նորմի տեքստային մեկնաբանությունից չի երևում, սակայն բովանդակային իմաստով դատարանը նման հանձնարարություն տալու մասին որոշում կայացնում է այն պատճառով, որ ինքն անձամբ չի կարող դրանք ձեռք բերել: Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ դատարանն անմիջականորեն է իրականացնում ապացույցների հետազոտման գործընթացը (դրանց ընկալումը), եթե անգամ ապացույցների ուսումնասիրությունն իրականացվում է դրանց գտնվելու վայրում [Մեղրյան, 206]:

ՀՀ վարչ. դատ. օր. 25-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ դատարանը նույն օրենսգրքով սահմանված կարգով ձեռք բերված ապացույցների *հետազոտման* և գնահատման միջոցով պարզում է գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող բոլոր փաստերը: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 27-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ դատարանը, անմիջականորեն գնահատելով գործում եղած բոլոր

ապացույցները, որոշում է փաստի հաստատված լինելու հարցը՝ բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ *հետազոտման* վրա հիմնված ներքին համոզմամբ: Այսինքն՝ ապացույցների անմիջական հետազոտումը, ըստ էության, գործը քննող դատարանի պարտականությունն է, սակայն օրենսդիրը սահմանել է ընդհանուր կանոնից բացառություն՝ գործը քննող դատարանին տալով լիազորություն ՀՀ մեկ այլ մարզի տարածքում ապացույցներ ձեռք բերելու անհրաժեշտության դեպքում հանձնարարելու համապատասխան նստավայրի վարչական դատարանին՝ կատարելու որոշակի դատավարական գործողություններ (ապացույցների անմիջական հետազոտում), եթե դա առավել արդյունավետ կդարձնի գործի քննությունը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դատական հանձնարարության գործառույթն **ապացույցը** տեղում հետազոտելն է, նշանակում է, որ դատարանն իրավունք ունի դատական հանձնարարության մասին որոշում կայացնելու՝ բացառապես ՀՀ վարչ. դատ. օր. 25-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանված ապացույցների վերաբերությամբ: Մասնավորապես, հոդվածի մասի համաձայն՝ այդպիսի ապացույցներ կարող են լինել **վկայի ցուցմունքը, փորձագետի եզրակացությունը (ցուցմունքը), գրավոր ապացույցները, իրեղեն ապացույցները:**

Կարևոր է հստակեցնել այն հարցը, թե դատական հանձնարարություն վարչական դատարանը կարող է տալ նաև գործը դատաքննության նախապատրաստելու՝, թե՛ միայն դատաքննության փուլում: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի բովանդակությունից չի երևում հարցադրման պատասխանը: Առանձին նորմերի համակարգային մեկնաբանությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ դատական հանձնարարությունը կարող է

տրվել **և՛ գործը դատաքննության նախապատրաստելու, և՛ դատաքննության ընթացքում:** Այսպես՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր. 89-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ գործը դատաքննության նախապատրաստելիս վարչական դատարանը պատասխանողի կողմից հայցադիմումի պատասխանն ստանալուց հետո, իսկ այդպիսին չստանալու դեպքում՝ պատասխան ուղարկելու համար նախատեսված ժամկետի ավարտից հետո, դատաքննությունն արդյունավետ իրականացնելու նպատակով կարող է հրավիրել նախնական դատական նիստ: Վարչական դատարանը, հոդվածի 3-րդ մասի (ի թիվս այլ գործողությունների) 10-րդ կետի համաձայն, *նախնական դատական նիստում իրականացնում է գործի արդյունավետ քննությանն ուղղված այլ գործողություններ:* Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վարչական դատարանի հանձնարարության նպատակը, ըստ էության, գործի քննությունն արդյունավետ դարձնելն է, կարծում ենք, որ դատարանը 10-րդ կետով սահմանված լիազորության հիման վրա կարող է տալ դատական հանձնարարություն նաև գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում:

Հատկանշական է, որ ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի իմաստով միակ փաստական հանգամանքը, որի առկայության պարագայում կարող է վրա հասնել գործը քննող դատարանի՝ ՀՀ մեկ այլ մարզի տարածքում որոշակի դատավարական գործողություններ կատարելը համապատասխան մարզի նստավայրի վարչական դատարանին հանձնարարելու լիազորությունը (իրավական հետևանք), ապացույց ձեռք բերելու անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, **գործի քննությունն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակի առկայությունն է:** Քննարկվող համատեքստում գործի քննության արդյունավետությունն անհրաժեշտ է դիտարկել ապացույցների

ձեռքբերման և գնահատման տեսանկյունից: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 27-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ դատարանը, անմիջականորեն գնահատելով գործում եղած բոլոր ապացույցները, որոշում է փաստի հաստատված լինելու հարցը՝ բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտման վրա հիմնված ներքին համոզմամբ:

Իրավունքի գերակայության պահանջներից է նաև իրավասու և գործունակ դատարանների առկայությունը, որոնք կիրականացնեն միջազգային չափանիշներին համապատասխան սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված արդյունավետ արդարադատություն: Արդարադատության իրականացման արդյունավետության տեսանկյունից առավելապես կարևորվում է վեճի սպառիչ լուծումը, ինչն առանց ապացույցների բազմակողմանի և լրիվ հետազոտման հնարավոր չէ:

Վկայի գտնվելու վայրում դատական հանձնարարության կարգով վկայից ցուցմունք վերցնելու հիմքերը և կարգը: Չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի իմաստով ցանկացած ապացույց ստանալու համար դատարանը կարող է կայացնել որոշում դատական հանձնարարություն տալու մասին, այնուամենայնիվ, պոզիտիվ մակարդակում սահմանված են այլ մարզի նստավայրի վարչական դատարանի կողմից դատական հանձնարարության կարգով վկայից ցուցմունք վերցնելու հիմքերը:

ՀՀ վարչ. դատ. օր. 35-րդ հոդվածի 18-րդ մասի համաձայն՝ վկայից ցուցմունք վերցնելը կարող է կատարվել նաև վկայի գտնվելու վայրում դատական հանձնարարության միջոցով, եթե՝ (1) վկայից տեղում ցուցմունք վերցնելը կնպաստի ճշմարտության բացահայտմանը. (2) վկայի ներկայանալը դատաքննությանը, իր հաղորդելիք տեղեկատվության համատեքստում, նպատակահարմար չէ մեծ հեռավորության պատճառով. (3) վկան հիվանդու-

թյան, տկարության կամ այլ պատճառով ի վիճակի չէ կամ իրավունք չունի լքելու իր գտնվելու վայրը: Գրեթե համարժեք կարգավորում է առկա ՀՀ քաղ. դատ. օր-ում: Օրենսգրքի 70-րդ հոդվածը սահմանում է դատական հանձնարարության կարգով վկայի հարցաքննության իրականացման դատավարական հիմքերը և կարգը: Հոդվածի համաձայն՝ վկան կարող է իր բնակության վայրի առաջին ատյանի դատարանի կողմից հարցաքննվել դատական հանձնարարության կարգով, եթե. (1) վկայի ներկայանալը դատաքննությանը նպատակահարմար չէ մեծ հեռավորության պատճառով, (2) վկան հիվանդության կամ այլ պատճառով ի վիճակի չէ լքել իր գտնվելու վայրը: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 35-րդ հոդվածի 18-րդ մասի 1-3 կետերով նախատեսված հիմքերից որևէ մեկի բացակայության պարագայում վկայից չի կարող ցուցմունք վերցվել դատական հանձնարարության կարգով: Ինչ վերաբերում է ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի, ըստ էության, համանման կարգավորմանը, ապա պետք է արձանագրել, որ ՀՀ քաղ. դատ. օր-ով, ի ապահովում դատարանի կողմից գործում առկա ապացույցներն անմիջականորեն հետազոտելու սկզբունքի, ներդրվել է նաև վկայի, փորձագետի և մասնագետի հարցաքննությունը՝ նույն օրենսգրքով սահմանված կարգով տեսաձայնային հեռահաղորդակցության միջոցների կիրառմամբ իրականացնելու ինստիտուտը՝ **որպես ապացույցի սրացման նոր ձև**: Ըստ էության՝ օրենսդիրը չի սահմանել տեսաձայնային հեռահաղորդակցության միջոցով հոդվածում նշված սուբյեկտների հարցաքննությունն իրականացնելու պարտադիր պայման: Կարևորելով ապացույցների անմիջական հետազոտման անհրաժեշտությունը՝ քաղաքացիական գործի քննության ընթացքում, թեև առկա են դատական հանձնարարության կարգով ապացույց ստանալու հիմքերը (տեխնիկապես անհնար չլինելու

պարագայում), դատարանը ողջամիտ ժամկետներում գործի արագ և արդյունավետ լուծման տեսանկյունից կաշկանդված է տեսաձայնային հեռահաղորդակցության միջոցով այն իրականացնելու պարտականությամբ: Արդարադատության արդյունավետության բարձրացման և դատարանի կողմից ապացույցներն անմիջականորեն հետազոտելու սկզբունքի ապահովման նկատառումներից ելնելով, կարծում ենք՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր-ով ևս անհրաժեշտ է սահմանել վկայի, փորձագետի ցուցմունքը տեսաձայնային հեռահաղորդակցության միջոցներով վերցնելու կարգ:

ՀՀ վարչ. դատ. օր. 35-րդ հոդվածի 18-րդ մասում օգտագործվող «գտնվելու վայր» հասկացությունը պարզաբանման կարիք ունի: Վարչական դատարանի իրավակիրառ պրակտիկայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ, որպես կանոն, վկայից ցուցմունք վերցնելու վերաբերյալ դատական հանձնարարությունները տրվում են վկայի հաշվառման վայրի ՀՀ վարչական դատարանի նստավայրին: Այս տեսանկյունից խնդիրն անհրաժեշտ է պարզաբանել «Բնակչության պետական ռեգիստրի մասին» ՀՀ օրենքի շրջանակներում: «Բնակչության պետական ռեգիստրի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասում սահմանված է, որ մշտական բնակության վայր (կացարան) է համարվում այն տարածքը, որտեղ բնակիչն ունի բնակվելու իրավունք, որը նա համարում և հայտարարում է որպես իր կացարան: Ռեգիստրում ընդգրկվելու համար ՀՀ բնակիչը պարտավոր է սույն օրենքով սահմանված կարգով և ժամկետներում համապատասխան տեղական ռեգիստրին տրամադրել իր մշտական բնակության վայրի (կացարանի) հասցեն: Բնակիչը կարող է հաշվառվել միայն մեկ կացարանում: Գործը քննող դատարանը, եթե վկայի գտնվելու վայրի վերաբերյալ այլ տեղե-

կատվություն չունի, ապա դատական հանձնարարականը պետք է արձակի ըստ հաշվառման վայրի (գտնվելու վայրի) վարչական դատարանի նստավայրին: Այսինքն, օրենքի իմաստով գտնվելու վայրը և հաշվառման վայրը համընկնում են: Սակայն պրակտիկայում, եթե հաշվի առնենք վկայից դատական հանձնարարության կարգով ցուցմունք վերցնելու հիմքերը (օրինակ՝ վկայի ներկայանալը դատաքննությանը նպատակահարմար չէ մեծ հեռավորության պատճառով, վկան հիվանդության, տկարության կամ այլ պատճառով ի վիճակի չէ կամ իրավունք չունի լքելու իր գտնվելու վայրը), ապա ակնհայտ է, որ հանձնարարություն տվող դատարանն օբյեկտիվորեն պետք է տեղեկացված լինի վկայի գտնվելու վայրի մասին (օրինակ՝ հիվանդության պատճառով հաշվառման վայրի մարզից դուրս մեկ այլ մարզում կամ քաղաքում հիվանդանոցային կամ ստացիոնար բուժման պայմաններում գտնվող վկայի պարագայում), և հանձնարարությունը կարող է տրվել փաստացի վկայի գտնվելու վայրի վարչական դատարանի նստավայրին՝ նշելով հաշվառումից դուրս վկայի փաստացի գտնվելու վայրը:

Դատական հանձնարարության կարգով իրեղեն ապացույցների զննման հնարավորությունը: Ինչպես նշվել է, ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի իմաստով ցանկացած ապացույց ստանալու համար դատարանը կարող է կայացնել որոշում դատական հանձնարարություն տալու մասին, այնուամենայնիվ, պոզիտիվ մակարդակում հատուկ կարգավորումներ նախատեսված են միայն այլ մարզի նստավայրի վարչական դատարանի կողմից դատական հանձնարարության կարգով *վկայի ցուցմունք վերցնելու հիմքերի առնչությամբ*: Ինչպես գիտենք, ապացույցի ինքնուրույն տեսակ է իրեղեն ապացույցը: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ իրեղեն ապացույցներ են նյութա-

կան աշխարհի այն օբյեկտները, որոնք իրենց առկայությամբ, դրությամբ, արտաքին տեսքով, ներքին հատկություններով, գտնվելու վայրով կամ այլ հատկանիշներով կարող են գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերի հաստատման միջոց դառնալ: Հոդվածի 6-րդ մասը սահմանում է իրեղեն ապացույցների հետազոտման դատավարական կարգը: Մասնավորապես՝ իրեղեն ապացույցները հետազոտվում են զննման միջոցով: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 47-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ զննումը, որպես կանոն, կատարվում է դատարանում: Եթե զննման օբյեկտը հնարավոր չէ տեղաշարժել, կամ դրա տեղափոխումը դատարան կապված է անհամաչափ դժվարությունների կամ ծախսերի հետ, ապա զննումը դատարանը կատարում է տեղում: Նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ զննումը տեղում կատարելիս պահպանվում է դատական նիստի համար սույն օրենսգրքով սահմանված կարգը: Զննումը տեղում կատարելիս ժամանակի և վայրի մասին դատավարության մասնակիցները ծանուցվում են, սակայն նրանց չներկայանալն արգելք չէ զննումը կատարելու համար: Դիտարկվող նորմերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ չկան դատական հանձնարարության կարգով իրեղեն ապացույցների զննման հատուկ հիմքեր (ինչպես վկայի ցուցմունքի պարագայում) և դատավարական հատուկ կարգ: Նշված կարգավորումներն սկզբունքորեն վերաբերելի են կոնկրետ նստավայրի վարչական դատարանի կողմից իր դատական տարածքում գտնվող իրեղեն ապացույցները դատարանի շենքայի տարածքից դուրս զննելուն: Այլ է իրավիճակը, երբ զննման ենթակա իրեղեն ապացույցը գտնվում է այլ նստավայրի վարչական դատարանի դատական տարածքում: Այն, որ դատական հանձնարարության գործառույթն **ապացույցը** տեղում հետազոտելն է,

և, ընդհանուր կանոնի համաձայն, այն ուղղված է մեկ այլ մարզի տարածքում ապացույցներ ձեռք բերելուն, և կարևորելով այն հանգամանքը, որ եթե զննման օբյեկտը հնարավոր չէ տեղաշարժել, կամ դրա տեղափոխումը դատարան կապված է անհամաչափ դժվարությունների կամ ծախսերի հետ, ապա զննումը դատարանը կատարում է տեղում՝ **անկախ այն հանգամանքից, որ գործող վարչադատարարական օրենսդրությամբ նախատեսված չեն դատական հանձնարարության կարգով իրեղեն ապացույցները տեղում (փաստացի այլ մարզի տարածքում) զննելու վերաբերյալ հատուկ կարգավորումներ**, կարծում ենք՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի դատական հանձնարարությանը վերաբերող ընդհանուր կարգավորումները թույլ են տալիս արձանագրել, որ վարչական դատարանն իրավասու է հանձնարարելու համապատասխան նստավայրի վարչական դատարանին՝ կատարելու *իրեղեն ապացույցի զննում դատավարական գործողությունը՝* պայմանով՝ եթե դա առավել արդյունավետ կդարձնի գործի քննությունը:

Վարչական դատարանի դատական հանձնարարության մասին որոշումը: հանձնարարության պարտադիրությունը և կատարումը: Վարչական դատարանը դատական հանձնարարությունը ձևակերպում է համապատասխան որոշմամբ (դատական հանձնարարություն տալու մասին), որում ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն համառոտ շարադրվում են քննվող գործի էությունը, նշվում են ապացուցման ենթակա փաստերը և այն ապացույցները, որոնք պետք է ձեռք բերի հանձնարարություն կատարող դատարանը: Նշված իրավանորմն ամենաընդհանուր ձևով որոշակիացնում է որոշման բովանդակությունը և բացի հանձնարարության շրջանակներում ապացուցման ենթակա փաստերի և հանձնարարությունը

կատարող դատարանի կողմից ձեռքբերման ենթակա ապացույցների վերաբերյալ նշումներից, պարտադիր է նաև (որոշում կատարող դատարանին գործի վերաբերյալ իրազեկելու տրամաբանությունից ելնելով) որոշման մեջ քննվող գործի էության համառոտ ներկայացումը (*«ՀՀ վարչ. դատ. օր. 123-րդ հոդվածի համաձայն՝ վարչական դատարանի՝ գործն ըստ էության լուծող և միջանկյալ դատական ակտերին ներկայացվող պահանջների, դատական ակտում առկա վրիպակների, գրասխալների և թվաբանական սխալների ուղղման, լրացուցիչ վճռի կայացման, վճռի պարզաբանման վրա տարածվում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի համապատասխան կանոնները, եթե սույն օրենսգրքով այլ բան նախատեսված չէ»*):

Հատկանշական է, որ գործի համառոտ ներկայացում ասելով պրակտիկայում ընդունված է հասկանալ և, որպես կանոն, հանձնարարության վերաբերյալ որոշումների մեջ նկատի է ունեցվում գործի՝ ինչպես մինչդատական, այնպես էլ դատական վարույթի ընթացքում կատարված գործողությունները, որոնց վերաբերյալ տեղեկատվությունը կարևոր է տրված հանձնարարությունն ըստ էության իրականացնելու համար: Մասնավորապես՝ որոշման մեջ նշվում է հայցվորի կողմից գործը քննող դատարանին ուղղված նյութաիրավական պահանջը, վեճի առարկայի բովանդակությունը, դատարանի գործողությունները՝ կապված հայցադիմումը վարույթ ընդունելու, այն վերադարձնելու, ապացույց պահանջելու և այլ դատավարական ընթացակարգերի հետ: Որոշման մեջ նշվում են նաև դատարանին նման լիազորություն տվող իրավական հիմքերը:

Ինչ վերաբերում է հանձնարարության վերաբերյալ որոշման օրինական ուժի մեջ մտնելու և այն բողոքարկելու հետ կապված հարցե-

րին, ապա ՀՀ վարչ. դատ. օր. «Վարչական դատարանի դատական ակտերի օրինական ուժի մեջ մտնելը» վերտառությամբ 127-րդ հոդվածի 10-րդ մասի համաձայն՝ վարչական դատարանի՝ բողոքարկման ոչ ենթակա միջանկյալ դատական ակտերն օրինական ուժի մեջ են մտնում կայացման պահից, եթե սույն օրենսգրքով այլ բան նախատեսված չէ: Իսկ 131-րդ հոդվածում թվարկված են վարչական դատարանի բողոքարկման ենթակա միջանկյալ դատական ակտերը, որոնց շրջանակում (կամ այլ կարգավորումներում) բացակայում է *դատական հանձնարարություն տալու վերաբերյալ միջանկյալ դատական ակտի տեսակը*: Նորմերի համակարգային մեկնաբանման արդյունքում պարզ է դառնում, որ դատական հանձնարարություն տալու մասին որոշումն ուժի մեջ է մտնում կայացման պահից և ենթակա չէ բողոքարկման:

Հանձնարարությունը պարտադիր է այն ստացած դատարանի համար և պետք է կատարվի այն ստանալու օրվանից հետո՝ երկշաբաթյա ժամկետում: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 51-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ տարիներով, ամիսներով, շաբաթներով կամ օրերով հաշվարկվող դատավարական ժամկետների ընթացքն սկսվում է այն օրացուցային տարվա, ամսվա, շաբաթվա, ամսաթվի հաջորդ օրվանից, որով որոշված է այդ ժամկետի սկիզբը: Փաստացի, երկշաբաթյա ժամկետը հոսում է ոչ թե ստանալու, այլ դրան հաջորդող օրվանից: Դատական հանձնարարության կատարման համար երկշաբաթյա ժամկետ է նախատեսված նաև քաղաքացիական դատավարության շրջանակներում վկայի հարցաքննությունը դատական հանձնարարության կարգով իրականացնելու դեպքում: Հատկանշական է, որ այլ պետությունների օրենսդրությունները դատական հանձնարարության կարգով ապացույցների ձեռքբերման համար նախատեսում են տարբեր ժամկետ-

ներ: Օրինակ՝ ՌԴ վարչական դատավարության օրենսգրքի 66-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ դատական հանձնարարության կատարման համար նախատեսված է մեկամսյա ժամկետ: Իսկ, օրինակ, ՌԴ արբիտրաժային դատավարության օրենսգրքի 73-րդ հոդվածը նախատեսում է 10-օրյա ժամկետ [Борисов, Лагвилава, 132-133]:

ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ հանձնարարությունը կատարվում է դատական նիստում՝ սույն օրենսգրքով սահմանված կանոններով: Իրավանորմի նպատակը կոնկրետ ապացույցը դատական հանձնարարության կարգով ձեռք բերելիս այդ տեսակի ապացույցի ձեռքբերման և ամրագրման դատավարական կարգի և սկզբունքների կիրառության վրա շեշտադրում կատարելն է: Այլ կերպ՝ օրենսդիրը հանձնարարության կարգով ապացույց ձեռք բերելու հատուկ կարգավորումներ չի նախատեսել: Այսպես օրինակ՝ եթե անհրաժեշտ է դատական հանձնարարության կարգով վկայից ցուցմունք վերցնել, ապա հանձնարարություն ստացած դատարանը պետք է այն իրականացնի՝ պահպանելով ՀՀ վարչ. դատ. օր. 32-36-րդ հոդվածների կանոնները: Վկայից ցուցմունք վերցնելու ընդհանուր կարգի համաձայն՝ դատարանը վկա հրավիրում է իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի միջնորդությամբ: Վկա հրավիրելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնելիս նշվում է այն փաստը, որի վերաբերյալ վկան պետք է հարցաքննվի, ինչպես նաև նշվում են վկայի անունը, ազգանունը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների դեպքում՝ նաև հայրանունը (այսուհետ՝ անուն) և հասցեն: Դատական հանձնարարության շրջանակներում վկայից ցուցմունք վերցնելու պարագայում 32-րդ հոդվածի կանոնները գործում են այնքանով, որքանով չի խեղվում քննարկվող ինստիտուտի դատավարական էությունը: Մասնա-

վորապես՝ հաշվի առնելով դատական հանձնարարության առկայությունը, հանձնարարություն ստացող դատարանն իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի միջնորդությամբ չի կարող վկայից ցուցմունք վերցնել. այն իրականացվում է հանձնարարության ուժով: Ձևական իրավաբանական իմաստով հանձնարարություն կատարող դատարանը նախաձեռնողականություն չի դրսևորում, այլ իրականացնում է հանձնարարությունը: Ընդհանուր կարգի համաձայն՝ վկայից ցուցմունք վերցնելու պարագայում վկային հրավիրելու պարտականություն կրում է հենց ցուցմունք վերցնող դատարանը, իսկ հանձնարարության առկայության պարագայում՝ հանձնարարություն կատարող դատարանը: Հանձնարարության շրջանակներում վկան դատարան է կանչվում դատական ծանուցման հիման վրա, որում նշվում են դատարան չներկայանալու իրավական հետևանքները: Վկան պարտավոր է ներկայանալ հանձնարարություն կատարող դատարանի կանչով: Եթե սահմանված կարգով ծանուցված վկան չի ներկայանում դատական նիստին, ապա հանձնարարություն կատարող դատարանը կարող է վկային բերման ենթարկելու որոշում կայացնել՝ նրա վրա դնելով չներկայանալու հետևանքով առաջացած ծախսերը: Մինևույն ժամանակ, նրա նկատմամբ կարող է նշանակվել դատական տուգանք՝ օրենքով սահմանված կարգով: Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ դատական տուգանքի նշանակումը և ծախսերի հատուցման պարտականություն դնելը, ինչպես նաև բերման ենթարկելու մասին որոշումը վերացվում են, եթե վկան ապացուցում է, որ նա ժամանակին չի ստացել ծանուցումը, կամ նրա բացակայության պատճառը հարգելի է եղել:

Հանձնարարությունը կատարելու մասին կայացվում է որոշում, որը բոլոր նյութերի հետ անհապաղ ուղարկվում է գործը քննող դատարան: Ինչպես գիտենք, դատական

հանձնարարության կատարման համար սահմանված է երկշաբաթյա ժամկետ: Պրակտիկայում հնարավոր է, որ հանձնարարություն կատարող դատարանը տարբեր պատճառներով չկարողանա սահմանված ժամկետներում ծանուցել վկային՝ հանձնարարության կարգով ցուցմունք տալու վերաբերյալ: Այստեղ հարց է առաջանում հանձնարարությունը սահմանված ժամկետներում չկատարելու կամ կատարման անհնարինության այլ իրավիճակների վերաբերյալ: Դատական հանձնարարության վերաբերելի նորմերը չեն նախատեսում նման իրավիճակներում հանձնարարություն կատարող դատարանի գործողությունների շրջանակը: ՀՀ վարչ. դատ. օր. 49-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ *հանձնարարությունը կատարելու մասին կայացվում է որոշում*, որը բոլոր նյութերի հետ անհապաղ ուղարկվում է գործը քննող դատարան: Պարզ տեքստային մեկնաբանման արդյունքում կարելի է արձանագրել, որ կարգավորումը վերաբերում է միայն հանձնարարության կատարմանը և դրա վերաբերյալ որոշում կայացնելուն: Հաշվի առնելով քննարկվող իրավանորմի նպատակը և գործառույթը, ինչպես նաև գործի քննության արդյունավետության և արդարադատության շահը, հիմնահարցն անհրաժեշտ է դիտարկել նպատակային մեկնաբանման համատեքստում կամ կարգավորման բացը լրացնել օրենքի անալոգիայի (միջճյուղային) միջոցով: Այսպես՝ ի տարբերություն ՀՀ վարչ. դատ. օր-ի, ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի 70-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ դատական հանձնարարության կատարման **կամ դրա անհնարինության մասին կայացվում է որոշում**, որը դատական նիստի արձանագրության հետ անհապաղ ուղարկվում է գործը քննող առաջին ատյանի դատարան: Համանման իրավիճակներում (հանձնարարության կատարման անհնարինության պարագա-

յում) հանձնարարություն կատարող Դատարանը կարող է անալոգիայի կարգով կիրառել ՀՀ քաղ. դատ օր-ի նշված իրավակարագավորումը: Պրակտիկայում հանձնարարության կատարման անհնարինությունը կարող է կապված լինել տարբեր պատճառների հետ, օրինակ՝ վկային չծանուցել (դրա անհնարինությունը) հանձնարարության կարգով ցուցմունք տալու վերաբերյալ: Նման իրավիճակում հանձնարարություն կատարող վարչական դատարանի համապատասխան նստավայրը կատարման անհնարինության վերաբերյալ կարող է կայացնել որոշում և նիստի արձանագրության, ինչպես նաև այլ նյութերի հետ միասին ուղարկել հանձնարարություն տվող դատարան:

Եզրակացություն

Աշխատանքում կատարված վերլուծությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ դատական հանձնարարության ինստիտուտը սուբյեկտիվ իրավունքների իրացման ապահովման երաշխիք է, որը նպատակ ունի ապահովել սոցիալ-իրավական վեճի շրջանակներում մասնավոր և հանրային շահերի ճիշտ հարաբերակցություն: Դատավարական իմաստով այն դժվար հասանելի ապացույցների ձեռքբերման և հետազոտման մեխանիզմ է, դատարանի կողմից ապացույցների անմիջական հետազոտման անհնարինության հաղթահարման միջոց, գործի քննությունը ժամանակին իրականացնելու գործիք՝ ուղղված արդարադատության արդյունավետության բարձրացմանը:

Գրականության ցանկ

1. Մեղրյան Ս. Ապացուցումը և ապացույցները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում /Ս. Մեղրյան: Եր., Արդարադատության ակադեմիա, 2020, էջ 206:
2. Борисов А. Н. Комментарий к Кодексу административного судопроизводства РФ от 8 марта 2015 г. (постатейный)/ А. Н. Борисов, Р. П. Лагвилава. – 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Юстицинформ, 2018. С. 132-133.

ADMINISTRATIVE COURT COMMISSION. THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES

Manuk Muradyan

*PhD in Law, Associate Professor
Police Educational Complex of RA,
manukmuradyan@rambler.ru*

Abstract

The Chapter 8 of the Administrative Procedure Code of the Republic of Armenia (hereinafter referred to as) is dedicated to the institute of court commissions.

In general terms, court commission is a procedural action (assignment) carried out by an administrative court (constitutional court), stipulated by the Administrative Procedure Code of the Republic of Armenia, addressed respectively towards the administrative court in a particular location or to the administrative court, in case of assignment by constitutional court, to perform certain procedural actions in order to obtain evidence.

The institute of court commission is a mechanism of obtaining and examining hard-to-reach evidence. It constitutes a guarantee for ensuring the realization of procedural subjective rights. Such a power of the court (in the framework of both constitutional and administrative justice) is essentially aimed at the accurate

assessment of the ratio between relationship of private and public interests within the framework of the case. In general, the institute of court commission is a means of overcoming the impossibility of direct examination of evidence by the court, a tool for investigating the case in a timely manner aimed at improving the efficiency of justice.

The Chapter 8 of the Administrative Procedure Code of the Republic of Armenia (articles 49, 50) regulates two independent types of specific procedural structures which are fundamentally different from each other in terms of the entity issuing the commission and the respective area of proceedings. It refers to the assignment issued towards the administrative court or towards the administrative court of a respective location in the framework of the administrative court and proceedings in one case, and the constitutional court and proceedings in the other case.

The present article will analyze separate theoretical and practical issues of the institute of administrative court commission.

Keywords: Administrative court, Administrative Procedure Code, court commission, evidence.

Ներկայացվել է՝ 03.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐԹԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏԸ

Վահե Աշոփ Թորոսյան

ի.գ.թ., դոցենտ

ՀԵՀ, Իրավագիտության ամբիոն

vaxinak91@mail.ru

Ամփոփագիր

Կրոնական խորհրդանիշների գործածությունը յուրաքանչյուր անհատի կրոնի ազատության իրավունքի բաղկացուցիչն է: Դրանով հավատարի հետևորդը իր պատկանելությունն է հավաստում իր կրոնի կամ հավատարի նկատմամբ: Շատ հաճախ կրոնի ազատության իրավունքի նման արտահայտումը հանգեցնում է միջամտությունների, երբեմն խախտելով և ունահարելով մարդու իրավունքները: Այս առումով կրթական հաստատությունները հատուկ ուշադրություն են դարձնում կրոնական արհրբուրների առկայությանը՝ փորձելով մի կողմից ապահովել մարդու կրոնական ազատությունը, մյուս կողմից հանրային շահը:

Հոդվածում քննարկվում և վերլուծության են ենթարկվում կրթական հաստատություններում կրոնական խորհրդանիշների գործածության իրավաքաղաքական առաձևափակությունները: Թեման արդիական է և ինքնատիպ, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ այդ շարժառիթներով հաճախակի տեղի են ունենում ներազգային ցնցումներ և բախումներ, որի վկայությունը Իրանում կատարված դեպքերն են:

Ուստի, փորձել ենք բացահայտել կրոնի ազատության իրավունքը կրոնական խորհրդանիշների գործածության հարցում, ցույց տալ պետությունների վերաբերմունքը և որդեգրած քաղաքականությունը: Միաժամանակ վերլուծելով ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը փաստել ենք, որ կրոնական խորհրդանիշի գործածությունը կարող է դիտարկվել խախտում, եթե այն ունի հատուկ ընդգծված բնույթ, որով վրանգում են հասարակության բարքերը: Էական է նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ այդ իրավունքի սահմանափակումը կարող է պայմանավորված լինել պետության չեզոքության և աշխարհիկության հիմնավորումներով:

Հիմնաբառեր. Կրոնական խորհրդանիշ, կրթական հաստատություն, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունք, կրոնի ազատության իրավունքի, պետության աշխարհիկություն:

Ներածություն

Աշխարհիկ կրթության ապահովման տեսանկյունից խնդրահարույց է նաև պետական կրթական հաստատություններում և, առհասարակ, հանրային վայրերում կրոնական խորհրդանիշների գործածության հիմնահարցը: Այն մի կողմից՝ ընկալվում է որպես մարդու կրոնական ազատության անհարկի միջամ-

տություն, մասնավոր անձեռնմխելիության խախտում, մյուս կողմից՝ արդարացվում են դրանց կիրառման սահմանափակումները և արգելքները:

Արդեն նշել ենք, որ միջազգային իրավունքը նախատեսում է սեփական կրոնի դավանումը՝ այդ թվում հրապարակային կարգով: Իհարկե սա չի նշանակում կրոնական

համոզմունքի արտահայտման ամենաթողություն և անսահմանափակ հնարավորություն: Պետությունները հանրային և մասնավոր շահերի հավասարակշռման, հասարակական կարգի պահպանման և այլ իրավաչափ նպատակներով զգուշավորություն են ցուցաբերում **կրոնական սիմվոլիզմի** դրսևորումների նկատմամբ: Եվրոպական երկրները, որպես կանոն, հանրային վայրերում արգելում են կրոնական խորհրդանիշների ընդգծված ցուցադրությունը՝ պայմանավորելով այն հասարակական կարգի և համընդհանուր համակեցության նորմերով: Պետության չեզոքությունը այս հարցում գերակա համարվում անձի կրոնը դավանելու իրավունքի նկատմամբ: Հատկապես դա վերաբերում է մահմեդական կանանց կրոնական հագուստին, որը Եվրոպայում դիտարկվում է կնոջ անլիարժեքության և նվաստացման դրսևորում: Ընդ որում, Եվրոպական դատարանը բազմիցս այդպիսի սահմանափակումները համարել է համաչափ և թույլատրելի, քանի որ դրանք բխում են «**միասին ապրելու**» (*living together*) պայմանների երաշխավորումից՝ որպես այլոց իրավունքների ազատությունների պաշտպանության բաղադրատարր [case of S.A.S. v. France], [case of Belcacemi and Oussar v. Belgium], [case of Dakir v. Belgium]:

Դեմքը կամ գլուխը լիովին ծածկող (նիկաբ, փարաջա) կամ կիսով չափ ծածկող (չադրա, հիջաբ) կրոնական հագուստ կրելու արգելքը կարող է ունենալ արդարացի հիմնավորում, եթե դա կապված է անձի անձնական տվյալների ճշգրտման և նույնականացման (վարորդական վկայականի լուսանկար, անձնագրային վերահսկողություն) [case of El Morsli v. France, Mann Singh v. France], հանրային անվտանգության ապահովման [case of Phull v. France] ծառայողական պարտականությունների կատարման կամ այլ հանգամանք-

ների հետ: Առանցքային նշանակություն ունի այդպիսի սիմվոլ կրող անձի կարգավիճակը՝ պետական ծառայող է թե՛ շարքային քաղաքացի: Եթե շարքային քաղաքացին հեռացվում է դատարանի դահլիճից այն բանի համար, որ կրել է կրոնական հագուստ և դրանով անհարգալից վերաբերմունք դրսևորել դատարանի նկատմամբ, ապա Եվրոպական դատարանը անձի նկատմամբ նման միջամտությունը կորակի կրոնի ազատության խախտում [case of Lachiri v. Belgium], [case of Hamidović v. Bosnia and Herzegovina]: Նման դեպքերում դատարանը շարքային քաղաքացու վարքագիծը տարբերում է աշխատավայրում իր պարտականությունները կատարող պետական պաշտոնյայի վարքից, վերջինս համար նախատեսելով կրոնական զսպվածություն:

Խոսելով հանրակրթական միջավայրում կրոնական սիմվոլիզմի դրսևորումներից, պետք է նկատել, որ այս հարցում էլ պետությունները որդեգրել են տարաբնույթ մոտեցումներ: Այսպես, կան երկրներ, որտեղ թույլատրվում է հանրակրթական դպրոցներում սեփական կրոնական համոզմունքներին և ավանդույթներին համապատասխան հագուստ կամ այլ խորհրդանիշներ կրելը (Ռուսաստան, Չեչնիա, Իսրայել, Իրան): Մահմեդական աշխարհի երկրներում կանայք, որպես կանոն, պարտավոր են կրել իսլամի անքակտելի բաղադրիչ հանդիսացող կրոնական գլխաշոր՝ **հիջաբ**: Նման պարտադրանքը բխում է շարիաթի իրավական նորմերից և կրոնական սովորություններից:

Միևնույն ժամանակ առաձին պետություններ, աշխարհիկության սկզբունքի պաշտպանության նպատակով, իրենց հայեցողության շրջանակներում, ուսուցիչներին և աշակերտներին կարող են արգելել կրոնական իմաստ խորհրդանշող հագուստի և այլ պարագաների բացահայտ գործածությունը

[case of Dahlab v. Switzerland]: Շվեյցարիայի դեմ բերված գործերից մեկով մահմեդական ուսուցչին արգելվել էր դասի ժամանակ կրել չադրա, որը ըստ դիմող կողմի հանգեցրել էր սեփական կրոնը ազատորեն արտահայտելու իրավունքի խախտմանը: Պատասխանող պետությունը առարկություն էր ներկայացրել այն պնդմամբ, որ չադրան **զորեղ կրոնական խորհրդանիշ** է, հետևաբար, վերջինիս գործածության արգելքը ըստ էության բխում է հանրակրթական համակարգում **չեզոքության** պահպանման հիմնադրույթից: Եվրոպական դատարանը ընդունելով կրոնական խորհրդանիշի զորեղ ազդեցության գնահատման դժվարությունը, արձանագրեց, որ այնուամենայնիվ իրավունքի սահմանափակումը իրավաչափ է, իրապես բխում է չեզոքության պահանջներից: Դատարանը նաև նշեց, որ այդ սիմվոլի առկայությունը 4-8 տարեկան աշակերտների նկատմամբ կարող է հոգեորսության ազդեցություն ունենալ:

Պետք է նկատել, որ աշխարհիկ պետություններում կրոնական խորհրդանիշների ցուցադրումը ինքնին խախտում չէ, այն որպես կանոն այդպիսին է համարվում, երբ կրում է **ընդգծված ցուցադրական բնույթ**՝ այդպիսով վտանգելով հասարակական բարքերը: Սակայն այստեղ էլ յուրաքանչյուր դեպք ինքնատիպ է և կարիք ունի համակողմանի քննության: Օրինակ ԱՄՆ-ի Կենտուկի նահանգում, որտեղ դպրոցներում առանց պարտադրանքի երեխաների համար ամեն օր կարդում են Աստվածաշունչ, սահմանված հրահանգի համաձայն տարրական և միջնակարգ դասարաններում փակցվում են տաս պատվիրանները [Kentucky Revised Statutes]:

Ֆրանսիայում տևական ժամանակ սուր քննարկումներ էին տեղի ունենում դպրոցներում կանանց գլխաշոր կրելու հարցի առնչությամբ: Ֆրանսիայի դեմ բերված գործերից մեկով վեց մահմեդական աշակերտների ար-

գելվել էր դասերի ժամանակ կրել բացահայտ կրոնական պատկանելություն և իմաստ խորհրդանշող հագուստ, որի արդյունքում՝ տևական զգուշացումներից հետո, նրանք հեռացվել էին դպրոցից: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը գործի քննությունը համարեց անթույլատրելի, նշելով, որ աշակերտներին դպրոցից հեռացնելը պայմանավորված չի եղել նրանց կրոնական համոզմունքները չհարգելու հետ, այլ նպատակը եղել է **աշխարհիկության սահմանադրական սկզբունքի պաշտպանությունը** [cases of Aktas v. France (app. no. 43563/08), 30.07.2009, Bayrak v. France (no. 14308/08), Gamaleddyn v. France (no. 18527/08), Ghazal v. France (no. 29134/08), J. Singh v. France (no. 25463/08) and R. Singh v. France (no. 27561/08)]:

Կրոնական խորհրդանիշների գործածության հիմնահարցը առավել խոցելի է հատկապես այն աշխարհիկ պետություններում, որտեղ իսլամը ավանդաբար համարվում է հասարակության գիտակցության ազդեցիկ գործոն (Թուրքիա, Ղազախստան, Ադրբեջան): Թուրքիայում նմանօրինակ խնդիրները հանրակրթական միջավայրում զգալի թիվ են կազմում: Թերևս հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, թե պետության միջամտությունը որքանով է համահունչ իր սահմանած իրավաչափ նպատակին: Այս առումով հատուկ ուշադրության է արժանի **Լեյլա Շահինն ընդդեմ Թուրքիայի** գործը, որով Եվրոպական դատարանը հաստատեց Թուրքիայի ուսումնական հաստատություններում գլխաշոր կրելու արգելքի իրավաչափությունը՝ ելնելով այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, ինչպես նաև կրթության աշխարհիկ սկզբունքի ապահովման՝ Թուրքիայի Հանրապետության ստանձնած պարտավորություններից [case of Leyla Şahin v. Turkey]: Չեզոքության սկզբունքից բացի, համընդհանուր ուսումնական համազգեստի

(dress code) ներդրումը դպրոցներում ակնհայտ հիմք է կրոնական հագուստը արգելելու համար [case of Köse and 93 others v. Turkey]:

Հետևաբար, հանրակրթական միջավայրում գլխաշոր կրելու արգելքը՝ կոնվենցիոն իրավակարգավորումների համադրությամբ, չի կարող դիտարկվել ոչ իրավաչափ միջամտություն կրոնական ազատության իրավունքին: Նկատենք նաև, որ 2008 թվականին թուրքական մի քանի կուսակցություններ սահմանադրական փոփոխությունների փաթեթ ներկայացրեցին խորհրդարան՝ մասնավորապես կրթական և այլ պետական հաստատություններում կանանց և աղջիկների գլխաշոր կրելու արգելքը վերացնելու վերաբերյալ: Սահմանադրության մեջ կատարված սույն փոփոխության սահմանադրականության հարցը վիճարկվեց Թուրքիայի Սահմանադրական դատարանում, որի արդյունքում այն ճանաչվեց սահմանադրությանը հակասող: Թուրքիայի Սահմանադրական դատարանի այս որոշումը, ըստ էության, պայմանավորված էր աշխարհիկության սկզբունքի ապահովման կարևորությունից [Սաֆրաստյան և ուրիշներ, 321-322]:

Բերված օրինակներից թվում է, թե կրոնական խորհրդանիշի ակնհայտ ցուցադրությունը կոնվենցիոն տրամաբանությամբ դիտարկվում է խախտում: Բայց հիմնահարցի համակարգային ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այս չափազանց զգայուն հարցում սահմանների հստակ տեղորոշում գրեթե հնարավոր չէ ակնկալել: Մի դեպքում կրոնական սիմվոլիզմի բացահայտ առկայությունը կարող է ներգործել անհատի կրոնահավատամքային զգացմունքների և աշխարհայացքի վրա, ինչպես դա պարզվեց Շվեյցարիայի դեմ բերված գործի հանգուցալուծումից, սակայն մյուս կողմից նման մոտեցումը կարող է միարժեք չընկալվել [case of Lautsi v. Italy]: Այս տեսանկյունից հատկապես արժե-

քավոր է Իտալիայի դեմ կայացված Ստրասբուրգի դատարանի աղմկահարույց դիրքորոշումը: Եվրոպական դատարանը, սկզբնապես անթույլատրելի էր որակել Իտալիայի հանրակրթական դպրոցներում **խաչի պատկերների առկայությունը** (Հանրային վայրերում կամ ճանապարհներին տեղադրված մեծ խաչերը բազմիցս են թիրախավորվում աթեիստների կողմից՝ որպես աշխարհիկության ենթադրյալ խախտման դրսևորումներ, որին ի պատասխան պետությունները դրանք վերագրում են ոչ այնքան կրոնական, որքան մշակութային խորհրդանիշի արժեք: Անխոս, խաչը նախ և առաջ քրիստոնեության առանցքային սիմվոլներից է, բայց այստեղ էական է, թե այդ կրոնը ինչպիսի պատմական նշանակություն ունի տվյալ ազգի համար) իբրև դիմողի աթեիստական համոզմունքներին համապատասխան իր երեխաներին դաստիարակելու իրավունքի խախտում: Դատարանի այս մոտեցումը դժգոհության մեծ ալիք էր առաջացրել եվրոպական պետությունների մեծ մասում՝ այդ թվում Հայաստանի Հանրապետությունում: Իտալիայի կառավարությունը իր բողոքում նշել էր, որ խաչի պատկերի խորհուրդը ոչ միայն կրոնական իմաստ կրող, այլև առավելապես ազգային ինքնության հետ աղերսվող մշակութային սիմվոլ է, պետության պատմական ժառանգության կարևոր բաղադրիչ, հետևաբար դրա արգելումը կարող է վնասել բնակչության մեծամասնության կրոնական զգացմունքները: Դատարանի մեծ պալատը վճռի վերանայման արդյունքում կայացրեց տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշում՝ նշելով որ հիշյալ տեսարանները չեն կարող միարժեք կերպով կանխորոշել երեխաների կամ նրանց ծնողների կրոնական նախասիրությունները: **Այս վճռի իրավական և բարոյական արժեքը կարծում ենք այն է, որ ներկայիս ապակրոնականացման, հասարակական գիտակցությունից կրոնի բա-**

ցառման գործընթացների պարագային քրիստոնեական արժեհամակարգի վրա խարսխված եվրոպան հավատարիմ մնաց իր պատմական ավանդույթներին և մարդու իրավունքների վերաբերյալ գերիշխող լիբերալ մոտեցումները չհակադրեց հասարակության համընդհանուր շահի ակնկալիքներին:

Եզրակացություն

Այս ամենի համատեքստում կարող ենք եզրահանգել, որ կրոնական խորհրդանիշը մարդու կրոնի ազատության արտահայտման կարևոր բաղկացուցիչներից է և անհատը այդպես փաստում է իր պատկանելությունը և իր հավատամքը դավանած հոգևոր արժեք-

ների նկատմամբ: Թեև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը հստակ ուղենիշներ է սահմանում այս հարցում, պետությունները շատ տարբեր և երբեմն հակասական կառուցակարգեր են նախանշում: Կրոնական խորհրդանիշի գործածությունը, ՄԻԵԴ իրավական դիրքորոշումներից դատելով, դիտվում է խախտում, եթե այն ունի հատուկ ընդգծված և ցուցադրական բնույթ, որով վտանգվում են հասարակության բարքերը: Կրոնի ազատության իրավունքի արտահայտման իրավաչափ սահմանակումը շատ հաճախ պայմանավորված է պետության չեզոքության և աշխարհիկության նկատառումներով:

Գրականության ցանկ

1. **Սաֆրաստյան Ռ., Մելքոնյան Ռ., Դումանյան Ա., Տեր-Մաթևոսյան Վ., Չաքրյան Հ., Հովհաննիսյան Ա.,** Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, բուհական դասագիրք, Եր., 2014, 396 էջ:
2. Case of **S.A.S. v. France** (app. no. 43835/11), 01.07.2014:
3. Case of **Belcacemi and Oussar v. Belgium** (app. no. 37798/13), 11.07.2017:
4. Case of **Dakir v. Belgium** (app. no. 4619/12), 11.07.2017:
5. Case of **El Morsli v. France** (app. no. 15585/06), 04.03.2008:
6. Case of **Mann Singh v. France** (app. no. 24479/07), 13.11.2008:
7. Case of **Phull v. France** (app. no. 35753/03), 11.01.2005:
8. Case of **Lachiri v. Belgium** (app. no. 3413/09), 18.09.2018:
9. Case of **Hamidović v. Bosnia and Herzegovina** (app. no. 57792/15), 05.12.2017:
10. Case of **Dahlab v. Switzerland** (app. no. 42393/98), 15.02.2001:
11. Cases of **Aktas v. France** (app. no. 43563/08), 30.07.2009, **Bayrak v. France** (no. 14308/08), **Gamaleddyn v. France** (no. 18527/08), **Ghazal v. France** (no. 29134/08), **J. Singh v. France** (no. 25463/08) and **R. Singh v. France** (no. 27561/08):
12. Case of **Leyla Şahin v. Turkey**, (app. no. 44774/98), 10.11.2005:
13. Case of **Köse and 93 others v. Turkey** (app. no. 26625/02), 24.01.2006:
14. Kentucky Revised Statutes KRS Chapter 158, Kentucky General Assembly, 10.10.2022թ. <https://apps.legislature.ky.gov/law/statutes/chapter.aspx?id=37853>

THE USE OF RELIGIOUS SYMBOLS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS:
THE LEGAL-POLITICAL ASPECT

Vahe Torosyan

*Candidate of legal sciences, Associate Professor
EUA, Chair of Law*

Abstract

The use of religious symbols is a component of every individual's right to freedom of religion. By doing so, the follower of the faith certifies his affiliation with his religion or belief. All too often, such an expression of the right to freedom of religion leads to interference, sometimes violating and violating human rights. In this regard, educational institutions pay special attention to the presence of religious attributes, trying to ensure a person's religious freedom on the one hand, and public interest on the other.

In the article are discussed and analyzed the legal and political peculiarities of the use of religious symbols in educational institutions. The topic is modern and unique, especially if we take into account that internal shocks and clashes often occur due to these motives, as evidenced by the incidents in Iran.

Therefore, we tried to reveal the right to freedom of religion regarding the use of religious symbols, to show the attitude of the states and the adopted policy. At the same time, analyzing the case law of the ECHR, we found that the use of a religious symbol can be considered a violation if it has a particularly pronounced character, which endangers the morals of the society. It is also important that the restriction of this right can often be conditioned by the neutrality and secularism of the state.

Keywords: Religious symbol, educational institution, ECHR case law, right to freedom of religion, secularity of the state.

Ներկայացվել է՝ 12.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

**ԸՍՏ ՄԵՂՔԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔՈՒՄ**

Միսակ Մերուժանի Մարկոսյան

ի.գ.թ., դոցենտ

ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիր

misakmmm100@gmail.com

Ամփոփագիր

Հոդվածում փրվում են մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի և արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգի համառոտ բնութագրերը, ներկայացվում են ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում մեղքի հոգեբանական հայեցակարգից արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգին անցում կատարելու հիմնավորումները, մատնանշվում են հոգեբանական հայեցակարգի հիմնական թերությունները:

Հեղինակը ներկայացնում է մեղքի և հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի (դիտարկության ու անզգուշության) հարաբերակցությունը մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգի համատեքստում, վերլուծության է ենթարկում գերմանական քրեական իրավունքում մեղքի գործառույթները (հիմնավորող և չափող): Հեղինակը հանգում է այն հետևության, որ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում օրենսդիրը մեղքին վերապահել է միայն հիմնավորող գործառույթը: Այդ պատճառով հայրենական քրեական իրավունքում դիտարկությունը և անզգուշությունը չունեն մեղքի հետ այնպիսի սերտ կապ, ինչպիսին գերմանական քրեական իրավունքում է: Ըստ հեղինակի՝ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում դիտարկությունն ու անզգուշությունը կարող են դիտարկվել միայն որպես սուբյեկտիվ կողմի դրսևորումներ, բայց ոչ որպես մեղքի աստիճաններ կամ մեղքի ձևեր:

Նոր քրեական օրենսգրքում փեղ գտած՝ մեղքին վերաբերող իրավակարգավորումների համակարգային վերլուծության հիման վրա հեղինակը հանգում է հետևության, որ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում փրված՝ ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական սահմանումն ամբողջությամբ չի համապատասխանում մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգից բխող՝ մեղքի օրենսդրական բնորոշմանը:

Կատարված հետազոտության արդյունքների հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի նոր սահմանման վերաբերյալ օրենսդրական առաջարկություն:

Հիմնաբառեր. հանցանք, մեղք, հոգեբանական հայեցակարգ, արժեքաբանական հայեցակարգ, դիտարկություն, անզգուշություն:

Ներածություն

ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2021 թվականի մայիսի 5-ին ընդունվեց ՀՀ նոր քրեական օրենսգիրքը (այսուհետ՝ նոր քր.օր.): Նոր

քր.օր.-ի ընդունման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր նախկին քրեական օրենսգրքի մի շարք թերություններով, որոնք ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի հայեցակար-

գում դասակարգվել էին հետևյալ տեսակների՝ հայեցակարգային անճշտություններ և կրիմինալոգիական իրականության անտեսում, սխալներ և հակասություններ, բացեր: Հայեցակարգում որպես նախկին քրեական օրենսգրքի հայեցակարգային անճշտություն նշվել էր նաև ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի ձևակերպումը:

Սույն հետազոտության նպատակն է վերհանել նոր քր.օր.-ում մեղքի հոգեբանական հայեցակարգից արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգին անցում կատարելու հիմնավորումները, բացահայտել արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգի համատեքստում մեղքի բովանդակությունը և դրա հարաբերակցությունը հանցագործության սուբյեկտիվ կողմի հետ, գնահատել ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական բնորոշման համապատասխանությունը մեղքի արժեքաբանական հայեցակարգին և ներկայացնել այդ սկզբունքի օրենսդրական բնորոշման հեղինակային տարբերակը:

Հետազոտության օբյեկտն այն հասարակական հարաբերություններն են, որոնք ծագում են մեղքի ինստիտուտի օրենսդրական սահմանման և գործնականում դրա կիրառման կապակցությամբ: Հետազոտության առարկան նոր քր.օր.-ում ամրագրված մեղքի ինստիտուտն է:

Հետազոտությունն իրականացվել է տրամաբանական, համակարգային, գործառնության, պատմական և իրավահամեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

1. Ընդհանուր դրույթներ

ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի հայեցակարգի 4.1.(2) կետում նշվել էր՝ «Քրեական իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից է ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը: Քրեական իրավունքի տեսության մեջ մեղքի վերաբերյալ առկա են երեք հիմնական հայե-

ցակարգեր՝ վտանգավոր վիճակի, նորմատիվիստական և հոգեբանական: ՀՀ քրեական օրենսդրությունը հիմնված է հոգեբանական հայեցակարգի վրա, որի հիմնական դրույթը հանգում է նրան, որ մեղքը անձի հոգեբանական վերաբերմունքն է իր արարքի և դրա վտանգավոր հետևանքների նկատմամբ և դրսևորվում է դիտավորության կամ անզգուշության ձևերով: Սակայն հոգեբանական հայեցակարգը հաճախ թույլ չի տալիս ապահովելու արդարությունը և հաշվի առնելու կրիմինալոգիական իրողությունները (...): Ըստ հայեցակարգի 5.1. կետի՝ «Ավանդաբար ՀՀ քրեական իրավունքի տեսությունը և օրենսդրությունը հիմնվում են մեղքի հոգեբանական տեսության վրա: Բայց այս տեսության շրջանակներում հաճախ հնարավոր չի լինում քրեաիրավական շատ խնդիրների արդարացի լուծում գտնել: Դրա պատճառն այն է, որ քրեական իրավունքը արժեքաբանական, նորմատիվիստական գիտություն է: Այն կապված է գնահատականներ տալու հետ: Առանց արժեքաբանական մոտեցման քրեական իրավունքը կդադարի իրավունք լինելուց» [ՀՀ կառավարության 04.06.2015թ. N 25 արձանագրային որոշում]:

Նոր քր.օր.-ի հայեցակարգի մեջբերված դրույթներին համապատասխան՝ նոր քր.օր.-ում մեղքի հոգեբանական հայեցակարգից անցում է կատարվել նորմատիվիստական (արժեքաբանական) հայեցակարգին:

2. Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի համառոտ բնութագիրը

Ինչպես գիտենք, մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի համաձայն մեղքը անձի հոգեբանական վերաբերմունքն է իր արարքի և դրա հանրորեն վտանգավոր հետևանքների նկատմամբ: Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգը բնութագրվում է դասակարգման հստակ համակարգով, որը ներառում է սեռային և տեսակային հասկացություններ (դիտա-

վորությունը և անզգուշությունը որպես մեղքի ձևեր, դրանց տեսակները) [Хилюта, 94]:

Մասնագիտական գրականության մեջ մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի վերաբերյալ քննադատությունները հիմնականում հանգում են հետևյալին:

1. Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի տեսանկյունից դիտավորության բովանդակության տարր է համարվում հանրորեն վտանգավոր արարք կատարած անձի կողմից իր արարքի հանրային վտանգավորության գիտակցումը, իսկ անզգուշության դեպքում արարքի նկատմամբ հոգեբանական վերաբերմունքն օրենսդրական ամրագրում չունի: Հստակ չի երևում, թե որն է այն հիմքը, որն ընդհանուր է դիտավորության և անզգուշության համար, և որը թույլ է տալիս միավորել այս հասկացությունները որպես մեղքի ձևեր [Գաբուզյան, 24]:

2. Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի տեսանկյունից դիտավորության օրենսդրական բնորոշումը թույլ չի տալիս հիմնավորել պատասխանատվությունը աֆեկտի կամ ծանր հարբածության վիճակում հանցանքը կատարելու դեպքերում [Գաբուզյան, 23-24]:

3. Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգը տեսական մակարդակում չի կարող բացատրել, թե ինչու անձը չի ենթարկվում քրեական պատասխանատվության արարքի հանցավորությունը բացառող այն հանգամանքների դեպքում, որոնք դասվում են ներելի (մեղավորությունը բացառող) հանգամանքների շարքին (օրինակ, անհաղթահարելի հոգեկան հարկադրանքի դեպքում): Չէ՞ որ այդպիսի հանգամանքների պարագայում դիտավորությունը նատուրալիստական իմաստով առկա է [Дубовик, 55]:

4. Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի համաձայն, դիտավորության գիտակցական հատկանիշն արտահայտվում է անձի կողմից իր արարքի հանրային վտանգավորությունը

գիտակցելով: Սակայն անձի կողմից իր արարքի հանրային վտանգավորության սեփական գնահատականը կարող է լինել խիստ սուբյեկտիվ: Հետևաբար, սեփական արարքի սոցիալական նշանակության սուբյեկտիվ գնահատականը չպետք է հանդես գա որպես դիտավորության (հետևաբար նաև մեղքի) առկայության կամ բացակայության չափանիշ: Անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու հարցը լուծելու համար էականը պետք է լինի ոչ թե այն, թե ինչպես է նա գնահատել իր կոնկրետ արարքի սոցիալական նշանակությունը, այլ այն, որ նա գիտակցել է իր **արարքի փաստական հանգամանքները** (առկա է դիտավորությունը արժեքանաբանական հայեցակարգի տեսանկյունից) և գիտակցել է այդ փաստական հանգամանքների առկայության պարագայում իր **արարքի հակահրավականությունը** (առկա է մեղքը արժեքանաբանական հայեցակարգի տեսանկյունից) [Назаренко, 100]:

3. Մեղքի արժեքաբանական (նորմափոփոխական) հայեցակարգի համառոտ բնութագիրը

Մեղքի հոգեբանական հայեցակարգի վերոնշյալ թերություններից թույլ է տալիս խուսափել մեղքի արժեքաբանական (նորմափոփոխական) հայեցակարգը:

Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Ա. Հ. Գաբուզյանը, ներկայումս այդ հայեցակարգի վրա են հիմնված աշխարհի բոլոր իրավական, ժողովրդավարական պետությունների քրեական օրենսդրությունները: Ըստ այս հայեցակարգի՝ մեղքը արարքի և այն կատարողի պարսավելիությունն է: Մեղքը առկա է այն դեպքում, երբ կատարած արարքի համար անձին կարելի է պարսավել: Իսկ դա հնարավոր է այն դեպքում, երբ անձը գիտակցում է իր արարքի հակահրավականությունը կամ թեև չի գիտակցում, սակայն կարող էր գիտակցել: Սրա հետ կապված՝ անհրաժեշտ է

քննարկել նաև այն հարցը, թե ինչ պետք է հասկանալ արարքի հակաիրավականությունը գիտակցել ասելով: Խոսքն այս դեպքում ոչ թե այն մասին է, որ անձը պետք է գիտակցի, թե իր արարքը կոնկրետ որ օրենքով կամ նորմով է արգելված, այլ ընդհանուր պատկերացում ունենա այն մասին, որ արարքն արգելված է օրենքով, կամ հնարավոր է, որ արգելված է, որովհետև պարսավելի արարք է [Գաբուզյան, 24-26]:

Մեկ այլ բնութագրման համաձայն՝ մեղքը անձի վարքագծի սոցիալ-էթիկական բացասական հատկությունն է, նրա արարքի պարսավելիությունը [Paros, 11]: Այդ մոտեցումն արտահայտվել է նաև Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Գերագույն դատարանի որոշումներից մեկում՝ «Մեղքը պարսավելիությունն է: Դատարանն անձին պարսավում է այն բանի համար, որ նա որոշել է գործել ոչ իրավաչափ կերպով, թեև կարող էր գործել իրավաչափ կերպով: Պարսավանքի հիմքը կայանում է նրանում, որ անձն ուներ ազատ, պատասխանատու և բարոյական կողմնորոշման հնարավորություն, կարող էր գործել իրավունքի համար կամ իրավունքի դեմ» [Голованова и др., 381]:

Մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգը հիմնված է անձի կամքի ազատության գաղափարի վրա: Եթե անձը գիտակցել է, որ իր արարքը հակաիրավական է, ուրեմն նա հասկացել է նաև, որ կա այդ իրավիճակում վարքագծի իրավաչափ տարբերակն ընտրելու հնարավորություն: Հետևաբար, հանցանքի կատարումը նրա ազատ կամարտահայտության արդյունք էր, ինչի համար էլ նա արժանի է անհատական պարսավանքի: Վերջին հաշվով հենց դա է մատնանշում կոնկրետ անձի մեղավորությունը [Головненков, 15]:

4. Մեղքը և հանցանքի սուբյեկտիվ կողմը (դիտավորությունը և անզգուշությունը):

4.1. Մեղքի և հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի (դիտավորության և անզգուշության) հարաբերակցությունը

Մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգի համատեքստում դիտավորությունն ու անզգուշությունը ոչ թե մեղքի ձևեր են, այլ հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի հատկանիշներ, իսկ մեղքը հանցանքի ինքնուրույն հատկանիշ է՝ հանցակազմից դուրս: Մեղքի այդպիսի ընկալման դեպքում հնարավոր է, որ անձի արարքում առկա լինեն քրեական օրենքով նախատեսված հանցակազմի բոլոր տարրերը և հատկանիշները, այդ թվում՝ սուբյեկտիվ կողմը (դիտավորությունը կամ անզգուշությունը), բայց բացակայի մեղքը (արարքի պարսավելիությունը) [Жалинский, 210]:

Մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգով առաջնորդվելու պարագայում իրավակիրառողը կոնկրետ դեպքում անձի մեղավորության հարցը լուծելու համար ոչ թե վերլուծում է անձի հոգեբանական վերաբերմունքն իր արարքի և դրա հետևանքի նկատմամբ (դա արվում է քրեական օրենքով նախատեսված հանցակազմի հատկանիշները անձի արարքում հաստատելիս), այլ պարզում է, թե արդյոք անձին կարելի է պարսավել այն բանի համար, որ նա ընտրել է վարքագծի հակաիրավական տարբերակը [Козочкин, 88]:

4.2. Մեղքի գործառույթները (նշանակությունը) գերմանական քրեական իրավունքում

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քրեական օրենսդրությունը հիմնված է մեղքի նորմատիվիստական հայեցակարգի վրա: Սակայն, ի տարբերություն հայրենական քրեական իրավունքի, գերմանական քրեական իրավունքում մեղքը դիտարկվում է ոչ միայն որպես **հանցանքի պարտադիր հատ-**

կանիշ, այլև՝ որպես պատիժ նշանակելիս հաշվի առնվող չափանիշ:

Այդ մասին են վկայում Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քրեական օրենսգրքի մի շարք հոդվածներում առկա այնպիսի ձևակերպումները, որոնք վերաբերում են **մեղքի աստիճաններին**: Օրինակ՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 57 (ա) պարագրաֆի 1-ին մասի համաձայն, ցմահ ազատազրկման ձևով պատժի կրումից պայմանական վաղաժամկետ ազատելու մասին որոշում կայացնելու պայմաններից մեկն այն է, որ պատժի հետագա կրումը հիմնավորված չէ դատապարտյալի **մեղքի առանձնահատուկ ծանրությամբ** [Головневков, 117]: Կամ, օրինակ, 113 պարագրաֆի 4-րդ մասի համաձայն, դատարանը կարող է պատիժ չնշանակել իշխանության ներկայացուցչի նկատմամբ բռնություն գործադրած անձի նկատմամբ, եթե վերջինիս **մեղքը աննշան է** [Головневков, 224]:

Այսինքն, ըստ գերմանական քրեական իրավունքի, մեղքն իրականացնում է ինչպես **հիմնավորող գործառույթ** (անձի մեղավորության հաստատումն անհրաժեշտ է նրա նկատմամբ պատժի նշանակումը հիմնավորելու համար), այնպես էլ **չափող գործառույթ** (անձի մեղավորության աստիճանի որոշումն անհրաժեշտ է նշանակվող պատժի տեսակի և չափի որոշման կամ պատժից ազատելու հարցի լուծման համար) [Жалинский, 324]:

Այլ կերպ ասած, եթե դիտավորությունն ու անզգուշությունը պատասխանում են **«ինչպե՞ս է անձը կարգավորել իր վարքագիծը»** հարցին, ապա մեղքի հիմնավորող գործառույթը պատասխանում է **«ինչու՞ է անձը ենթակա քրեական պատասխանատվության»** հարցին, իսկ մեղքի չափող գործառույթը՝ **«արդյո՞ք քրեական պատասխանատվության ենթակա անձը պետք է պատիժ կրի, եթե այո, ապա ի՞նչ չափով»** հարցերին:

Գերմանական քրեական իրավունքի գիտության մեջ ընդունված է, որ դիտավորյալ հանցանքների դեպքում մեղքի աստիճանն ավելի բարձր է, քան անզգույշ հանցանքների դեպքում: Դա հիմնավորվում է նրանով, որ դիտավորյալ հանցանք կատարած անձի մեղավորությունը բնութագրվում է վարքագծի սահմանված իրավական կանոնների նկատմամբ թշնամական կամ անտարբեր վերաբերմունքով, իսկ անզգույշ հանցանք կատարած անձի մեղավորությունը բնութագրվում է իրավակարգում բովանդակվող՝ անհրաժեշտ զգունության պահանջի նկատմամբ ոչ հոգատար վերաբերմունքով [Жалинский, 227]:

Ինչպես տեսնում ենք, մեղքի **չափող գործառույթը** սերտորեն կապված է հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի դրսևորումների՝ **դիտավորության և անզգուշության** հետ: Դա է պատճառը, որ գերմանական քրեական իրավունքի գիտության մեջ «դիտավորություն» և «անզգուշություն» եզրույթները երբեմն օգտագործվում են ոչ միայն հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի դրսևորումների, այլ նաև անձի մեղավորության աստիճանների իմաստով:

4.3. Մեղքի չափող գործառույթի բացակայությունը հայրենական քրեական իրավունքում

Նոր քր.օր.-ի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ օրենսդիրը մեղքին **չի վերապահել չափող գործառույթ**, քանի որ նոր քր.օր.-ում բացակայում են գերմանական քրեական օրենսդրությանը բնորոշ՝ մեղքի աստիճանների մասին նշումները: Այսպես, պատիժ նշանակելու ընդհանուր սկզբունքները սահմանելիս օրենսդիրը որպես պատժի տեսակը և չափը որոշելու չափանիշներ ամրագրել է հանցագործությամբ պատճառված վնասի բնույթը և չափը, հանցագործության եղանակը, տեղը, ժամանակը, հանցագործության շարժառիթները և նպատակները, **դիտավորության կամ անզգուշության տեսակը**, պատասխանատ-

վությունը և պատիժը մեղմացնող ու ծանրացնող հանգամանքները, ինչպես նաև նշանակվող պատժի՝ հանցավորի վերասոցիալականացման և իրավահպատակ վարքագծի ձևավորման գործընթացի ու նրա ընտանիքի կենսապայմանների վրա ազդեցությունը (քր.օր.-ի 69-րդ հոդվածի 2-րդ մաս): Անձի մեղքի կամ մեղավորության աստիճանների մասին որևէ նշում չկա նաև քր.օր.-ի 70-րդ և 71-րդ հոդվածներում (պատասխանատվությունը և պատիժը մեղմացնող ու ծանրացնող հանգամանքները) կամ այլ նորմերում:

Վերոգրյալը հիմք է տալիս պնդելու, որ նոր քր.օր.-ը մեղքին վերապահել է **միայն հիմնավորող գործառույթ**: Հետևաբար՝ հայրենական քրեական իրավունքում դիտավորությունը և անզգուշությունը չունեն մեղքի հետ այնպիսի սերտ կապ, ինչպիսին գերմանական քրեական իրավունքում է: Նոր քր.օր.-ի համատեքստում դիտավորությունն ու անզգուշությունը կարող են դիտարկվել **միայն որպես սուբյեկտիվ կողմի դրսևորումներ** (ինչի մասին ուղղակիորեն նշված է քր.օր.-ի 24-րդ հոդվածի 1-ին մասում), բայց ոչ որպես մեղքի աստիճաններ կամ մեղքի ձևեր:

5. Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական սահմանումը և մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգին դրա համապատասխանության խնդիրը

5.1. Մեղքի և հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի (դիտավորության ու անզգուշության) օրենսդրական սահմանումները նոր քր.օր.-ում

Նոր քր.օր.-ի 23-րդ հոդվածի («Մեղքը») 2-րդ մասը սահմանում է՝ «Սույն օրենսգրքով նախատեսված, պատժի սպառնալիքով արգելված արարքը համարվում է մեղավորությամբ կատարված, եթե այն կատարողը գիտակցել է իր արարքի հակաիրավականու-

թյունը կամ թեև չի գիտակցել, բայց կարող էր գիտակցել դա»:

Ինչպես տեսնում ենք, մեջբերված դրույթի բովանդակությունը համահունչ է մեղքի նորմատիվիստական (արժեքաբանական) հայեցակարգին, և դրանում նշում չկա դիտավորության կամ անզգուշության մասին: Մեղքի նորմատիվիստական (արժեքաբանական) հայեցակարգին համահունչ է նաև նոր քր.օր.-ի 24-րդ հոդվածի («Դիտավորությունը և անզգուշությունը») 1-ին մասը, որի համաձայն՝ հանցանքի սուբյեկտիվ կողմը (**ոչ թե մեղքը – Մ.Մ.**) կարող է դրսևորվել դիտավորությամբ կամ անզգուշությամբ:

5.2. Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական սահմանումը նոր քր.օր.-ում

Նոր քր.օր.-ի 6-րդ հոդվածում ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը սահմանվել է հետևյալ կերպ՝ «Քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն ֆիզիկական անձը, որը սույն օրենսգրքով նախատեսված արարքը կատարել է առանց մեղքի կամ կատարել է անզգուշությամբ այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը միայն դիտավորությամբ կատարելու համար»:

Կարծում ենք, որ ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի այդպիսի սահմանումն ամբողջությամբ չի համապատասխանում նոր քր.օր.-ի 23-րդ հոդվածում տրված՝ մեղքի օրենսդրական սահմանմանը և, հետևաբար, համահունչ չէ մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգին: Մասնավորապես, մեր կարծիքով նոր քր.օր.-ի 6-րդ հոդվածում ավելորդ է «կամ կատարել է անզգուշությամբ այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը միայն դիտավորությամբ կատարելու համար» ձևակերպու-

մը: Այդ պնդումը հիմնավորվում է ստորև ներկայացվող փաստարկներով:

5.3. Հանցանքի հատկանիշները և անձի արարքում դրանց հաստատման հերթականությունը

ՀՀ նոր քր.օր.-ի 16-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ «Հանցանք է համարվում սույն օրենսգրքով նախատեսված, պատժի սպառնալիքով արգելված, հանցագործության սուբյեկտի կողմից մեղավորությամբ կատարված արարքը»: Նշված սահմանումից բխում է, որ հանցանք համարվելու համար անձի արարքը պետք է օժտված լինի հետևյալ հատկանիշներով՝

1. քրեական օրենսգրքով նախատեսված լինելը,
2. պատժի սպառնալիքով արգելված լինելը,
3. հանցագործության սուբյեկտի կողմից կատարված լինելը,
4. մեղավորությամբ կատարված լինելը:

Հանցանքի սահմանման մեջ նշված հատկանիշների այդպիսի հերթականությունը պատահական չէ: Մեղավորությամբ կատարված լինելու, որպես հանցանքի հատկանիշի առկայության հարցին հնարավոր է անդրադառնալ միայն այն բանից հետո, երբ հաստատվել են հանցանքի մյուս հատկանիշները: Այսինքն, նախ անհրաժեշտ է հաստատել, որ անձի կատարած արարքը **հակաիրավական է** (նախատեսված է քրեական օրենսգրքով և արգելված է պատժի սպառնալիքով), որից հետո միայն անդրադառնալ այն հարցին, թե արդյոք անձը գիտակցել է (կարող էր գիտակցել) իր արարքի հակաիրավականությունը, այսինքն՝ արդյոք նա արարքը կատարել է **մեղավորությամբ**:

Անձի արարքում հանցանքի հատկանիշների հաստատման այդպիսի հերթականությունը բխում է նաև քրեադատավարական օրենսդրության տրամաբանությունից: Այս-

պես, ՀՀ նոր քրեական դատավարության օրենսգրքի 342-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ վերդիկտ կայացնելիս դատարանը ներկայացված հաջորդականությամբ լուծում է հետևյալ հարցերը.

- 1) ապացուցված են արդյոք մեղադրյալին վերագրվող փաստական հանգամանքները (արարքը).
- 2) ապացուցված է արդյոք այդ արարքի քրեական հակաիրավականությունը.
- 3) ապացուցված է արդյոք մեղադրյալի կողմից այդ արարքը կատարելը.
- 4) ապացուցված է արդյոք մեղադրյալի մեղավորությունը տվյալ արարքը կատարելու մեջ:

Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն, նշված հարցերից որևէ մեկին ժխտական պատասխան տալու դեպքում դատարանը կայացնում է արդարացման վերդիկտ: Դա նշանակում է, որ եթե անձի արարքի **քրեական հակաիրավականությունը** ապացուցված չէ, ապա այլևս անհրաժեշտ չէ անդրադառնալ նրա **մեղավորության** հարցին:

Մեղադրյալի մեղավորության հարցին դատարանը պետք է անդրադառնա այն դեպքում, երբ դրական պատասխան է տվել նախորդ երեք հարցերին: Հետևաբար, մեղքի բացակայության մասին եզրահանգում կարելի է անել միայն այն դեպքում, երբ՝

- 1) ապացուցված են մեղադրյալին վերագրվող փաստական հանգամանքները,
- 2) ապացուցված է այդ արարքի քրեական հակաիրավականությունը,
- 3) ապացուցված է մեղադրյալի կողմից այդ արարքը կատարելը,
- 4) ապացուցված է, որ անձը չի գիտակցել և տվյալ իրադրությունում չէր կարող գիտակցել իր արարքի հակաիրավականությունը:

5.4. Անձի արարքում հանցանքի հատկանիշների առկայության հարցի պարզումը հիպոթետիկ օրինակի հիման վրա

Ենթադրենք, անձն անզգուշությամբ ոչնչացրել է ուրիշի գույքը՝ պատճառելով առանձնապես խոշոր չափերի գույքային վնաս: Արդյո՞ք անձի արարքը հանցանք է, եթե ոչ, ապա հանցանքի հատկանիշների հաստատման ո՞ր փուլում ենք մենք հանգում նման եզրակացության:

Ինչպես արդեն գիտենք, առաջին հերթին անհրաժեշտ է պարզել, թե արդյոք անձի արարքը համապատասխանում է քրեական օրենքով նախատեսված որևէ հանցակազմի հատկանիշներին:

Գույքը ոչնչացնելու կամ վնասելու համար քրեական պատասխանատվությունը սահմանված է նոր քր.օր.-ի 264-րդ հոդվածով: Հոդվածի վերնագրում և դիսպոզիցիայում նշված չէ, թե սուբյեկտիվ կողմից ինչպես է դրսևորվում այդ հանցանքը՝ դիտավորությամբ, թե անզգուշությամբ: Սակայն, նոր քր.օր.-ի 24-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է՝ «Անզգուշությամբ կատարված արարքը հանցանք է, եթե սույն օրենսգրքի Հատուկ մասով դա նախատեսված է»: Նոր քր.օր.-ի 264-րդ հոդվածում անզգուշության մասին նշումը բացակայում է: Նոր քր.օր.-ում չկա նաև գույքն անզգուշությամբ ոչնչացնելու կամ վնասելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանող առանձին հոդված: Հետևաբար՝ գույքը ոչնչացնելը կամ վնասելը քրեորեն պատժելի է միայն այն դեպքում, եթե դա կատարվել է դիտավորությամբ: Իր հերթին դա նշանակում է, որ դիտավորությունը նոր քր.օր.-ի 264-րդ հոդվածով նախատեսված հանցանքի սուբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշ է:

Ելնելով վերոգրյալից՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ բերված օրինակում անձի արարքը չի համապատասխանում քր.օր.-ով նախատեսված հանցակազմի բոլոր հատկանիշներին, հետևաբար բացակայում է հանցանքի առաջին հատկանիշը՝ **քրեական օ-**

րենսգրքով նախատեսված լինելը: Տվյալ դեպքում այլևս վերանում է անձի **մեղավորության** հարցը քննարկելու անհրաժեշտությունը:

Ենթադրենք, քննարկվող օրինակում անձն առանձնապես խոշոր չափերի գույքն անզգուշությամբ ոչնչացնելու համար ապօրինաբար դատապարտվում է քր.օր.-ի 264-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետով: Կարելի՞ է արդյոք պնդել, որ դրանով ուղղակիորեն խախտվում է **ըստ մեղքի պատասխանատվության** սկզբունքը: Կարծում ենք՝ ոչ: Տվյալ դեպքում անձի ապօրինի դատապարտմամբ ուղղակիորեն խախտվում է **օրինականության** սկզբունքը, ըստ որի՝ ոչ ոք չի կարող ենթարկվել քրեական պատասխանատվության այն արարքի համար, որը կատարման պահին հանցանք չի համարվել (նոր քր.օր.-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մաս):

5.5. Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական սահմանման մեջ դիտավորության և անզգուշության մասին նշումների ավելորդության լրացուցիչ հիմնավորումներ

1) «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 14-րդ հոդվածի 8-րդ մասի համաձայն, օրենսդրական ակտի հոդվածների վերնագրերը պետք է համապատասխանեն հոդվածների բովանդակությանը: Հետևաբար, **ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի** օրենսդրական սահմանման մեջ պետք չէ նշել այնպիսի պայմաններ, որոնք ուղղակի կապ չունեն մեղքի հետ և վերաբերում են **հանցանքի այլ հատկանիշին** (քրեական օրենսգրքով նախատեսված լինելուն):

2) Եթե առաջնորդվենք այն տրամաբանությամբ, որ ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի օրենսդրական սահմանման մեջ արդարացված է ոչ միայն մեղքին, այլև հանցանքի ուրիշ հատկանիշին (քրեական օ-

րենսագրքով նախատեսված լինելուն) վերաբերող պայմանի (հանցակազմի **սուբյեկտիվ կողմի** առկայության) ամրագրումը, ապա նույնքան արդարացված պետք է համարել, օրինակ, այդ հոդվածում նաև հավասարազոր՝ հանցակազմի **օբյեկտիվ կողմի** առկայության պայմանի ամրագրումը: Սակայն անհեթեթե կլինի ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքին վերաբերող հոդվածում ամրագրել, օրինակ, դրույթ այն մասին, որ քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն ֆիզիկական անձը, որը քրեական օրենսգրքով նախատեսված արարքը կատարել է առանց բռնություն գործադրելու այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը միայն բռնություն գործադրելով կատարելու համար:

3) Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի գործող օրենսդրական սահմանման մեջ դիտավորության և անզգուշության մասին նշումը կարող է թողնել սխալ տպավորություն, թե դիտավորությունն ու անզգուշությունը նոր քր.օր.-ում դիտարկվում են որպես մեղքի ձևեր, ինչպես դա նախկին քրեական օրենսգրքում էր: Դիտավորությունն ու անզգուշությունը, իհարկե, որոշակիորեն կապված են մեղքի հետ առնվազն այն պատճառով, որ դրանց հաստատումն անհրաժեշտ նախադրյալ է անձի մեղավորության հարցին անդրադառնալու համար: Սակայն դրանց բացակայությունը ոչ թե ինքնաբերաբար նշանակում է նաև **մեղքի** բացակայություն, այլ **մեղքի առկայության հարցին անդրադառնալու անհրաժեշտության** բացակայություն:

4) Քր.օր.-ի 6-րդ հոդվածի ավելորդ ձևակերպումը («կամ կատարել է անզգուշությամբ այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը

միայն դիտավորությամբ կատարելու համար») վերացնելը չի առաջացնի օրենսդրական բաց, քանի որ այդ ձևակերպման հիմքում ընկած գաղափարն արդեն իսկ ամրագրված է նոր քր.օր.-ի 24-րդ հոդվածի 2-րդ մասում՝ «Անզգուշությամբ կատարված արարքը հանցանք է, եթե սույն օրենսգրքի Հատուկ մասով դա նախատեսված է»:

Եզրակացություն

Նոր քր.օր.-ում մեղքի արժեքաբանական հայեցակարգի ամրագրումն առաջադիմական քայլ էր: Սակայն նոր քր.օր.-ի՝ մեղքին վերաբերող իրավակարգավորումների համակարգային վերլուծությունը հիմք է տալիս այնդեմ, որ օրենսդիրը, ձգտելով մեղքի ինստիտուտը ամրագրել նորմատիվիստական (արժեքաբանական) հայեցակարգին համահունչ, այնուամենայնիվ չի կարողացել խուսափել մեղքի հոգեբանական հայեցակարգին բնորոշ որոշ ձևակերպումներից: Պատկերավոր ասած՝ նոր քր.օր.-ում մեղքի նոր հայեցակարգը մատուցվել է որոշակիորեն հին «փաթեթավորմամբ»:

Ելնելով վերոգրյալից՝ առաջարկում ենք նոր քր.օր.-ի 6-րդ հոդվածը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ՝ «Քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն ֆիզիկական անձը, որը սույն օրենսգրքով նախատեսված արարքը կատարել է առանց մեղքի, այսինքն՝ չի գիտակցել իր արարքի հակահրավականությունը և տվյալ իրադրությունում չէր կարող գիտակցել դա»:

Կարծում ենք, ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի այդպիսի օրենսդրական սահմանումն առավել համահունչ կլինի մեղքի արժեքաբանական (նորմատիվիստական) հայեցակարգին:

Չրականության ցանկ

1. Голованова Наталья, Еремин Владимир, Игнатова Милена, Козочкин Иван, Крылова Наталья, Серебренникова Анна. Уголовное право зарубежных государств. Под ред. И. Козочкина. М.: Омега-Л, 2003, 576 с.:
2. Головиненков Павел. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия. М.: Проспект, 2017, 312 с.
3. Жалинский Альфред. Современное немецкое уголовное право. М.: Проспект, 2006, 560 с.
4. Рарог Алексей. Основные принципы уголовного права ФРГ (критический анализ). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М.:, 1966, 20 с.
5. Չարույզյան Արա: «Մեղքի հասկացության շուրջ»: Բանբեր Երևանի համալսարանի. իրավագիտություն: 2021, № 2, էջեր 22-27:
6. Дубовик Ольга. «Вина в немецком уголовном праве». Правоведение. 1993. №3. сс. 51-60:
7. Козочкин Иван. «Основания ответственности в современном уголовном праве». Государство и право. 2010. № 10. сс. 83-92:
8. Назаренко Геннадий. «Содержательный и законодательно-технический аспекты принципа субъективного вменения (вины) в уголовном праве России». Вестник Нижегородской академии МВД России. 2020. № 2., сс. 97-104:
9. Хилюта Вадим. «Вина в уголовном праве: поиск новой концепции». Юристы-Правоведь. 2021, N 4 (99), сс. 93-99.
10. ՀՀ կառավարության 2015 թվականի հունիսի 4-ի նիստի N 25 արձանագրային որոշումը ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի հայեցակարգին հավանություն տալու մասին: 16 հոկտեմբեր 2022, <https://www.arlis.am/Annexes/4/ardz.N25-4-15.doc>
11. ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրք, 16 հոկտեմբեր.2022, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=154763>
12. ՀՀ քրեական օրենսգրք, 16 հոկտեմբեր 2022, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=153080>
13. ՀՀ օրենքը «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին», 16 հոկտեմբեր.2022, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=120733>

PRINSIPLE OF LIABILITY IN ACCORDANCE WITH THE GUILT IN THE NEW CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

Misak Markosyan

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Educational Complex of Police of RA

misakmmm100@gmail.com

Abstract

The article presents the brief descriptions of the psychological and value-based (normativistic) concepts of guilt as well as the grounds for transition from the psychological concept of guilt to that of value-based (normativistic) in the new Criminal Code of RA, the main disadvantages of the psychological concept are pointed out.

The author presents the correlation between the subjective side (intention and negligence) of guilt and offence in the context of value-based (normativistic) concept of guilt, analyzes the functions of guilt (supporting and measuring) in the German criminal law. The author comes to the conclusion that in the new Criminal Code of RA, the legislature assigned only the supporting function to guilt. Consequently, intention

and negligence are not as closely related in national criminal law as they are in German criminal law. In the author's opinion intention and negligence can be viewed upon only as demonstrations of subjective side but not as degrees of guilt or types of guilt.

Based on the systematic analysis of the guilt-related legal regulations of the new Criminal Code, the author arrives at a conclusion that the legislative definition of the principle of liability in accordance with the guilt, stipulated by the new Criminal Code of RA, does not fully comply with the legislative definition of guilt arising from the value-based (normativistic) concept of guilt.

Based on the results of the research, the author makes a legislative proposal related to the new definition of the principle of liability in accordance with the guilt.

Keywords: offence, guilt, psychological concept, value-based concept, intention, negligence.

Ներկայացվել է՝ 18.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՀՀ-ՈՒՄ ԴՐԱՆՑ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՓՈՐՁԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արթուր Ֆրոնզի Մովսիսյան

հայցորդ

ՀԵՀ, Իրավագիտության ամբիոն

artmov831@gmail.com

Ամփոփագիր

ՀՀ արդի հարկային հսկողության ու մասնավորապես հարկային ստուգումների համակարգը լինելով զարգացման փուլի մեջ գտնվող համակարգ, ունի մշտական բարեփոխումների կարիք: ԽՍՀՄ փլուզումից ու նոր շուկայական տնտեսության անցումից հետո ՀՀ-ի առջև խնդիր է ծառայել հարկային համակարգը, ներառյալ վերահսկողության, հսկողության ու ստուգումների համակարգը համապատասխանեցնել սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների պահանջներին: Այս խնդրի լուծման տարբերակներից մեկը զարգացած երկրների համակարգերի ուսումնասիրությունն ու դրանց փորձը ՀՀ հարկային ստուգումների համակարգում կիրառումն է: Սույն հոդվածի մեջ նկարագրված են մի շարք առաջատար երկրների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հարկային հսկողության և հարկային ստուգումների իրականացման կարգն ու օրենսդրական կարգավորումները: Առաջատար երկրների ընտրությունն ինքնանպատակ չէ, քանի որ նրանք անցել են զարգացման բավականին երկար ճանապարհ և այս երկրների փորձը կարևոր է ՀՀ հարկային ստուգման համակարգի բարեփոխման համար: Ուսումնասիրության ընթացքում վերոհիշյալ երկրներում իրականացվող ստուգումների ընթացքում տեղի ունեցող գործընթացները համեմատել ենք ՀՀ-ում իրականացվող հարկային ստուգումների ընթացքում տեղի ունեցող գործընթացների հետ և կարծում ենք, որ ուսումնասիրության այս մեթոդի կիրառությունը ամենաարդյունավետն է մեր առջև դրված նպատակին հասնելու համար: Ուսումնասիրությունն իրականացնելիս նշել ենք նաև այս երկրների ստուգման համակարգերից յուրաքանչյուրի այն առանձնահատկությունները, որոնք մեր կարծիքով առավել արդյունավետ կերպով կարող են կիրառվել ՀՀ հարկային հսկողության ու մասնավորապես հարկային ստուգումների համակարգում:

Հիմնաբառեր. Հարկային ստուգումներ, հարկային հսկողություն, վերահսկողություն կամերալ ստուգումներ, արտագնա ստուգումներ:

Ներածություն

Աշխատանքում համեմատական է տարված ՀՀ և արտասահմանյան հարկային ստուգումների համակարգերի միջև և փորձ է արված վեր հանել այն բացթողումներն ու հանգամանքները, որոնց պարագայում հար-

կային ստուգումները ավելի արդյունավետ կերպով կիրականացվեն: Կարևոր է հատկապես անդրադառնալ հարկային ստուգումների իրականացման մեթոդներին, առավել ևս, որ այս երկրներն ունեն միմյանցից տարբեր, բայց միևնույն ժամանակ բավականին արդ-

յունավետ մեթոդներ և մոտեցումներ, որոնք կարող են վերաբերել ստուգումների ժամկետներին, հաճախակիությանը, խորությանը և այլ հանգամանքներին:

Տարբեր պետություններ տարբեր մոտեցումներ ունեն հարկային հսկողության մեթոդների ժամկետների ու նպատակների վերաբերյալ: Ինչպես ՀՀ-ում արտասահմանյան երկրներում նույնպես հարկային ստուգումները լինում են կամերալ (office audit), որոնք իրականացվում են հարկային մարմնում և արտաքին (field audit), որն արդեն իրականացվում է հարկատուի գործունեության վայրում:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում մեծ ուշադրություն են դարձնում անուղղակի հարկերին ու նրանց նկատմամբ ստուգումներին: Տարբեր են նաև մոտեցումները հարկային ծառայողների, նրանց նկատմամբ պահանջների ու գործառույթների վերաբերյալ:

Արտասահմանյան երկրներում, արտագնա հարկային ստուգումների և նրանց տեսակների համար, հիմնականում ցուցիչ են հանդիսանում նախնական ստուգման փուլում ավտոմատացված ծրագրի արդյունքներն ու երրորդ անձանցից ստացված տեղեկատվությունը: Լայն կիրառություն ունի պատահական ստուգման ինստիտուտը (random audit programs): Այս ծրագրի շրջանակում ստուգումներ կարող են իրականացվել ցանկացած փուլում. մինչև ֆինանսաիրավական հարաբերությունների առաջացումը, առաջացման ժամանակ և դրանից հետո: Նմանատիպ ստուգումները կոչված են հայտնաբերելու այսպես կոչված հարկային ճեղքերը /tax gap/: Ճեղքը առաջանում է հարկատուի հարկ վճարման պարտավորության ի հայտ գալու և փաստացի նրա կողմից վճարված հարկի տարբերության արդյունքում: Ստուգման այս տարբերակը, սակայն, ունի իր թերությունները:

Մասնավորապես, պատահական ստուգման դեպքում մի կողմից այն կարող է տեղի ունենալ պարտաճանաչ հարկատուի մոտ, որոշակի չափով սահմանափակելով նրա աշխատանքը, իսկ մյուս կողմից հարկային տեսուչների լրացուցիչ զբաղվածություն է առաջանում, որոնց ներուժը շատ հաճախ անհատեշտ է լինում այլ տեղերում: Չնայած այս թերություններին՝ շատ երկրներ, այնուամենայնիվ, շարունակում են կիրառել այս պրակտիկան: Կարծում ենք ՀՀ-ում նույնպես կարելի է կիրառել նմանատիպ մոտեցումը, ինչը բնականաբար ավելի զգոն կդարձնի հարկատուներին: Համեմատության նպատակով նշենք, որ ՀՀ-ում շատ հաճախ իրականացվում են հանկարծակի թեմատիկ ստուգումներ [ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, հոդված 335], որոնք, կարծում ենք, ստուգման ավելի նեղ շրջանակներ են ընդգրկում: Արտասահմանյան երկրներում նույնպես ընդունված է հարկային ստուգումներից առաջ հարկատուին տեղեկացնելու ինստիտուտը: Սրա վերաբերյալ կան որոշակի տարբերություններ հատկապես եվրամիության երկրներում: Մասնավորապես, որոշ եվրոպական երկրներում տեղեկացնելու պարտավորությունը ամրագրված է օրենսդրական մակարդակում, իսկ այլ երկրներում այն իրագործվում է ավանդույթի ուժով: Ստուգման ժամանակը տատանվում է մեկից մինչև տասներկու ամիս: Օրինակ Մեծ Բրիտանիայում ավելի շատ ժամանակ է հատկացվում անուղղակի հարկերի գծով ստուգումների և ավելի քիչ ժամանակ ուղղակի հարկերին: Հարկ է նշել, որ Մեծ Բրիտանիայում հարկային ստուգումներ իրականացնելու համար չկա օրենսդրորեն սահմանված կարգ, իսկ օրինակ՝ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում գործում է բավականին խիստ օրենսդրական հիմք: Մեծ Բրիտանիային հարկային օրենսդրության ուսումնասիրությունները վկայում են, որ հարկային ստուգման արդյունքները բողո-

քարկելու դեպքում Մեծ Բրիտանիայում առաջին հերթին ստուգվում են հարկեր վճարելու պարտավորության առկայությունը, իսկ Գերմանիայում կամ Ֆրանսիայում առաջին հերթին ստուգվում են հարկային մարմինների գործողությունների իրավաչափությունը՝ անկախ հարկ վճարելու պարտավորության առաջացումից:

Անդրադառնալով Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի հարկային հսկողության և ստուգումների կազմակերպման և իրացման իրավակարգավորումների առանձնահատկություններին նկատենք, որ Ֆրանսիայում հարկային հսկողությունն իրականացնում են դեպարտամենտներում ստեղծված հարկային կենտրոնները, որոնք իրականացնում են հարկատուների հետ ընթացիկ աշխատանքը: Ֆրանսիայում ֆիզիկական անձինք, անկախ իրենց եկամուտների չափից, պարտավոր են հարկային մարմիններ ներկայացնել հայտարարագիր: Հսկողությունն իրականացվում է կամերալ և արտագնա մեթոդով [Livre des procédures fiscales, 237]: Կամերալ ստուգման դեպքում հարկային տեսուչը կարող է պահանջել լրացուցիչ բացատրություններ կամ փաստաթղթեր: Վերջինս իրավունք ունի նաև դիմել հարկային այլ ստորաբաժանումներին ավելի մանրամասն ստուգում իրականացնելու համար, եթե հարկատուն համապատասխան բացատրություն չի ներկայացնում կամ վճարում սահմանված հարկերը: Ֆրանսիայում արտագնա ստուգումներ իրականացվում են պատշաճ իրավական հիմքերի առկայությամբ: Ստուգում իրականացնելուց 8 օր առաջ հարկատուն պետք է տեղեկացվի սպասվելիք ստուգումների վերաբերյալ: Բացառություն կարող են կազմել այն դեպքերը, երբ կան արժանահավատ ապացույցներ, որ հարկատուն հարկեր է թաքցնում: Ստուգումներն իրականացվում են նախորդ երեք տարիների համար, իսկ ստուգ-

ման հաճախականության վերաբերյալ որևէ օրենսդրական կարգավորում չկա: Ստուգման օբյեկտ հանդիսացող հարկատուների ընտրությունը կատարվում է տարբեր չափորոշիչներով՝ ռիսկերի գնահատման հիման վրա: Ըստ այդմ առաջին հերթին ընտրվում են այն հարկատուները, որոնց գործունեության մեջ նկատվում են հարկեր թաքցնելու միտումներ կամ նրանց վերաբերյալ այլ աղբյուրներից ստացվում են նման տեղեկատվություններ: Ստուգման տևողությունը կախված է տնտեսական գործունեության ծավալներից: Փոքր կազմակերպությունների ստուգման տևողությունը չի կարող գերազանցել երեք ամիսը, իսկ խոշոր կազմակերպությունների ստուգման առավելագույն ժամկետ նշված չէ: Նշենք, որ հարկային մարմինները պարտավոր են պատասխանել հարկատուի գրավոր հարցումներին, որոնք հետագայում դատարանում կարող են իր դեմ օգտագործվել: Համեմատության համար արձանագրենք, որ ՀՀ-ում ստուգումների ժամկետների նկատմամբ կիրառվում է ստանդարտ մոտեցում [ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, հոդված 341, կետ 1], իսկ ֆրանսիական տարբերակը ավելի ճկուն է:

ԱՄՆ-ում հարկային հսկողությունը հիմնականում իրականացնում է Ներքին եկամուտների ծառայությունը (Internal revenue service, այսուհետ IRS): Վերջինիս գործողությունների նկատմամբ վերահսկողություն է իրականացնում Ֆինանսների նախարարությունը: ԱՄՆ-ում հարկային համակարգը աչքի է ընկնում հարկատուների և պետական մարմինների միջև համագործակցության բարձր մակարդակով: Մասնավորապես, պետական մարմինները տարբեր միջոցներով փորձում են բարձրացնել հարկատուների իրավագիտակցությունը խորհրդատվությունների, տեղեկատվական նյութերի և այլ միջոցներով: ԱՄՆ-ում յուրաքանչյուր քաղաքացի որևէ հարկատուի կողմից ապօրինություններ

նկատելու դեպքում, կարող է տեղեկացնել հարկային մարմիններին և ստանալ որոշակի տոկոս թերի գանձված հարկերի գանձումից: Խախտում հայտնաբերելու դեպքում IRS մարմինները կարող են կալանք դնել հարկատուի բանկային հաշվի կամ գույքի վրա: Դիտավորությամբ հարկեր վճարելուց խուսափելու դեպքում հարկային մարմինները կարող են արգելք դնել գործունեության վրա: ԱՄՆ-ում հարկեր թաքցնելու համար սահմանված են չափազանց խիստ պատժամիջոցներ, ընդհուպ մինչև ազատագրկում: Համեմատության համար արձանագրենք, որ ՀՀ-ում նման իրավիճակները կարգավորվում են ՀՀ քրեական օրենսգրքով, [ՀՀ քրեական օրենսգիրք, հոդված 205] ըստ որի՝ հարկերից չարամտորեն խուսափելու դեպքում կարող է սահմանվել տուգանք, իսկ խախտումի կրկնության դեպքում նաև ազատագրկում: IRS մարմինները հարկատուների վերաբերյալ տեղեկատվություն են հավաքում նրանց հրապարակային գործունեությունից: ԱՄՆ-ում ի տարբերություն այլ երկրների բավականին տարբեր ռիսկայնության գնահատման մակարդակ կա: Հատուկ ուշադրություն են դարձնում խոշոր հարկատուներին և մեծ եկամուտ ստացողներին, անկախ բիզնեսի մեծությունից, անշարժ գույքերի տիրապետողներին, ինչպես նաև այն հարկատուներին, որոնք իրենց ստացած եկամուտի մեկ տոկոսից ավելի ծավալով բարեգործություն են անում: Վերջապես նշենք, որ ԱՄՆ-ում հարկերից խուսափողների նկատմամբ իրականացվում է նաև այսպես ասած տեղեկատվական գրոհ՝ սոց և միդիա-հարթակներում անընդհատ տարածելով անբարեխիղճ հարկատուի տվյալները:

ԱՄՆ-ում հիմնականում իրականացվում է երեք տեսակի հարկային ստուգում: Առաջինը՝ փաստաթղթերի համապատասխանության ստուգումն է (correspondence examination), որն իրականացվում է հարկային մարմնում, փաս-

տաթղթերի ստուգման միջոցով: Ստուգման այս տարբերակի դեպքում հարկային մարմինը կարող է փոստով պահանջել հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերի ներկայացում: Այս փուլում հիմնականում տեղի է ունենում համակարգչային ծրագրերի միջոցով մաթեմատիկական ստուգում: Մյուս դեպքերում արդեն մեզ քաջ ծանոթ կամերալ և արտագնա ստուգումներն են: Կամերալ ստուգումների ժամանակ կիրառում են ավտոմատացված համակարգ, սակայն վերջնական եզրակացությունը տրվում է ձեռքով մշակումից հետո: Կամերալ հարկային ստուգումներն իրականացնում են հարկային աուդիտորները, իսկ արտագնա ստուգումները՝ ավելի բարձր որակավորում ունեցող հարկային տեսուչները: Կամերալ ստուգումների ընթացքում հարկատուն կարող է հրավիրվել հարկային մարմին՝ բացատրություններ կամ փաստաթղթեր ներկայացնելու համար: Հարկային տեսուչը ինքնուրույն է որոշում՝ թե կոնկրետ կամերալ, թե արտագնա հարկային ստուգման ենթարկի հարկատուին: Հարկային ստուգումներ իրականացնելու ընթացքում հարկային մարմինները հարկման օբյեկտի հետ առնչություն ունեցող ցանկացած անձի կարող են հրավիրել հանդիպման նրանից տեղեկատվություն ստանալու համար, իսկ եթե վերջինս հրաժարվում է ներկայանալ, ապա հարկային մարմինը կարող է ստիպել ներկայանալ դատական կարգով: Հարկային ստուգման արդյունքում արձանագրություն կազմելուց հետո հարկատուին տրվում է մեկ ամիս ժամանակ այն բողոքարկելու համար:

Հետաքրքիր է նաև խնդրահարույց հարցերի շուրջ հարկատուի և հարկային մարմինների միջև համաձայնության ինստիտուտը: Եվ այս հարցում նախաձեռնությունը կարող է բխել կամ հարկատուի կամ հարկային մարմինների կողմից: ԱՄՆ-ում բավականին հաճախ կիրառվում է այդ պրակտիկան, որը կա-

րող է կիրառվել հարկային ստուգման տարբեր փուլերում: Կարևոր է արձանագրել, որ համաձայնագիրը կազմվում է IRS կողմից և ունի պարտադիր ուժ: Նշենք այդպիսի համաձայնագրերից մի քանիսը.

1. Համաձայնագիր կնքվում է հարկային ստուգումներից անմիջապես հետո և վերաբերում է ստուգումների արդյունքում արձանագրված հարկային պարտավորություններին: Ըստ համաձայնագրի ստուգող մարմինը ոչինչ չի ձեռնարկում առաջացած հարկային պարտավորությունների վերաբերյալ (տույժ, տուգանք)

2. Համաձայնագիրը կնքվում է բողոքարկման ընթացքում, երբ հարկատուն պարտավորվում է վճարել առաջացած հարկային պարտավորությունները, առանց հավելյալ տույժերի և տուգանքների:

Նշենք, որ ԱՄՆ-ում շատ խիստ և հետևողական են հարկային տեսուչների գործողությունների նկատմամբ և միտումնավոր հոգուտ հարկատուի գործողություն արձանագրելու դեպքում տեսուչները կարող են ազատվել աշխատանքից, տուգանվել կամ նույնիսկ ազատագրվածն դատապարտվել մինչև մեկ տարի ժամկետով:

Գերմանիայում հարկային հսկողությունն իրականացնում է հարկային ոստիկանությունը [Алиев и др., 32]: Գերմանիայի հարկային օրենսդրությունը հարկային ոստիկանությանը օժտել է լայն լիազորություններով, ընդհուպ մինչև հարկային օրենսդրության խախտողի խուզարկություն կամ ձերբակալում: Գերմանիայում հարկային ստուգումների պլանավորումը իրականացնում է հարկային մարմնի ղեկավարը ամենամյա և եռամսյակային ծրագրերով: Հարկային ստուգումները պլանավորելիս հաշվի են առնվում ստուգումների համար հատկացվող միջոցների և հարկատուին աշխատանքին նվազագույնը միջամտելու սկզբունքները:

Արտասահմանյան երկրների հարկային հսկողությունը կարգավորող իրավական ակտերի պահանջների ընդհանրությունների հիման վրա կարող ենք սահմանել այն իրավական հիմքերը, որոնց առկայությամբ հարկատուները կարող են ենթարկվել ստուգման: Հարկային ստուգման հիմք կարող են հանդիսանալ.

1. Մեծածավալ ներմուծում կամ արտահանում
2. Այլ կազմակերպությունների կամ արժեթղթերի շուկայում ներդրումներ
3. Կազմակերպության վերակազմակերպում կամ լուծարում
4. Պետության կողմից ֆինանսական միջոցների ստացում
5. Կազմակերպության զարգացման համար անհատական միջոցների ներդրում և անձնական օգտագործման համար միջոցների տրամադրում:

Հարկատուներին հարկային ստուգումների վերաբերյալ ծանուցումը կախված է գործունեության ծավալներից: Մասնավորապես խոշոր ընկերությունները ծանուցվում են հարկային ստուգումների վերաբերյալ չորս շաբաթ առաջ, միջին ընկերությունները՝ երեք շաբաթ առաջ, իսկ փոքր ընկերությունները՝ մեկ շաբաթ առաջ: Հարկատուն հարգելի պատճառ ունենալու դեպքում իրավունք ունի տեղափոխել ստուգման օրը: Եթե հարկային ստուգման արդյունքում խախտում չի հայտնաբերվում, ապա արձանագրություն չի կազմվում և հարկատուն միայն ծանուցվում է դրա վերաբերյալ: Հարկային ստուգումները Գերմանիայում իրականացվում են երկու տարբերակով՝ պատահական և հատուկ: Առաջինի դեպքում վիճակագրական տվյալների հիման վրա ընտրվում է հարկատուն, որի նկատմամբ իրականացվում է ստուգում: Իսկ հատուկ ստուգումների տարբերակի դեպքում հարկատուն

ընտրվում է ըստ խախտումների ռիսկայնության հավանականության: Ըստ գերմանական օրենսդրության պետական բոլոր մարմինները հարկատուների մոտ ենթադրվող խախտումների վերաբերյալ կասկած ունենալու դեպքում պարտավոր են այդ մասին տեղեկացնել հարկային մարմիններին: Հետաքրքրական է նաև Գերմանիայում հարկային տեսուչների աշխատանքի գնահատման կարգը: Եթե ԱՄՆ-ում հարկային տեսուչի կողմից անգործություն կամ ապօրինի գործողություններ են նկատվում, ապա նրանց նկատմամբ կիրառվում են պատասխանատվության շատ խիստ միջոցներ: Գերմանիայում հարկային տեսուչների համար գործում է սահմանված բալային համակարգ, որը կրում է մշտական բնույթ և հարկային տեսուչի հետագա աշխատանքն ու պաշտոնական դիրքը հիմնականում կախված է հենց այդ բալերի հաշվարկից:

Մեծ Բրիտանիայում հարկային ստուգումների համակարգը կիրառվում է ավելի շատ ավանդույթային և ոչ օրենսդրական կարգավորումների հենքի վրա, ինչը ցույց է տալիս, որ այս երկրում մեծ տեղ են հատկացնում հարկատուի և պատկան մարմինների միջև մշտական փոխվստահության մթնոլորտ պահպանելու համար: Հարկային քաղաքականությունը իրականացնում են երկու կառույցներ՝ պետական եկամուտների և մաքսերի վարչությունը (HMRC) և ֆինանսների և գանձապետական նախարարությունը (HMT): Իսկ բուն հարկային հսկողություն իրականացնող մարմինը հանդիսանում է տարածքային հարկային տեսչությունը: Այս կառույցում իրականացվում են նախնական հարկային ստուգումները, որոնք բնորոշ են կամերալ ստուգումների, այսինքն՝ հարկային մարմնում տեղի է ունենում մուտք գործած փաստաթղթերի ստուգում: Ծանոթացման նպատակով ընդգծենք, որ բրիտանական մոդելում փաս-

տաթղթերին տրվում է որոշակի կարգավիճակ, որոնց փակցվում են որոշակի տառեր:

Օրինակ.

1. A, եթե խախտումներ չեն արձանագրվել,
2. R, որի դեպքում փաստաթուղթը որոշ ցուցանիշների մասով ունի ավելի խորը ուսումնասիրության կարիք
3. E, որի դեպքում իրականացվում է կրկնակի ստուգում:
4. Որոշ դեպքերում հայտարարագրին կարող է տրվել A+ կարգավիճակ, որը ենթադրում է աննշան սխալներ:

E և R կարգավիճակով փաստաթղթերը ավելի խորը ուսումնասիրության են ենթարկվում բարձր որակավորում ունեցող հարկային աուդիտորների կողմից: Փաստաթղթերի մանրակրկիտ ստուգման համար չափանիշներ կարող են հանդիսանալ հարկատու սեփականատերերը, նրանց գործունեության ոլորտը և այլ ցուցանիշներ: Բրիտանական հարկային հսկողությանը բնորոշ են տարբեր, շատ դեպքերում ավտոմատացված (LVS, RAP և այլն) համակարգերի կիրառումը: Ի տարբերություն շատ այլ երկրների Բրիտանիայում ստուգումները իրականացվում են հիմնականում փաստաթղթային՝ աուդիտի միջոցով: Հարկային տեսուչը կարող է հարկատուի տարածք ստուգման նպատակով մուտք գործել միայն վերջինիս համաձայնության դեպքում: Բացառություն են կազմում միայն այն դեպքերը, երբ կա քրեական հետապնդում: Հակառակ դեպքում, եթե հարկային տեսուչը հիմնավոր կասկածներ ունի հարկատուի կողմից հնարավոր խարդախությունների կամ խախտումների վերաբերյալ, նա պետք է անպայման խուզարկության թույլտվություն ստանա: Մեծ Բրիտանիայում մեծ տեղ է հատկացնում կազմակերպություններում արտաքին աուդիտի արդյունքներին, որոնք հարկային մարմինների համար հիմք են հանդիսանում հար-

կատուին ռիսկային կամ ոչ ռիսկային կարգավիճակ շնորհելու համար:

Եզրակացություն

Ինչպես նշվել է ներածությունում աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել զարգացած երկրների հարկային հսկողության ու ստուգումների համակարգն ու համեմատելով ՀՀ հարկային հսկողության համակարգի հետ գտնել այն բացթողումները, որոնց կարգավորման պարագայում ՀՀ-ն կունենա ավելի արդյունավետ հարկային հսկողության համակարգ: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան ունեն բավականին զարգացած համակարգեր, որոնք ունեն յուրաքանչյուր երկրին բնորոշ առանձնահատկություններ: Մի կողմից՝ ԱՄՆ-ում և հատկապես Մեծ Բրիտանիայում, որտեղ այն կարգավորվում է ավանդույթի ուժով, բավականին կարևորվում են հարկատու-հարկային մարմին հարաբե-

րությունները, մյուս կողմից՝ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում այս հարաբերությունները կարգավորվում են հստակ օրենսդրական հիմքով: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ վերոհիշյալ երկրների հարկային ստուգումների համակարգային շատ տարրեր կարող են օգտագործվել ՀՀ հարկային ստուգումների համակարգում: Դա վերաբերում է մասնավորապես՝ հարկային մարմին և տնտեսվարող սուբյեկտ հարաբերություններին, ինչի բարելավումն էական նշանակություն կարող է ունենալ: Կիրառելի է նաև հարկային ստուգումների ժամկետների մոդելը, որտեղ կախված հարկատուի մեծությունից, ստուգման տարբեր ժամկետներ են կիրառվում: Չափազանց կարևորում ենք նաև պատահական ստուգումների ինստիտուտի կիրառումը, որն ավելի ընդգրկուն է վերոհիշյալ երկրների պարագայում և ապահովում է հարկատուների զգոնությունը, ինչի կարիքը կա ՀՀ-ում:

Գրականության ցանկ

1. Налоговый контроль в России и зарубежных странах: формы и методы его осуществления, Алиев Ш.И., Алиева З.М., Таилова А.Г. Тамбов 2020, 80 стр.
2. Livre des procédures fiscales, Dernière modification: 05.10.2022, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069583/,
3. ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, 01.10.2022թ., <https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=tsTLTaxLaws>,
4. ՀՀ Քրեական օրենսգիրք, 03.10.2022, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=153080>.

TAX CONTROL SYSTEMS OF FOREIGN COUNTRIES AND LEGAL FEATURES OF THEIR APPLICATION EXPERIENCE IN RA

Artur Movsisyan

Researcher

EUA, Chair of Law

artmov831@gmail.com

Abstract

The choice of the leading countries is not an end in itself, since they have gone a long way in development, and the experience of these countries is important for the reform of the tax audit system of RA.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

In the course of the research, we have compared the processes taking place during inspections in the above-mentioned countries with the processes taking place during tax audits in Armenia, and we consider, that the application of this research method is the most effective to achieve the goal set for us. During the implementation of the research, we have also noted the peculiarities of each of the verification systems of these countries, which, in our opinion, can be most effectively applied in the RA tax control system and, in particular, in the system of tax audits.

Keywords: tax audits, tax control, control desk inspections, on-site inspections (external).

Ներկայացվել է՝ 10.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

**ԳԻՏԱԿԱՆ, ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ ՓՈՐՁԵՐԻ ԹՈՒՅԼԱՏՐԵԼԻՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. ՄԱՐԴՈՒ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ
ԿԼՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԳԵԼՔԸ**

Արթուր Սեյրանի Նահապետյան

ՀԵՀ, Իրավագիտության ամբիոն
nahapetyanartur@gmail.com

Ամփոփագիր

ՀՀ սահմանադրությունը 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ենթարկվեց էական փոփոխությունների, որոնք առնչվում էին նաև մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներին՝ հստակեցնելով և առավել մանրամասնելով հիմնական իրավունքներին նվիրված դրույթները, սահմանափակման դեպքերը, հիմքերը, ինչպես նաև այդ սահմանափակումների հիմքում դրված սկզբունքները:

Փոփոխությունների արդյունքում ՀՀ սահմանադրության 25-րդ հոդվածի հոդվածի 3-րդ մասն ամրագրեց գործունեության այնպիսի տեսակներ՝ բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում եվգենիկական փորձերը, մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելը, մարդու վերարտադրողական կլոնավորումը, որոնք կարող են ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն հանգեցնել մարդու ոչ միայն ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի, այլև այլ հիմնական իրավունքների խախտմանը: Իսկ նույն հոդվածի 4-րդ մասն ամրագրեց այն նվազագույն երաշխիքները, որոնց առկայության պայմաններում է միայն հնարավոր մարդուն գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի ենթարկելը:

Այս փոփոխություններն առաջ են բերում ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքը, դրա երաշխավորումը, այս ոլորտը կարգավորող օրենսդրությունը նորովի դիտարկելու անհրաժեշտություն՝ հաշվի առնելով նաև այս ոլորտում այլ երկրների և միջազգային կազմակերպությունների կուրսակած փորձը և լավագույն պրակտիկան:

Ուստի, սույն հոդվածում որոշ գիտնականների արտահայտած գաղափարների, հայացքների, մոտեցումների և միջազգային-իրավական մի շարք փաստաթղթերի ուսումնասիրության լույսի ներքո ներկայացվում են գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի թույլատրելիության սահմանները և այդ համատեքստում մարդու վերարտադրողական կլոնավորման բացարձակ արգելքը:

Իրականացված վերլուծության արդյունքում կատարվել են նաև որոշ տեսական ընդհանրացումներ և արվել են գիտագործնական բնույթի եզրակացություններ:

Հիմնաբառեր. գիտական, բժշկական, այլ փորձեր, թույլատրելիության սահմաններ, մարդու վերարտադրողական կլոնավորում, բացարձակ արգելք:

Ներածություն

ՀՀ սահմանադրության [ՀՀ գործող սահմանադրություն] 25-րդ հոդվածի 4-րդ մասն

ամրագրում է, որ ոչ ոք չի կարող առանց իր ազատ և հստակ արտահայտած համաձայնության ենթարկվել գիտական, բժշկական

կամ այլ փորձերի: Մարդը նախապես տեղեկացվում է նման փորձերի հնարավոր հետևանքների մասին: Առանց համաձայնության գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի ենթարկելու արգելքն ամրագրված էր նաև 2005 թվականի խմբագրությամբ սահմանադրության [«Նախկին սահմանադրություն»] 17-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությամբ, ըստ որի՝ մարդուն չի կարելի առանց իր համաձայնության ենթարկել գիտական, բժշկական և այլ փորձերի: Ի տարբերություն 2005 թվականի խմբագրության՝ «Սահմանադրության գործող տարբերակում ամրագրվել է լրացուցիչ երկու երաշխիք:

Մասնավորապես՝ համաձայնությունը պետք է ազատ և հստակ արտահայտված լինի: Ազատ արտահայտված համաձայնությունը ենթադրում է, որ կամքի արտահայտմանը բռնության, սպառնալիքի, խաբեության կամ այլ ոչ իրավաչափ միջոցներով միջամտություն չի թույլատրվում, իսկ նման միջամտությունը պետք է հանգեցնի որոշակի պատասխանատվության: Հստակությունը ենթադրում է, որ անձը նախ պետք է հստակ պատկերացնի՝ ի՞նչ փորձի մասին է խոսքը, գիտակցի դրա բնույթն ու նշանակությունն իր և/կամ հանրության համար, գիտակցի դրա հետևանքները և նոր միայն կոնկրետ փորձի ենթարկվելու համաձայնություն տա:

«Սահմանադրության մեկնաբանություններում նշվում է, որ 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասը պետք է մեկնաբանել 1-ին մասի հետ սերտ համակարգային կապի մեջ: Խոսքը վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապես փորձերի արգելմանը, այլ այնպիսի փորձերին, որոնք կարող են կրել անմարդկային բնույթ, վնասել մարդու առողջությանը կամ պարունակել այդպիսի վտանգ, նվաստացնել նրա պատիվն ու արժանապատվությունը: Եթե գիտական, բժշկական և այլ փորձերը չեն պարունակում

այդպիսի հետևանքների առաջացման վտանգներ, ապա դրանք կարող են կիրառվել նաև առանց մարդու համաձայնության: Սահմանադրությունը չի արգելում փորձերի կիրառումն ընդհանրապես, այլ միայն 17-րդ հոդվածի 1-ին մասի իմաստով հասկացված փորձերի կիրառումը: Այսպիսով, ինչպես «Սահմանադրությունը, այնպես էլ միջազգային իրավական ակտերը մարդուն առանց իր համաձայնության գիտական, բժշկական և այլ փորձերի ենթարկելը որակում են որպես խոշտանգման, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի մասնավոր դեպք: Նմանատիպ վերաբերմունքից մարդուն զերծ պահելու համար «Օրենսդրության մեջ մշակվել են համապատասխան իրավական երաշխիքներ [Հարությունյան, Վաղարշյան, 2005]:

Գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի 4-րդ մասին տալ ոչ թե նեղ մեկնաբանություն, այլ՝ ավելի լայն մեկնաբանություն: Ամրագրված լինելով 25-րդ հոդվածում, ենթադրվում է, որ գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերը պետք է առնչվեն մարդու ֆիզիկական կամ հոգեկան անձեռնմխելիությանը:

Ուստի, կարծում ենք, որ այն ինքնուրույն, առավել լայն բովանդակություն ունի, և բացի մարդու ֆիզիկական կամ հոգեկան անձեռնմխելիությունից, պետք է ներառի ցանկացած գիտության կամ գործնական կյանքի ցանկացած ոլորտին վերաբերող փորձ, որը որևէ կերպ կառնչվի «Սահմանադրությամբ երաշխավորված հիմնական իրավունքներից կամ ազատություններից որևէ մեկին:

Փորձերի դեպքում ազատ և հստակ համաձայնության առկայության անհրաժեշտության հարցը պետք է որոշվի այն չափանիշով, թե արդյոք նման փորձը միջամտում է որևէ հիմնական իրավունքի կամ ազատության, թե ոչ:

Մարդկանց ներգրավմամբ հետազոտությունների իրականացմանն անդրադարձել է նաև Եվրոպայի Խորհրդի՝ «Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության մասին» կոնվենցիան **[Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины]** որն առավել մանրամասն կանոնակարգումներ է նախատեսում դրանց վերաբերյալ: Մասնավորապես՝ 16-րդ հոդվածը նվիրված է այն անձանց պաշտպանությանը, որոնք հանդես են գալիս որպես փորձարկվողներ: Մարդկանց վրա հետազոտություններ կարող են իրականացվել միայն հետևյալ պայմաններն ապահովելու դեպքում.

1. Առկա չեն իրենց արդյունավետությամբ համադրելի հետազոտության այլընտրանքային մեթոդներ.

2. Ռիսկը, որին ենթարկվում է փորձարկվողը, չի գերազանցում այն ենթադրյալ օգուտը, որը պետք է մարդն ստանա տվյալ փորձի արդյունքում.

3. Տվյալ հետազոտության նախագիծը հաստատվել է իրավասու մարմնի կողմից գիտականորեն հիմնավորվածության անկախ փորձաքննություն անցնելուց հետո՝ ներառյալ դրա նպատակի կարևորությունը և էթիկայի տեսանկյունից դրա ընդունելի լինելու բազմակողմանի դիտարկումը.

4. Փորձի ենթարկվող անձը հստակ տեղեկացվել է օրենքով նախատեսված իր իրավունքների և երաշխիքների մասին.

5. Անձը տվել է հստակ արտահայտած, կոնկրետ գրավոր համաձայնություն, որից ցանկացած պահի կարող է հրաժարվել:

Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության մասին կոնվենցիայի 17-րդ հոդվածն անդրադառնում է նաև այն դեպքերին, երբ անձն ունակ չէ տալու նման համաձայնություն կամ անմիջականորեն անձի առողջության վրա որևէ ազդեցություն չի կարող ունենալ

կամ նվազագույն ռիսկեր է պարունակում կոնկրետ փորձը:

Նշված կոնվենցիային կից լրացուցիչ արձանագրություններից մեկը նվիրված է կենսաբժշկության ոլորտում հետազոտություններին:

Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության մասին կոնվենցիային կից լրացուցիչ արձանագրության **[Additional protocol to the convention on human rights and biomedicine]** նպատակն է ապահովել մարդու ամբողջականությունը, այլ հիմնական իրավունքները ցանկացած հետազոտություն իրականացնելիս՝ ներառյալ կենսաբժշկության ոլորտում մարդու օրգանիզմին միջամտությունները:

Այդ արձանագրության 2-րդ հոդվածի մեջ նշված միջամտություն եզրույթը ներառում է ինչպես ֆիզիկական միջամտությունը, այնպես էլ ցանկացած այլ միջամտություն այն չափով, որ չափով, որ վտանգ է ներկայացնում անձի հոգեկան առողջության համար:

Քննարկվող արձանագրության 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ մինչև որևէ փորձ իրականացնելն անհրաժեշտ է հիմնավորել, որ փորձը կամ հետազոտությունը կծառայի որոշակի իրավաչափ նպատակի և չի խախտի մարդկանց իրավունքները, գիտականորեն կհիմնավորվի փորձի կամ հետազոտության անհրաժեշտությունը, որը պետք է համապատասխանի գիտության մեջ ընդունված համընդհանուր չափանիշներին և իրականացվի պրոֆեսիոնալ չափորոշիչներին և պահանջներին համապատասխան որակավորված հետազոտողի վերահսկողության ներքո:

Արձանագրության բացատրական զեկույցում **[Explanatory report to the additional protocol to the convention on human rights and biomedicine]** նշվում է, որ 8-րդ հոդվածում ամրագրված պահանջը կարող է իրականացվել անկախ գնահատողներ կամ գիտական խորհրդատուներ ներգրավելու միջոցով: Գի-

տական հիմնավորվածությունը գնահատելիս պետք է, մասնավորապես, հաշվի առնել հետազոտության նախագծի նպատակահարմարությունը, հետազոտության նպատակները, տեխնիկապես դրա իրագործելիությունը, վիճակագրական մեթոդները և նվազագույն քանակի մասնակիցների մասնակցությամբ հիմնավոր եզրակացություններ անելու հնարավորությունը:

Արձանագրության 13-րդ հոդվածի համաձայն՝ հետազոտությանը մասնակցելու հրավեր ստացող մասնակիցներին պետք է տրամադրվի լիարժեք և ամբողջական տեղեկատվություն հետազոտության կամ փորձի վերաբերյալ՝ ներառյալ հետազոտության բնույթը, ռիսկերը, նպատակները, շրջանակները, մասնավոր կյանքի գաղտնիության երաշխավորվածությունը, ֆինանսավորման աղբյուրները, վնաս պատճառելու դեպքում արդարացի փոխհատուցման ընթացակարգերը և այլն:

Բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում մարդու վերարտադրողական կլոնավորման արգելքը

«Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի 3-րդ մասը բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում՝ նախորդող պարագրաֆներում քննարկված դեպքերից բացի արգելում է նաև մարդու վերարտադրողական կլոնավորումը: Ի տարբերություն նախորդ գործընթացների՝ մարդու կլոնավորումը միջազգային փաստաթղթերում միանշանակ է ընկալվում և որևէ բացառություն անելու հնարավորություն ամրագրված չէ: Մասնավորապես՝ Եվրոպայի Խորհրդի Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության մասին կոնվենցիային կից լրացուցիչ արձանագրություններից մեկը նվիրված է մարդու կլոնավորման արգելքին, որի 1-ին հոդվածի 1-ին մասն ամրագրում է, որ «այլ մարդկային էակի հետ՝ կենդանի, թե մա-

հացած, գենետիկորեն նույնական մարդկային էակի ստեղծմանն ուղղված ցանկացած միջամտություն արգելվում է»:

Իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասը պարզաբանում է, որ նույն հոդվածի իմաստով մարդկային էակի հետ «գենետիկորեն նույնական» մարդկային էակ ասելով պետք է հասկանալ մարդկային էակ, որն ունի այլ մարդկային էակի միջուկի գեների հավաքածուի պես նույն գեների հավաքածուն:

Նույն լրացուցիչ արձանագրության 2-րդ հոդվածն արգելում է որևէ բացառություն նախատեսել, նույնիսկ «Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության մասին» կոնվենցիայի 26-րդ հոդվածի 1-ին մասում նախատեսված արժեքների պաշտպանության նպատակով:

Դրա համար անհրաժեշտ է տարանջատել հետևյալ երեք իրավիճակները. բջիջների կլոնավորումը՝ որպես տեխնիկական գործընթաց, սաղմնային բջիջների օգտագործումը կլոնավորման տեխնիկական գործընթացներում և մարդու կլոնավորումը:

Օրինակ՝ կիրառելով սաղմի առանձնացման կամ միջուկի փոխանցման մեթոդները: Առաջին իրավիճակն էթիկայի տեսանկյունից ամբողջությամբ ընդունելի է, երկրորդ իրավիճակը պետք է դիտարկել սաղմի պաշտպանության տեսանկյունից: Մարդու կլոնավորման հետ կապված երրորդ իրավիճակի հետևանքներն ամբողջությամբ ընկնում են կլոնավորումն արգելող լրացուցիչ արձանագրության գործողության տակ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով կատարված ուսումնասիրության արդյունքները՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

- «Սահմանադրությունը մարդու ազատ և հստակ արտահայտած համաձայնության պայմաններում սկզբունքորեն չի արգե-

լում մարդուն ենթարկել գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի:

- Սահմանադիրը, թեև շեշտադրում է «գիտական» կամ «բժշկական» հասկացությունները, սակայն դրանով չի սահմանափակվում: Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի գործողությունը տարածվում է ցանկացած ոլորտի ցանկացած փորձի վրա՝ սոցիալական, տնտեսական, հոգեբանական և այլն՝ գիտական, թե ոչ:

- Ցանկացած փորձ, որը որևէ կերպ կառնչվի Սահմանադրությամբ երաշխավորված որևէ հիմնական իրավունքի կամ ազատության, պետք է բավարարի 25-րդ հոդվածի պահանջներին:

- Մինչև որևէ փորձ իրականացնելը, օրենքով սահմանված կարգով, պետք է հիմնավորվեն դրա անհրաժեշտությունը, նպատակները, խնդիրները, որոնց լուծման համար պետք է օգտագործվեն արդյունքները:

- Մարդը կարող է ենթարկվել փորձերի, եթե առանց որևէ արտաքին ֆիզիկական կամ հոգեկան ազդեցության, ազատ կամարտահայտման միջոցով հստակ և գրավոր համաձայնություն է տվել մասնակցել որևէ կոնկրետ փորձի:

- Նախորդ կետում նշված պահանջն ապահովելու համար անհրաժեշտ է, որ մարդն ամբողջական տեղեկատվություն ունենա և լիարժեք պատկերացում կազմի իրականացվելիք փորձի վերաբերյալ: Սահմանադրությունն ամրագրում է, որ մարդը նախապես

տեղեկացվում է նման փորձերի հնարավոր հետևանքների մասին:

- «Հնարավոր հետևանքներ» եզրույթին, կարծում ենք պետք է տրվի շատ լայն մեկնաբանություն՝ դրա բովանդակության մեջ ներառելով առնվազն հետևյալ տարրերը՝

1. փորձի նպատակի և լուծվող խնդիրների վերաբերյալ տեղեկատվություն,
2. փորձի ողջ գործընթացի բոլոր փուլերի վերաբերյալ տեղեկատվություն,
3. իր անձի հետ կապված ֆիզիկական, հոգեբանական, սոցիալական և այլ կարճաժամկետ և/կամ երկարաժամկետ բոլոր հնարավոր հետևանքների մասին տեղեկատվություն,
4. նման հետևանքների պատճառով անձի կրած վնասների փոխհատուցման ընթացակարգերի վերաբերյալ տեղեկատվություն:

- Մարդու վերարտադրողական կլոնավորման սահմանադրական պահանջն օրենսդրից պահանջում է հստակ սահմանել մարդու վերարտադրողական կլոնավորման հասկացությունը՝ հաշվի առնելով միջազգային փաստաթղթերում տրված բնորոշումները և ամրագրել քրեական պատասխանատվություն մարդու վերարտադրողական կլոնավորմանն ուղղված գործունեություն ծավալելու համար, ինչն ի դեմս ՀՀ գործող քրեական օրենսգիրքի [ՀՀ գործող քրեական օրենսգիրք] 186-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված օրինակարգավորման, արդեն իսկ արվել է:

Գրականության ցանկ

1. Գ. Հարությունյան, Ա. Վաղարշյան, «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ», Իրավունք, Երևան, 2010 թվական:
2. Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины: Конвенция о правах человека и биомедицине, 04.04.1997, 04.10.2022, <https://rm.coe.int/168007d004>.

3. Additional protocol to the convention on HR and biomedicine, concerning biomedical research, 25.I.2005, 06.10.2022, <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008371a>.
4. Explanatory report to the additional protocol to convention on HR and biomedicine, concerning biomedical research, 25.I.2005, 08.10.2022, <https://rm.coe.int/16800d3810>.
5. ՀՀ գործող սահմանադրություն, ՀՀ ՊՏ 2015.12.21 / Հատուկ թողարկում, հոդված 1118), 10.10.2022, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723>:
6. ՀՀ նախկին սահմանադրություն, ՀՀ ՊՏ 2005.12.05 / Հատուկ թողարկում, հոդված 1426), 11.10.2022, <http://concourt.am/armenian/constitutions/const1995.htm>:
7. ՀՀ գործող քրեական օրենսգիրք, 2021.05.17-2021.05.30, 13.10.2022, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=169566>:

LIMITATIONS ON PERMISSIBILITY OF SCIENTIFIC, MEDICAL OR OTHER EXPERIMENTS. THE PROHIBITION ON HUMAN REPRODUCTIVE CLONING

Artur Nahapetyan

EUA, Chair of Law

nahapetyanartur@gmail.com

Abstract

The RA constitution underwent significant changes in the referendum of December 6, 2015, which were also related to the basic rights of a person and a citizen, clarifying and detailing the provisions dedicated to basic rights, the cases of limitation, the bases, as well as the principles underlying these limitations.

As a result of the amendments, part 3 of article 25 of the RA Constitution established such types of activities as eugenic experiments, turning human organs and tissues into a source of profit, human reproductive cloning in the fields of medicine and biology, which can directly or indirectly lead to violation of not only physical and mental immunity right, but also to violation of the other fundamental rights. And the part 4 of the same article established the minimum guarantees, under the conditions of which it is only possible to subject a person to scientific, medical or other experiments.

These changes lead to the need to review physical and mental immunity right, its guarantee, the legislation regulating this field, taking into account the experience and best practices of other countries and international organizations in this area.

Thus, this article presents limits on the permissibility of scientific, medical or other experiments and in that context the absolute prohibition of human reproductive cloning under the light of study of different scholars' ideas, views, approaches and a number of international and legal documents.

Based on the analysis, some theoretical generalizations were made and scientific-practical conclusions were presented.

Keywords: scientific, medical, other experiments, limits of permissibility, human reproductive cloning, absolute prohibition.

Ներկայացվել է՝ 17.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Նորիկ Էդիկի Շահնազարյան

հայցորդ

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ

norik.shaxnazaryan@yandex.ru

Ամփոփագիր

Հոդվածում հետազոտական վերլուծության են ենթարկվում սահմանադրական մոդելների զարգացման միտումները պայմանական և արդի ժամանակներում: Սահմանադրական մոդելները բազմազան են՝ կապված նրա էությունից ու բովանդակությունից: Հիմնականում լինում են ազատական (լիբերալ) և ավտորիտար, գրված և չգրված, ճկուն և կոշտ և այլն: Սահմանադրական մոդելը՝ հասարակության զարգացման իրավաբանական հետազոտություն է:

Հոդվածում սահմանադրական մոդելը բնութագրվում է, որպես որոշակի սոցիալ-քաղաքական մոդելում՝ հասարակական հարաբերությունների, սահմանադրական կարգավորման բովանդակության և եղանակների, սահմանադրական ինստիտուտների կիրառման նկատմամբ:

Կարծում ենք, որ սահմանադրական մոդելի հասկացությունը ընդգրկում է բազմաթիվ չափորոշիչներ, որոնց միջոցով տարբերվում են սահմանադրության բնութագրական հատկանիշները: Սահմանադրական մոդելի հասկացությունը բավականին լայն է, քանի որ ներառում է հասարակության և պետության կազմակերպման իրավական ձևերը, անհատի իրավական կարգավիճակի հիմքերը, պետական (և ընդհանրապես հանրային) կառավարման սահմանները և մեթոդները, սահմանադրական հարաբերությունների սոցիալական բովանդակությունը (համամարդկային և ազգային արժեքների, ինչպես նաև սոցիալական շահերի հաշվառման տեսանկյունից), այդ հարաբերությունների կայունությունը և հարաշարժությունը, սահմանադրության որոշ ֆորմալ-իրավաբանական բնութագրեր:

Հոդվածում եզրահանգում է արվել սահմանադրական մոդելների պայմանական ծագումնաբանության, դրանց հասկացության հստակեցման, բնութագրման, նշանակության և արդի ժամանակաշրջանում զարգացման միտումների վերաբերյալ:

Հիմնաբառեր: սահմանադրություն, սահմանադրական մոդել, ավտորիտար, ազատական, իրավագիտակցություն, իրավական մշակույթ, տեսլական:

Ներածություն

Հոդվածի արդիականությունը կայանում է նրանում, որ սահմանադրական մոդելների զարգացման նշանակությունը, ներկայումս առավել քան երբևէ, կարևորում է հասարակական հարաբերություններում սահմանադրական սկզբունքների ու նորմերի գործադրման հուսալի երաշխավորումը, այդ հարաբերու-

թյունների սահմանադրականացումը՝ որպես իրավական, ժողովրդավարական համակարգերի և սկզբունքների կայացման նախադրյալ:

Հոդվածի նպատակն է հիմնավորել, որ սահմանադրական մոդելն արտացոլում է տվյալ հասարակության իրավագիտակցության և իրավական մշակույթի աստիճանը,

պետական կառուցվածքի և կառավարման ձևի տեսլականը հիմնական օրենքում:

Հետազոտության առարկան են հանդիսացել սահմանադրական մոդելների էությունն ու հասկացությունը:

Առաջին սահմանադրական մոդելի ծագումը կապված է Ամերիկայի և Եվրոպայի զարգացած երկրներում ազատ շուկայական տնտեսությունների հաստատման հետ: Դա լիբերալ-կապիտալիստական մոդելն էր: Առաջին սահմանադրությունները պարունակում էին գաղափարներ, հայեցակարգային մոտեցումներ, որոնք արտահայտվել էին նոր ժամանակների մտածողների կողմից: Նրանց գաղափարների հիմքում ընկած էին ավատական միահեծան կառավարման ձևից հրաժարումը, մարդու բնական իրավունքների ընդունումը, ժողովրդավարության որոշակի տարրերի ներածումը (կառավարման հանրապետական ձև, խորհրդարանը որպես միակ օրենսդիր մարմին, հավասար ընտրական իրավունք): Այս երեք հարցերը. իշխանություն, մարդու իրավունքներ և դեմոկրատիա՝ կազմում էին տվյալ ժամանակաշրջանի սահմանադրական մոդելի բովանդակության էությունը: Հասարակության և իշխանությունների միջև հարաբերությունները կառուցվում էին քաղաքացիական հասարակության հայեցակարգի հիման վրա, այսինքն՝ պետությունը պիտի հարգեր մարդու հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները, ճանաչում էին մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիությունը, իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, տեղական ինքնակառավարկման համակարգը: Ֆրանսիայի Սահմանադրությունում ճանաչվում էր նաև միահեծանության դեմ պայքարով պարտադրված «մարդանց եղբայրությունը» (արժեքների հայեցակարգը ծագել է հետագայում XIX դարի վերջերում - XX դարի սկզբներում ավստրիական և գեր-

մանական գրականության մեջ, իսկ համամարդկային արժեքների հայեցակարգը միայն XX դարի 30-50-ական թթ): Սահմանադրությունը տարբերակում էր իշխանությամբ «չօտարվող, բնական» մարդու իրավունքները որպես քաղաքական (պետական) հանրային անդամի քաղաքացու իրավունքներից: Սոցիալ-տնտեսական իրավունքները (աշխատանքի, հանգստի, թոշակի, կրթության, առողջապահության և այլն) այդ շրջանի սահմանադրություններով չէին նախատեսվում: Սահմանադրությունները որևէ կոլեկտիվ տարրեր (քաղաքացիների միավորումների, հասարակության մեջ դրանց դերի ընդունում) չէին պարունակում: XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրներում մարդու իրավունքները, առանձին դեմոկրատական ինստիտուտները զարգացում ստացան, սակայն հիմնականում առաջին սահմանադրական մոդելը՝ սահմանափակ ժողովրդավարական բնույթի գործիքակազմային լիբերալ-կապիտալիստական տիպի մոդելն է: Այս մոդելին դասվող սահմանադրությունը՝ գործիքակազմային սահմանադրություն է, նրանում հիմնական հատվածը նվիրում էին պետական մարմիններին, դրանց հարաբերություններին, գործունեությանը: Բոլոր դեպքերում տվյալ մոդելը հիմնադրել է սահմանադրականության սկիզբը՝ ունենալով հասարակության, պետության, մարդու և քաղաքացու կարգավիճակի զարգացման համար զգալի նշանակություն [*Ромашов*]:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմից հետո (1914-1918թթ) կապիտալիստական երկրներում և 1917թ. ծագած առաջին սոցիալիստական ավտորիտար պետությունում Ռուսաստանի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետությունում, ինչպես նաև Մոնղոլիայում ծագեցին այլ սահմանադրական մոդելներ: Կապիտալիզմի երկրներում

նոր մոդելը հասունանում էր դանդաղ: Առաջին «ծիծեռնակներ» հանդիսացան 1917թ. Մեքսիկայի և Գերմանիայի Սահմանադրությունները (Վեյմարյան Սահմանադրություն, 1919թ), որոնք ընդունվեցին հեղափոխական իրադարձությունների հետևանքով, իսկ Ավստրիայի 1920 թ. Դաշնային սահմանադրական օրենքները, որոնք հանդիսացան Ավստրո-Հունգարական կայսրության փլուզման արդյունք, ընդունվեցին նաև Չեխոսլովակիայի և Լեհաստանի 1921թ. Սահմանադրությունները: Սոցիալական հարաբերություններին վերաբերվող առանձին նոր դրույթներ առկա էին Չիլիի 1926թ., Իռլանդիայի 1937թ. Սահմանադրությունների մեջ: Այս սահմանադրություններից որոշները հեռացան սահմանադրական կարգավորման ավանդական օբեկտից (իշխանություն, ինչպես նաև անհատների քաղաքական և անձնական իրավունքներ) և քայլ կատարեցին դեպի սոցիալական պետության հայեցակարգը: 1917թ. Մեքսիկայի Սահմանադրության մեջ (ուղղումների հսկայական թվով գործում է նաև մեր օրերում) խոսվում էր «ժողովրդի կյանքի տնտեսական, օրենսդրական և սոցիալական մակարդակի անդադար բարելավման վերաբերյալ» (հոդ. 3), պնդվում, «որ պետությունը ուղղորդում է ազգային զարգացումը, ապահովելով դրա ամբողջական բնույթը» (հոդ. 25), խոսվում անհատների, խմբերի և սոցիալական դասակարգերի միջև հարստության և եկամուտների բաշխման (հոդ.25), սոցիալական արդարության (հոդ.28) վերաբերյալ: 1919թ. Վեյմարյան Սահմանադրությունը, որը պատմության մեջ մտավ որպես առաջին եվրոպական սոցիալական սահմանադրություն [Жалинский, Рерихи, 26-27], բացի որոշ սոցիալ-տնտեսական իրավունքներից պարունակում էր նաև մասնավոր սեփականության սոցիալական գործառնության վերաբերյալ ձևակերպումներ, նախատեսում էր դեմոկրա-

տական ինստիտուտների զարգացումը: Ճշմարիտ է, դա չխանգարեց Գերմանիայում ֆաշիստների իշխանության գալուն: Բացի դրանից, սահմանադրությունը մնաց ֆորմալ գործող նաև նրանց իշխանության ժամանակաշրջանում (փոփոխություններով, որոնք ձևափոխում էին վերջինիս էությունը):

Ավստրիայի 1920թ. առաջին Դաշնային Սահմանադրական օրենքը խոսում էր դասակարգային առավելությունների բացառման (հոդ.7), հողային բարեփոխությունների, «աշխատավորության և ծառայողների մասնագիտական պալատների», «աղքատների» հովանավորության (հոդ. 12), էթնիկ խմբերի իրավասարության վերաբերյալ: 1937թ. Իռլանդիայի Սահմանադրության մեջ արդեն առկա էր «Սոցիալական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները» հատուկ գլուխ, որը կազմված էր մեկ հոդվածից (հոդ. 45): Այդ գլխում և այլ հոդվածներում խոսվում էր, որ «սեփականության իրավունքը պետք է կարգավորվի սոցիալական արդարության սկզբունքին համապատասխան» (հոդ. 43), սակավաթիվ անհատների ձեռքերում սեփականության կենտրոնացման անթույլատրելիության, որ «պետությունը պետք է պաշտպանի հասարակությանը անարդար շահագործումից» (հոդ. 45): Գլխավորապես, Առաջին Համաշխարհային պատերազմից հետո կապիտալիստական պետություններում ծագեցին նոր սահմանադրական մոդելի տարրեր, որոնք պատկանում էին ապագային: Նշված և որոշ այլ պետությունների սահմանադրություններում դեռ չկային հասարակական կառուցվածքի հիմքերի համալիր կոպլեքսային կարգավորումներ: Հանգամանորեն չէր խոսվում սեփականության ձևերի, տնտեսական կողմնորոշման, պետական իշխանության բնույթի, քաղաքական կուսակցությունների, այլ հասարակական միավորումների, տեղի ինքնակառավարման վերաբերյալ, չնա-

յած այդ շրջանում այն սկսվեց տարածվել բազմաթիվ երկրներում: Այս սահմանադրությունները չէին նախատեսում լիարժեք դեմոկրատական ինստիտուտներ: Այսպես՝ կանանց ընտրական իրավունքը ոչ միշտ էր իր իրավական ձևակերպումն ստանում սահմանադրությունում նույնիսկ դեմոկրատական երկրներում (Ֆրանսիայում դա տեղի ունեցավ միայն Երկրորդ Համաշխարհային պատերազից հետո 1946թ. [Закорова]: Այս մոդելի սահմանադրություններում միայն նշվում էին որոշ նոր մոտեցումներ և սկզբունքներ: Բոլոր դեպքերում, ակնհայտ է, որ այս մոտեցումները էական տարբերվում են առաջին սահմանադրական մոդելի սկզբունքներից: Դա սոցիալական տարրերով գործիքակազմային լիբերալ-կապիտալիստական մոդել է, հիմնականում, դեմոկրատական բնույթով: Այն իրենից ներկայացնում է դեպի սոցիալական սահմանադրությունը որոշակի քայլ:

Այս մոդելին զուգահեռ ավտորիտար սոցիալիզմի երկրներում՝ ԽՍՀՄ-ում, Մոնղոլիայում, որը այդ ժամանակաշրջանում համարվում էր ինքուրույն պետություն, Առաջին Համաշխարհային պատերազմից հետո ձևավորվեց սկզբունքորեն այլ մոդել: Այդ շրջանում երևան եկան 1918թ. ՌԴՍՀ, 1924թ. և 1936թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրությունները: Դա ավտորիտար սոցիալիզմի քաղաքական ոչ դեմոկրատական մոդել էր, բացահայտ գաղափարականացված, հենված մարքսիզմ-լենինիզմ սկզբունքների վրա: Տվյալ մոդելը գործիքակազմային էր աննշան աստիճանով: Պետական մարմինների գործունեությանը, հարաբերություններին քիչ նշանակություն էր տրվում: Գլխավոր խնդիրը հանդիսանում էր հասարակությունում կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերը:

Խորհրդային սահմանադրություններին համապատասխան յուրաքանչյուր երկրի բնակչություն բաժանվեց աշխատավորու-

թյան (ամենից առաջ բանվորության, չքավոր գյուղացիների և միջին խավի) և «շահագործողների» (մասնավոր սեփականատերեր և այլն): Շահագործողների դասը ենթակա էր չեզոքացման սոցիալիստական ձևափոխությունների արդյունքում (գործնականում կիրառվում էր նաև հարկադրական միջոցներ, օրինակ, աքսոր), մասնավոր սեփականությունը արգելված էր, ենթակա չեզոքացման: Ժողովրդի իշխանության վերաբերյալ թեզը մերժվեց և փոխարինվեց դասակարգային պետության վերաբերյալ թեզով: Հոչակելով աշխատավորության իշխանությունը, պրոլետարիատի դիկտատուրան՝ ԽՍՀՄ 1977թ. Սահմանադրությունը հաստատեց, որ պրոլետարիատի դիկտատուրան դադարել է, պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունը վերաճել է հասարակական սոցիալիստական պետության: Տեղական ինքնակառավարումը սկզբունքորեն մերժվում էր, ստեղծվում պետական մարմինների միասնական համակարգ՝ խորհուրդներ, որոնք ընտրովի մարմիններ էին, սակայն «շահագործողները քաղաքական իրավունքներից զուրկ էին (ԽՍՀՄ՝ մինչև 1936թ. Սահմանադրության ընդունումը, Մոնղոլիայում՝ մինչև 50-ական թվականների վերջը): Հոչակվում էր պետության և հասարակության մեջ մեկ (միակ) կոմունիստական կուսակցության ուղղորդիչ և ղեկավարող դերը: Այս դերը ամրագրվեց սահմանադրություններում (ԽՍՀՄ՝ 1936թ, սակայն նախկինում այն փաստացի գոյություն ուներ և ամրագրվեց համապատասխան օրենսդրությամբ): Դրա հետևանքով ԽՄԿԿ հնարավոր չէր հեռացնել իշխանությունից, օրինակ, ընտրությունների միջոցով (գործնականում հեռացումը իրականացվեց 1980 վերջում-1990 սկզբում հակաբռնատիրական դեմոկրատական հեղափոխության ընթացքում հիմնականում խաղաղ ճանապարհով): Այս մոդելի սահմանադրությունները հոչակում էին միակ

պարտադիր՝ մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարախոսությունը: Այլ տեսանկյունների քարոզչությունը պատժվում է համապատասխան քրեական օրենսդրությամբ:

Ներկայումս այս մոդելին են դասվում պահպանված սոցիալիստական երկրների սահմանադրությունները (Հյուսիսային Կորեա, Վիետնամ, Չինաստան, Կուբա, Լաոս), չնայած դրանք բոլորը ունեն իրենց առանձնահատկությունները: Բացի դրանից, 1990-2000թթ. գրեթե դրանցից յուրաքանչյուրում կատարվել են փոփոխություններ, որոնք որոշակի թուլացրել են վերջիններիս ավտորիտար բնույթը (հիմնականում տնտեսության ոլորտում), թույլատրված է մասնավոր ձեռնարկատիրական գործունեությունը, բազմակուսակցությունը (Չինաստանում) [Խաչատրյան], «շահագործողները» օգտվում են քաղաքական իրավունքներից, իսկ Չինաստանում 2000թ. սկզբից նրանց ընդունում են Կոմունիստական կուսակցության շարքեր և նշանակում ղեկավար պաշտոնների:

Սահմանադրական չորրորդ մոդելը ծագեց Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհում դեմոկրատական շարժման զարգացման իրավիճակում ֆաշիզմի պարտության պայմաններում: Այս մոդելի որոշակի դրույթների վրա իր ազդեցությունը ունեցավ ԽՍՀՄ սահմանադրական փորձը: ԽՍՀՄ Սահմանադրություններում (հատկապես հետագա) պարունակվում էին որոշ դրույթներ, որոնք այդ շրջանում բացակայում էին Արևմուտքի երկրների հիմնական օրենքներում: Շարադրվածը վերաբերվում է կուսակցության (սակայն միայն Կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերին ամրագրման առումով և այլ հասարակական միավորումների դերին, սոցիալ-տնտեսական իրավունքներին, հասարակության զարգացման մեջ «աշխատավորության» (աշխատանքի մարդու) դերի ընդունմանը, հասարակու-

թյան զարգացման մեջ պետության դերին, հասարակական արդյունքի բաշխման սկզբունքներին: Ավտորիտար սոցիալիզմի պայմաններում այս դրույթներից շատերը ուղղակի հանդիսանում էին կարգախոսներ: Մարդու դերը հասցվում էր ուղղակի կուսակցական-պետական մեքենայի «պտուտակին» («պտուտակ»՝ Ի. Վ. Ստալինի արտահայտությունը): Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո սահմանադրությունների ստեղծողները սահմանադրական շինարարության սոցիալիստական փորձում տեսան «ռացիոնալ հատիկ» և, հատկապես սոցիալական իրավունքների ճանաչման հարցում;

Ներկայումս տարածում են ստացել ժամանակակից սահմանադրության սոցիալ-գործիքակազմային դեմոկրատական մոդելների հիմնական գծերը: Այդ գծերը իրենց արտահայտումն էին ստացել 2004թ. Եվրոպական սահմանադրության նախագծի (որը չնդունվեց) մեջ, որի հիմնական հատված կազմում էր տնտեսական և սոցիալական հարցերի կարգավորումը: Նման մոդելի գլխավոր բաղադրիչները՝ սեփական ազգային առաձնահատկությունների հաշվառմամբ, ընդունում են պետությունների մեծ թիվ, այդ թվում հետխորհրդային և այլ պետություններ, որոնք ծագել են երկրագնդի տարբեր մայրցամաքներում, ներառյալ Աֆրիկան: Աշխարհի տարբեր երկրներում ավտորիտար ռեժիմների չեզոքացումից հետո ընդունվեցին 60-ից ավելի սահմանադրություններ (որոշ երկրներում կրկնակի), այդ թվում 27՝ հետսոցիալիստական պետություններում: Դրա հետ կապված գրականության մեջ առաջադրվում է համաշխարհային սահմանադրական գործընթացում հետսոցիալիստական սահմանադրության վերաբերալ հարցը: Քաղաքագետների, իսկ երբեմն այդ պետությունների ղեկավարների ընդհանուր գնահատականը հետևյալն է. հետսոցիալիստական սահմա-

նադրությունները՝ լավն են: Սակայն առկա են նաև հակառակ կարծիքները: Լեհաստանում միջազգային կոնֆերանսում, որը նվիրված էր հետսոցիալիստական սահմանադրությունների տասնյակ տարիների փորձի վերլուծությանը, բուլղարացի գիտնական Յա. Ռադևը խոսում էր, որ 1991թ. Բուլղարիայի Սահմանադրությունը «կազմվել է էկլեկտիկ պատճենման ուղիով», դա «սահմանադրական կոկտեյլ է» [Ten Years of Democratic Constitutionalism in Central and Eastern Europe, 365]: Գլխավոր զեկուցող լեհ պրոֆեսոր Վ. Սոկոլովի ընդհանուր եզրակացությունը հետևյալն է. «Մեր տարածաշրջանի ներդրումը (խոսք է գնում Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հետսոցիալիստական երկրների վերաբերյալ) համաշխարհային սահմանադրականության ինտելեկտուալ զարգացման մեջ տեսականորեն քիչ է:

Իսկապես, հետսոցիալիստական երկրների սահմանադրություններում որևէ սկզբունքային նոր որոշումներ չկան: Որոշ լրացումներ բոլոր դեպքերում առկա են: Դրանք պայմանավորված են հասարակության անցումային շրջանի առկայությամբ:

Ժամանակակից հետսոցիալիստական սահմանադրությունների ընդունումով անցում կատարվեց դեպի ժամանակակից սոցիալական, ժողովրդավարական կարգերի: Առաջարկված այլ անվանումները (հետինդուստրիալ, տեղեկատվական, բաց հասարակություն, դեմոկրատական կապիտալիզմ և այլն) դեռ կենսունակ չեն, սակայն հասկանալի է, որ հիմա «առաջադեմ» պետություններում, որտեղ իշխանության գլխում կանգնած կամ երկար ժամանակ եղել են սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, դա բացարձակ այլ կապիտալիստական հասարակություն է, քան XVII դարում - XX դարի առաջին կեսում: Դա սոցիալ-կապիտալիզմ է, որը վերաիմաստավորված ձևով ներառում է ավանդական սոցիալիստական ուսմունքի հիմքեր և կապի-

տալիզմին հակադիր համարվող որոշ տարրեր (օրինակ, սոցիալական արդարությունը, աշխատավորության իրավունքը, տնտեսական զարգացման պլանավորումը, կանխատեսումը): Սակայն հասարակության անցումային շրջանում կատարվում են բազմաթիվ բացասական երևույթներ (բնակչության կենսամակարդակի նվազեցում, աղքատների և հարուստների կտրուկ բևեռացում, կոռուպցիայի, հանցագործությունների աճ և այլն) [Պողոսյան], [Հարությունյան, Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը]: Նման անցումային շրջանը անխուսափելի է, եթե ցանկանում ենք ապրել ապագան լավագույն հասարակության մեջ: Շատ կարևոր է կարողանալ նվազագույնի հասցնել նման անցման բացասական կողմերը:

Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Գ. Հարությունյանը. «Մենք հանգել ենք այն հետևությանը, որ հատկապես հասարակական վերափոխումների պայմաններում սահմանադրականության ձևափոխումները դառնում են անկայունության և սոցիալական կատակլիզմների հիմնական պատճառը: Դրանց հաղթահարումը պահանջում է նպատակաուղղված և շարունակական սահմանադրական ախտորոշման հիման վրա գործուն և համակարգային սահմանադրական մշտադիտարկման առկայություն: Դա թե՛ պատմության դասն է և թե՛ ժամանակի մարտահրավերը, ինչը պահանջում է անհետաձգելի ուշադրություն և համարժեք գործողություն» [Հարությունյան, Սահմանադրական մշտադիտարկում, 76]:

Ընդհանրապես, հետսոցիալիստական սահմանադրությունները արտացոլում են անցումային շրջանի դրական և բացասական կողմերը: Դրանք ներառել են մարդու դարավոր փորձով մշակված համամարդկային արժեքները (սեփականության ձևերի բազմազանություն, գործարարական գործունեության

ազատություն, ժողովրդի իշխանություն, պետական իշխանության ճյուղերի տարանջատում, քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական իրավունքներ և այլն), սակայն միևնույն ժամանակ պահպանվել են հնի որոշ տարրեր (պետության ավելորդ ուժեղ կարգավորիչ դերը, մինչև ավտորիտար տարրեր, մարդու և քաղաքացու իրավունքների անբավարար երաշխիքներ, բյուրոկրատիզմ, դատական համակարգի ձևափոխում հասարակական կարծիքի և հասարակական վերահսկողության անտեսում): Նորի և հնի միավորումը սահմանադրական իրավունքի առանձին ինստիտուտներին տվել է յուրօրինակ բնույթ, որը էապես ազդում է սահմանադրական կարգավորումների արդյունավետության վրա: Եվ պատահական չէ, օրինակ՝ երեսուն տարվա ընթացքում ազգային Սահմանադրությունը ենթարկվել է էական փոփոխությունների, իսկ առաջիկայում նախատեսվում է երրորդ փոփոխությունը: Իհարկե, օրենքները, այդ թվում սահմանադրությունը ենթակա են փոփոխության՝ ըստ ժամանակի պահանջի, սակայն փոփոխությունները պետք է լինեն հիմնավորված, բխեն հասարակության զարգացման օրինաչափություններից և համարժեք լուծումներ տան ներքին և արտաքին մարտահրավերներին:

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սահմանադրական մոդելի հասկացությանը բնորոշ են հետևյալ հիմնական հատկանիշները.

Առաջին, ծագելով պատմական զարգացման բեկումնային փուլում, այս կամ այն սահմանադրական մոդելը հանդիսանում է հասարակության գլխավոր, արմատական պահանջների պատասխան: Սահմանադրական

մոդելը արտացոլում է հասարակության իրավագիտակցության մակարդակը և որոշակի աշխարհընկալումները, երկրի սոցիալական և քաղաքական-իրավական զարգացման առանձնահատկությունները:

Երկրորդ, սահմանադրական մոդելը բնութագրվում է օրգանական միասնությամբ: Սահմանադրական մոդելը՝ որոշակի հասարակական հարաբերությունների կարգավորման միասնական համակարգ է: Այն համամարդկային արժեքների տեսանկյունից, կիրառելով դրանք կոնկրետ երկրի առանձնահատուկ պայմանների հաշվառմամբ, ձևավորում է իրավական հիմք՝ հասարակական և պետական, հաստատությունների, հասարակության մեջ տարբեր կոլեկտիվների իրավական դրության, անհատի իրավական կարգավիճակի ամրագրման համար:

Երրորդ, սահմանադրական մոդելը՝ հասարակության զարգացման իրավաբանական հետազոծն է: Այն ոչ միայն և ոչ այնքան ամրագրում է ներկան, որքան հանդիսանում է կողմնորոշիչ դեպի ապագան:

Չորրորդ, ցանկացած նոր սահմանադրական մոդել, հանդիսանում է սոցիալական ցնցումներից հետո հասարակության կայունացման փաստ: Այս կամ այն մոդելի ընդունումից հետո ստեղծվում են պայմաններ հասարակական հարաբերությունների զարգացման համար: Իհարկե, դա պահանջում է նաև նոր օրենսդրության համակարգի առկայություն:

Եզրահանգում ենք որ, սահմանադրական մոդելի հասկացությունը կապված է իրավաբանական, սոցիալ-քաղաքական գործոններից, որոնք որոշիչ դերակատարում ունեն սահմանադրության այս կամ այն մոդելի որաշակիացման համար:

Գրականության ցանկ

1. Խաչատրյան Հ.Ա. Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության Սահմանադրությունը. Տեսական-իրավական վերլուծություն: Երևան, 2012:
2. Պողոսյան Գ.Ա. Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին: Երևան, 2006,
3. Հարությունյան Մ.Ա. Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը: Երևան, 2014:
4. Հարությունյան Գ.Գ. Սահմանադրական մշտադիտարկում: Երևան, 2016, էջ 76:
5. Ten Years of Democratic Constitutionalism in Central and Eastern Europe, Lublin, 2001. էջ365.
6. Ромашов Р.А. Современный конституционализм: теоретико-правовой анализ; дисс. д.-ра юрид.наук. Санкт-Петербург,1998.
7. Жалинский А., Рерих А. Введение в немецкое право. М., 2001, с.26-27.
8. Захарова М.В. Французская правовая система: теоретический анализ М., 2016:

THE TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL MODELS

Norik Shahnazaryan

Researcher

NAS RA, Institute of Philosophy, Sociology and Law

norik.shaxnazaryan@yandex.ru

Abstract

The trends in the development of constitutional models in historical and modern times are subjected to research analysis in the article. Constitutional models are diverse, related to its nature and content. Basically, there are liberal and authoritarian, written and unwritten, flexible and rigid, etc. The constitutional model is the legal trajectory of society's development.

In the article, the constitutional model is characterized as a certain socio-political approach to social relations, the content and methods of constitutional regulation, the application of constitutional institutions.

We believe that the concept of a constitutional model covers many criteria by which the characteristic features of the constitution are distinguished. The concept of the constitutional model is quite broad, as it includes the legal forms of organization of society and the state, the basis of the legal status of the individual, the boundaries and methods of state (and public in general) management, the social content of constitutional relations (from the point of view of accounting for universal and national values, as well as social interests), the existence and mobility of those relations, some formal-legal characteristics of the constitution.

In the article, a conclusion was made regarding the historical genealogy of constitutional models, clarification of their concept, characterization, significance and development trends in the modern period.

Keywords: constitution, constitutional model, authoritarian, liberal, legal awareness, legal culture, vision.

Ներկայացվել է՝ 22.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

**ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ (12-14-ՐԴ ԴԴ.).
ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՍԱԲԼ**

Պավլիկ Գագիկի Փոլադյան

հայցորդ

ՀԵՀ, Իրավագիտության ամբիոն

p.poladyan@gmail.com

Ամփոփագիր

Հոդվածը նվիրված է Հայ Առաքելական սուրբ Եկեղեցու պետական գործառույթների վերաբերյալ գիտական վերլուծություններին զարգացած միջնադարում (12-14-րդ դդ.)՝ ըստ Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի աշխատությունների:

12-րդ դարի վերջերից հայ ժողովուրդը լարել էր իր հոգևոր-ֆիզիկական բոլոր կարողությունները՝ պետականությունը կրկին վերականգնելու համար: Դատաստանագրքերը այդ մղումի հոգևոր կողմի արտահայտությունն էին: Ինքը՝ Մխիթար վրդ. Գոշը, «Նախադրության» Բ գլխում «Դատաստանագիրք» գրելու անհրաժեշտությունը բացատրում է փաստերկու պատճառով, որոնց մեջ Մխիթար Գոշը ընդառաջ է գնում ցանկալի գալիքին և սահմանում ապագա թագավորության պետաիրավական հիմունքները: Մխիթար Գոշը քաջատեղյակ էր մեր պատմությանը. նրա համար անցյալը սոսկ պատմություն չէ, այլև դաս ապագայի համար, ու նա պաշտպանում է Արշակունիների չիրականացած ձգտումը՝ Բագրատունիների դառը փորձը չկրկնելու համար, այն է՝ կենտրոնաձիգ, իրավական պետության կառուցումը: Այս առումով հետաքրքիր է այն, որ Սմբատ Սպարապետը, տարբերվելով միջնադարյան հայ մյուս գործիչներից, իր քաղաքական նպատակներին ու իրավական մտրեցումներին հաղորդում է շեշտված աշխարհիկ բնույթ: Եկեղեցին ենթարկելով աշխարհիկ իշխանությանը՝ Սմբատ Գունդստաբլը կարծում է, որ հոգևորականությունը չպետք է զբաղվի աշխարհիկ գործերով:

Հիմնաբառեր. Եկեղեցի, Մխիթար Գոշ, Սմբատ Գունդստաբլ, կանոնաիրավական համակարգ:

Ներածություն.

13-րդ դարի սկզբներին աշխուժանում է կյանքը Հյուսիսային Հայաստանում: Զաքարյան իշխանական տան ջանքերով, ազատվելով մահմեդական գերիշխանությունից՝ Հայաստանը հնարավորություն է ստանում տնտեսական, քաղաքական, մշակութային վերելք ապրելու, ինչի արդյունքում կարճ ժամանակ հետո հիմնվում են Սանահինի և Հադպատի վանքերն ու վարդապետարանները, Գլաձորի համալսարանը, Որոտնավանքն ու

Տաթևի վանքը և այլն: Այս դարաշրջանում Հայոց Եկեղեցում գործունեություն են ծավալում այնպիսի հայտնի գործիչներ, ինչպիսիք են՝ Ներսես Շնորհալին, Հակոբ Ա Կլայեցին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Տիրատուր Կիլիկեցին, Եսայի Նչեցին, Մխիթար Գոշը, Սմբատ Գունդստաբլը և այլք:

12-րդ դարի վերջերից հայ ժողովուրդը կենտրոնացրել էր իր հոգևոր-ֆիզիկական բոլոր կարողությունները այդ նպատակին հասնելու համար: Դատաստանագիրքը այդ հոգևոր

կողմի արտահայտությունն էր: Ինքը՝ Մխիթար վրդ. Գոշը, «Նախագրության» Բ գլխում դատաստանագիրք գրելու անհրաժեշտությունը բացատրում է տասներկու պատճառով:

Իրավական առօրյայի բավարարման համար դատաստանագրքի անհրաժեշտության մասին է վկայում նաև Ներսես Լամբրոնացին.

«Յամս քահանայապետութեանն Հայոց Գրիգորի, որ երրորդ էր նախնեացն իւրոց ի Հռոմկլայն, յաջորդ աթոռոյն, թուին ՌԽԲ, յոթևտասներորդ ամի նորին հայրապետութեան, խնդիր եղև առ նոյն սրբազանն ի քաղաքաց և ի գաւառաց բնակչաց՝ քաղաքական արինացն. զի որք Իսմայելացոց էին իշխանք ի քաղաքս և դատաւորք, զդատ Հայաստանեայցս ոչ դատէին. այլ զխնդրողն իրաւանց՝ առ իւրեանց արէնս առաքէին. զի այս էր ի նախագլուխ մելիքացն հրաման առ դատաւորս քաղաքաց՝ յիւրեանց արինացն դատ թողուլ զնոսին: Եվ եկեալ ոսոխք յեկեղեցին՝ հարցան էին արէնս ի քահանայից և ի քահանայապետաց. ոչ ունէին գիրս, որով ընտրեսցեն զիրաւունս. զոր և այլոց ազգաց տեսանէին՝ քրիստոնէից և մսիմաց. այսինքն հռոմայեցոց, հելլենացոց, ասորաց, եգիպտաց, արաբացոց, պարսից և այժմու իշխողացս թուրքաց: Ի խնդիր եկին ապա առ հայրապետս ի Հայաստանեայց՝ արթունք, կղերիկոսք և աշխարհականք. խեթկեալք յայլոց ազգաց և նախանձեալք զբարուրքն, և խուզեալ ընդ նա մեր յարկեղս գրոց կաթողիկոսարանին՝ ոչ գտաք արէն. բայց միայն զկանոնականս, որ ի սուրբ հարցն ժողովելոց էր դրեալ. և որ ի նոյն յարեցաւ ի նոսանէ կանոնս զգուշաւորս եկեղեցոյ: Իսկ քաղաքի արէնս ոչ գտաւ ի մէջ Հայոց, ոչ յեկեղեցիս և ոչ առ իշխանս» [Զարբհանայան, 754-755]:

Այս հատվածում միջնադարի մեծ իրավաբանը նշում է, որ հայերն օրենքներ տեսնում էին շատ ազգերի մոտ և կարիք ունեին սուրբ հայրերի կանոնների հիման վրա ունենալու

սեփականը, որի ստեղծումը ժամանակի հրամայականն էր:

Իր «Դատաստանագրքով» Մխիթար Գոշը ընդառաջում է ցանկալի գալիքին և սահմանում ապագա թագավորության պետաիրավական հիմունքները: «Դատաստանագրքում» պետությունը պատկերվում է միապետական թագավորության ձևով: Թագավորության նպատակահարմար կառուցվածքը կենտրոնացված իշխանությունն է՝ միապետի գլխավորությամբ: Մխիթար Գոշը քաջատեղյակ է մեր պատմությանը. նրա համար անցյալը սուկ պատմությունն է, այլև դաս ապագայի համար ու նա պաշտպանում է Արշակունիների չիրականացած ձգտումը՝ Բագրատունիների դառը փորձը չկրկնելու համար, այն է՝ կենտրոնածիզ, իրավական պետության կառուցումը: Իսկ ահա Կիլիկյան հայկական թագավորությունը, որը տևեց շուրջ երեք դար (1080- 1375), հայ մշակույթին տվեց նշանավոր և երևելի գործիչներ, նրանց թվում իր արժանի տեղն ունի ականավոր զորավար, խոհեմ դիվանագետ, հմուտ օրենսգետ ու նշանավոր մատենագիր Սմբատ Գունդատաբլը (1208-1276) (*Գունդատաբլ (connectable – հին ֆր.) – հեծելազորի պետ, հեղափոխում բողոք ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար, սպարապետ (զորավար): Հայաստանում սպարապետի ձեռքում էր կենտրոնացված զինվորական ողջ իշխանությունը, ըստ էության, նա կատարում էր ռազմական նախարարի, բանակի գլխավոր հրամանատարի, շտաբի պետի իրավունքներն ու պարտականությունները: Այդ պաշտոնը Կիլիկյան Հայաստանում ստեղծվեց Լևոն Բ թագավորի օրոք: Կիլիկիայում առաջին գունդատաբլը Սմբատ Սպարապետի հայր Կոստանդինն էր [Գալստյան], [Սուքիասյան, Սմբատ Սպարապետը որպես զորավար և դիվանագետ, 98–101], [Սուքիասյան, Սմբատ Սպարապետը որպես պարմիչ, օրենսգետ և օրենսդիր, 100–109]:*

Նրա անունը առավելապես հայտնի է իր ստեղծած «Դատաստանագրքով»:

Խիստ մտահոգվելով Կիլիկիայի հայկական պետության ներքին բարեկարգության խնդիրներով՝ Սմբատ Սպարապետը 1265 թվականին ձեռնամուխ եղավ կազմելու Կիլիկյան պետության ազգային օրենսգրքի համահավաք ժողովածուն՝ դրանով իսկ ծածկելով այն բացը, ինչից դժգոհում էր Ներսես Լամբրոնացին՝ նշելով, որ Կիլիկիայի հայերը «ոչ ունեին գիրս, որով ընտրեսցին զիրաւունս, զոր և այլոց ազգաց տեսանէին» [Սամուելյան, 72]: *Ներսես Լամբրոնացու մտահոգության դրսևորումը հերթական անգամ ցույց է տալիս այն, որ հայ բարձրաստիճան հոգևորականն ու ՀԱԵ-ն իրենց գործունեության տիրույթում են դիտարկել օրենսդիր կարգավորումների հարցը:*

Կիլիկիայի իրավական համակարգը և իրավական մշակույթի տարրերը նկարագրելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ համակարգի և իրավական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին մի շարք գործոններով: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ժառանգել էր բուն Հայաստանի իրավական մշակույթն ու իրավական կարգավորման աղբյուրները: Դա արդյունք էր հին ու միջնադարյան իրավունքի էթնիկ-կրոնական պայմանավորվածության, որի հետևանքով հայ բնակչության արտագաղթին հաջորդում էր իրավական մշակույթի տեղաշարժը:

Վերջիններից հատկապես աչքի է ընկնում Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը»՝ որպես պետական պաշտոնական օրենսգիրք:

«Դատաստանագիրքը» բաղկացած է առաջաբանից և 7 բաժնից, ունի 202 հոդված: Դրանք արձարծում են Կիլիկիայի հայկական պետության տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցեր: «Դատաստանագրքում»

սահմանված են պետական-վարչական, քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան, ժառանգական, եկեղեցական, նաև դատական իրավունքին վերաբերող օրենքներ:

Գոշի ու Գունդստաբլի Դատաստանագրքերն ունեին տարբերություններ: Եթե իրավաբանական գործնական նպատակներից զատ՝ Մխիթար Գոշը հետապնդել է քաղաքական հատուկ նպատակներ, մասնավորապես՝ ամրապնդել Հայ եկեղեցու դիրքերը, միավորել հայ ժողովրդի բոլոր ուժերն արտաքին թշնամու դեմ՝ հանուն անկախության վերականգնման, հայկական ապագա պետությունում հաստատել ամուր օրինականություն և այլն: Իսկ արդեն Սմբատ Սպարապետը, տարբերվելով միջնադարյան հայ մյուս գործիչներից, իր քաղաքական նպատակներին ու իրավական մոտեցումներին հաղորդում է շեշտված աշխարհիկ բնույթ. եկեղեցին ենթարկելով աշխարհիկ իշխանությանը՝ Սմբատ Գունդստաբլը կարծում է, որ հոգևորականությունը չպետք է զբաղվի աշխարհիկ գործերով:

«Չէ ամենևին պատեհ որ եպիսկոպոս յոչինչ ազգ գործ ա խոհական և ոչ ի բան մերձենայ, քան զամեն եկեղեցոյն և զեկեղեցականացն դատաստներոյն բաներն ուղղէ ի ճշմարիտն զի չկարէ ոք երկուց տէրանց ծառայել՝ որպէս հրամայէ Քրիստոս» [Սամուելյան, 24], իսկ մեկ այլ տեղ նա սահմանում է. «երէցն պարտ է որ երբ զայս առնու նա հերիք այնէ ու այլ մարմնաւոր գործ չայնէ և այլ չգիտենայ յաշխարհի բանէն, քան զեկեղեցին մէն զժամն» [Սամուելյան, 76]:

Թագավորական և եկեղեցական իշխանության առաջնության խնդիրը լուծելով հոգուտ առաջինի՝ նա «Դատաստանագրքում» գրում է. «Յառաջ պատեհ համարեցաք զվիճարկեալ դատաւորացն գրեի բան յառաջ զթագաւորացն [Սամուելյան, 5]:

Ըստ էության, քննելով երկու դատաստանագրքերի կանոնների բնույթը, նրանց հեր-

թագալությունը, կարելի է ենթադրել, որ Սմբատ Գունդստաբլը թարգմանել-փոխադրել է Գոշի աշխատությունը:

Եզրակացություն

Հոդվածում ներկայացվում են Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցու պետական գործառույթները զարգացած միջնադարում (12-14-

րդ դդ.), ինչպես նաև Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի աշխատությունների վերաբերյալ գիտական վերլուծություններ:

Որպես հիմնական ամփոփում կարելի է ասել, որ Հայ եկեղեցական, կանոնաիրավական համակարգը նպաստում էր պետական համակարգի ամրապնդմանը և համախմբմանը:

Գրականության ցանկ

1. Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889
2. Խ. Սամուելյան, «Հին հայ իրավունքի պատմություն», Հ.Լ: ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիա – Հայկական Ֆիլիալ. Երևան, 1939 թ.
3. Ա. Գ. Գալստյան, «Սմբատ Սպարապետ», Հայպետհրատ, Երևան, 1961,
4. Ա. Սուքիասյան, «Սմբատ Սպարապետը, որպես զորավար և դիվանագետ» (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1973, N 1),
5. Ա. Սուքիասյան, «Սմբատ Սպարապետը, որպես պատմիչ, օրենսգետ և օրենսդիր» (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1974),

STATE FUNCTIONS OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN THE DEVELOPED MIDDLE AGES (12-14TH CENTURIES). MKHITAR GOSH, SMBAT GUNDSTABLE

Pavlik Poladyan

Researcher

EUA, Chair of Law

p.poladyan@gmail.com

Abstract

The article is dedicated to the scientific analysis of the state functions of the Armenian Apostolic Church in the developed Middle Ages (12-14th centuries), according to the works of Mkhitar Gosh and Smbat Gundstable. From the end of the 12th century, the Armenian people strained all their spiritual and physical abilities to restore statehood again. The Codexes were an expression of the spiritual side of that drive. Mkhitar Gosh explains the necessity of writing the "Codex" for twelve reasons, in which Mkhitar Gosh anticipates the desired future and defines the constitutional foundations of the future kingdom. Mkhitar Gosh was well aware of our history. for him, the past is not just history, but also a lesson for the future, and he supports the unfulfilled aspiration of the Arshakunis in order not to repeat the bitter experience of the Bagratunis, that is, the construction of a centrist, legal state. In this sense, it is interesting that Smbat Sparapet, different from other medieval Armenian figures, gives his political goals and legal approaches an emphasized secular character. Subordinating the church to secular authority, Smbat Gundstable believes that the clergy should not be involved in secular affairs.

Keywords: Church, Mkhitar Gosh, Smbat Gundstable, Church-canon law system.

Ներկայացվել է՝ 11.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.11.2022թ.

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ. ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հրանուշ Ժորայի Թովմասյան

բ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԲՊՀ, Լեզվաբանության և հաղորդակցման տեսության ամբիոն

anushtovmasyan@yahoo.com

Ամփոփագիր

Հետազոտությունը նվիրված է հոգելեզվաբանության առանցքային թեմաներից մեկին՝ լեզվական ունակությանը: Հետազոտության նպատակն է վեր հանել լեզվական ունակության կառուցվածքաբովանդակային առանձնահատկությունները հոգելեզվաբանական քննության տեսանկյունից: Հոդվածում քննարկման առարկա են դարձել լեզվական ունակության ձևավորման, կառուցվածքային, բովանդակային և գործառման առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրությունը կատարել ենք տեսական և էմպիրիկ հետազոտական մեթոդներից դիտման-զննման, ներհայեցման, համեմատության, վերլուծության, համադրության և ինդուկցիայի մեթոդներով: Արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ լեզվական ունակությունը բաղկացած է լեզվական մեխանիզմից, լեզվակրի լեզվական կառուցվածքից և խոսքային մեխանիզմից, որոնց բովանդակության ձևավորումը հասարակահեն է: Լեզվական մեխանիզմը լեզու յուրացնելու ունակություն է, խոսքային մեխանիզմը խոսքային գործունեություն իրականացնելու մեխանիզմն է: Լեզվակրի լեզվական կառուցվածքը քառաբաղադրիչ է՝ բաղկացած հնչյունական, բառային, քերականական և իմաստային բաղադրիչներից: Լեզվի յուրացման գործընթացում լեզվակրի լեզվական կառուցվածքի յուրաքանչյուր բաղադրիչ գիտակցության վերահսկողության և գիտակցական աշխատանքի գործունեության տեսանկյունից անցնում է գիտակցական վերահսկողության երեք փուլ՝ գործուն գիտակցություն, գիտակցական վերահսկողություն և անգիտակցական վերահսկողություն: Այսպես, խոսելիս լեզու սովորողի գիտակցությունը նախնական փուլում «արթուն» վիճակում ընտրում է այն միավորները, որոնք անհրաժեշտ են իր հաղորդակցական նպատակին հասնելու համար: Այս դեպքում խոսքագործունեությունը տեղի է ունենում գործուն գիտակցության պայմաններում: Երբ լեզու սովորողի՝ լեզվական միավորների ընտրության ժամանակ նա ընտրում է ճիշտ ձևերը, սակայն գիտակցությունը «արթուն» չէ, տեղի է ունենում խոսքագործունեության գիտակցական վերահսկողություն: Եվ երբ լեզու սովորողը ճիշտ ընտրում է լեզվական միավորները առանց գիտակցելու՝ ինչու, խոսքագործունեությունը տեղի է ունենում անգիտակցական վերահսկողության պայմաններում. սկսում է խոսքագործունեության ավտոմատացումը:

Հիմնաբառեր. լեզվական մեխանիզմ, լեզվակրի լեզվական կառուցվածք, խոսքային մեխանիզմ:

Ներածություն

Լեզվական ունակությունը հոգեֆիզիոլոգիապես պայմանավորված, սակայն հասարակական երևույթ է, որն ապահովում է լեզվական հանրույթի կողմից լեզվական միավորների յուրացումը, վերարտադրումը, պատ-

րակական երևույթ է, որն ապահովում է լեզվական հանրույթի կողմից լեզվական միավորների յուրացումը, վերարտադրումը, պատ-

շաճ ընկալումը և ձևավորումը [Залевская], [Field], [Menn]: Այսինքն՝ լեզվական ունակությունը մարդու կողմից լեզվի յուրացման և տիրապետման ունակությունն է:

Մարդու խոսքային վարքի ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տալիս *անհատի լեզվական ունակությունը* պայմանականորեն տարանջատել հետևյալ երեք չափումների՝

1. *լեզվական մեխանիզմ* կամ (մայրենի և/կամ օտար) լեզու յուրացնելու ունակությունը,
2. *լեզվակրի լեզվական կառուցվածք* կամ լեզվակրի գիտակցության մեջ բնական լեզվի միավորների և դրանց՝ հաղորդակցման ժամանակ գործառելու նորմերի ու կանոնների մտավոր կառուցվածքը և կազմակերպումը,
3. *խոսքային մեխանիզմ* կամ խոսքային գործունեություն իրականացնելու մեխանիզմը, այն է՝ ձևավորել և ընկալել խոսք:

Լեզվական մեխանիզմի էության քննությունը հանգել է երկու իրարամերժ տեսակետների՝ *ռացիոնալիստների* և *էմպիրիկների* [Уланович,46]: Ռացիոնալիստները պնդում են, որ մարդը ծնվում է բնածին խորքային լեզվական գիտելիքներով, որն ապահովում է մարդու կողմից լեզվի յուրացումը: Էմպիրիկները կարծում են, որ լեզվական ունակությունը հասարակական երևույթ է, որը ձևավորվում է հասարակական գործոնների ազդեցության ներքո, մասնավորապես, մարդկանց՝ համատեղ կենսագործունեության ժամանակ նրանց հաղորդակցման պահանջի և հաղորդակցական նպատակների իրագործման արդյունքում:

Գիտնականներ Լ. Վիգոտսկու, Ա.Ն. Լեոնտևի և Ա. Լուրիայի [Выготский], [Леонтьев], [Лурия] կարծիքով (մարդու գիտակցության մեջ առկա) լեզվական կառուցները բնածին չեն: Դրանք մեզ շրջապատող օբյեկտիվ իրականության երևույթների և դ-

րանց փոխհարաբերությունների գիտակցական արտացոլման արդյունք են: Լեզվական ունակության զարգացումը պայմանավորված չէ որևէ բնածին լեզվական գիտելիքով. դրա ձևավորման և զարգացման նախադրյալը բացառապես հասարակական գործունեությունը և գործունեության կանոններն են: Լեզվական ունակությունը զարգանում է միմիայն արտալեզվական իրականության խթանների շնորհիվ:

Ա. Շախնարովիչը [Шахнарович, 186] կարծում է, որ մարդը ժառանգում է լեզվի յուրացման նախադրյալները ֆիլոգենետիկ (նախածննդյան, պատմական) եղանակով, որի շնորհիվ տեղի է ունենում օբյեկտիվ իրականության ճանաչումը և դրա արտացոլումը մարդու գիտակցության մեջ: Հասարակական յուրացվում է մարդու կողմից օնտոգենետիկ (անհատական, հետծննդյան) զարգացման արդյունքում, այսինքն՝ մարդու գիտակցությունն արտացոլում է այն տիպային գործողությունների կաղապարները, որոնք ի հայտ են գալիս որոշակի (ներքին կամ արտաքին) պայմաններում և որոշակի ձևերով՝ անհատի մարդկային պահանջները բավարարելու համար:

Լեզվակրի լեզվական կառուցվածքի ուսումնասիրությունն ուղղված է բացահայտելու նրա «լեզվական պահոցի» բովանդակությունը և կառուցվածքը: Ներկայումս լեզվակրի լեզվական կառուցվածքում կարելի է տարանջատել լեզվական գիտելիքի մի քանի բաղադրիչ՝ *հնչյունական, բառային, քերականական* և *իմաստային բաղադրիչները*: Որպեսզի մարդը կարողանա լեզու յուրացնել և տիրապետել լեզվի, նրա գիտակցությունը պետք է պատշաճ կազմակերպի նրա լեզվական պահոցի կառուցվածքը: Ունենալով պատշաճ կառուցված լեզվական գիտելիքներ՝ մարդը կարող է դուրս բերել (տեղայնացնել) դրանք իր երկարաժամկետ հիշողության լեզվական

պահոցից և հաղորդակցվել, որը ժամանակի ընթացքում հանգեցնում է խոսքային գործունեության ավտոմատացման և այլընտրանքային խոսքային գործողությունների ճկուն կիրառման, այսինքն՝ համապատասխան հաղորդակցական իրավիճակում ճիշտ կողմնորոշվելու և լեզվի միջոցով պատշաճ արձագանքելու:

Երկլեզվյա անձանց (մեր դեպքում՝ ուսումնական միջավայրում օտար լեզու սովորող ուսանողների) գիտակցության զուգորդային (ասոցիատիվ) կառուցվածքի փորձառական ուսումնասիրությունները փաստում են, որ մայրենի լեզվի լեզվական միավորները՝ բառապաշարը, լեզվակրի գիտակցության մեջ ավելի լավ են համակարգված, ավելի կայուն իմաստային կապերի մեջ են այլ բառերի հետ, համապատասխան իմաստային դաշտերի սահմաններն ավելի հստակ են, և դրանց միջուկն ավելի կայուն է:

Օտար լեզվի բառապաշարի իմաստային դաշտերը պատշաճ կազմակերպված չեն, միավորների միջև կապերը հաճախ եզակի են, պատահական, իրավիճակային և անհատական: Երկլեզվյա անհատի գիտակցության մեջ օտար լեզվի բառապաշարի մեծ մասը ներկայացված է ինքնուրույն իմաստային դաշտերով, որոնք, ըստ իմաստի և միավորների բաշխման, անհատական բնույթ են կրում, ինչպես նաև չեն հարաբերակցվում մայրենի լեզվի համարժեք իմաստային դաշտերի կառուցվածքի և բովանդակության հետ: Անհատի լեզվական պահոցի կազմակերպման նշյալ խնդիրները, հատկապես՝ կապված բառապաշարի հետ, թույլ են տալիս բացատրել օտար լեզու յուրացնելու և տիրապետելու խնդիրները, համարժեք (որպես թարգմանության որակի չափանիշ) թարգմանություն կատարելու, ինչպես նաև երկլեզվյա համաժամանակյա բանավոր թարգմանության խնդիրները:

Ասվածն ավելի հստակ պատկերացնելու համար վերլուծենք իմաստային դաշտի մեկ օրինակ հայերենում և ռուսերենում: Այսպես, հայերենի *մեկնել* բառը մտնում է հայ լեզվակրի *հեռանալ/ ժամանել* իմաստային դաշտի մեջ: Դրա իմաստային շրջանակը և այլ բառերի հետ կապակցելիությունն ավելի ազատ է, քան ռուսերենում: Հայ լեզվակիրը կարող է ասել *մեկնել աշխատանքի, մեկնել արտերկիր, մեկնել հանգստի, մեկնել գործուղման, մեկնել հանդիպման, մեկնել խնջույքի, մեկնել համալսարան* և այլն: *Մեկնել* բառն ուղղակի նշանակում է որոշակի մեկնակետից գուրս գալ և ուղևորվել մեկ այլ վայր: Սրան հակառակ ռուսերենի համապատասխան իմաստային դաշտը, որի միավորները կրում են *examb* արմատը շատ ավելի լայն է և իմաստային առումով ավելի տարբերակված: Ուստի համարժեք թարգմանություն անելու կամ պատշաճ հաղորդակցվելու համար հայ լեզվակիրը պետք է լիարժեք պատկերացնի ռուսերենի նշյալ իմաստային դաշտը, այլապես, կառաջանան հացորդակցական խոտաններ: Ռուսերենի համապատասխան իմաստային դաշտը ներառում է *уехать, отъехать, выехать, съехать* բառերը, որոնք համապատասխանում են հայերենի *մեկնել* բառին: Օրինակ՝ հայերենի *Նա մեկնեց Մոսկվա* նախադասության ռուսերեն համարժեքն է *Он уехал в Москву: Նա արդեն մեկնել է* (եթե, նկատի ունենք, որ նա այլևս այստեղ չէ), ռուսերեն պետք է թարգմանենք *Он уже отъехал*: Պատկերացնենք մի իրավիճակ, երբ հյուրանոցում ադմինիստրատորն ասում է մաքրուհուն՝ *Կարող ես կարգի բերել 48 համարը, հաճախորդը մեկնել է*: Այս նախադասության ռուսերեն համարժեքն է՝ *Можешь обратиться в 48-м номере, клиент съехал*.

Ուստի մայրենի և օտար լեզուների համապատասխան իմաստային դաշտերը և դրանց միավորները ճիշտ կիրառելու համար անհրա-

Ժեշտ է հստակ պատկերացնել համապատասխան հաղորդակցական իրավիճակը և ունենալ բավարար լեզվական գիտելիքներ:

Լեզվակրի լեզվական կառուցվածքում առանձնացնում են լեզվական գիտելիքի մի շարք բաղադրիչներ:

1. *Հնչյունական բաղադրիչը* կազմված է լեզվի հնչյունների չափանմուշներից (էտալոն) և խոսքում դրանց առկայացման տարբերակներից: Չափանմուշն ամփոփում է թե՛ արտասանական, թե՛ լսողական գիտելիքներ: Օրինակ՝ հայ լեզվակիրն իր գիտակցության մեջ հստակ պատկերացնում է բաղաձայնների ընդհանրական, հնչության արտասանությունը և դրանց դիրքային արտասանական տարբերակները: Այսպես, հայ լեզվակիրը գիտի որ *գեպ, գարուն, գույնզգույն* բառերում գ-ն հնչում է [q], իսկ *կարագ, կարգ* բառերում [p]: Այսպես, *կարագ, կարգ* բառերը լսելիս նա կարողանում է ճանաչել, նույնականացնել համապատասխան բառը՝ չնայած նրան, որ հնչել է [p], այլ ոչ թե [q]: Նրա հնչյունական բաղադրիչը գործառում է որպես պատշաճ ընկալման երաշխավոր: Սա էլ իր հերթին հանգեցնում է ընկալման ավտոմատացման:

Սակայն, լեզու սովորողի դեպքում այդպես չէ, քանի որ նրա լեզվական ունակությունը չի ձևավորվել համապատասխան լեզվական հանրույթում և նրա՝ խոսքում հնչյունները տարբերակելու և նույնականացնելու գիտակցական երաշխավորը՝ հնչյունական բաղադրիչը, բավարար զարգացած չէ, որպեսզի կարողանա անսխալ տարբերակել խոսքում հնչող բառերի հնչյունային կազմը և նույնականացնել դրանք: Սա իր հերթին հանգեցնում է թերընկալման/ թյուրընկալման և հաղորդակցման խոտանների կամ ձախողման: Օրինակ՝ եթե անգլերեն խոսքում հնչում է *The education department has rejected the application*, որը հնչում է [ði ,edʒu'keɪʃn dɪ'pɑ:tmənt əz rɪ'dʒektɪd ði ,æprɪ'keɪʃn], ապա լեզու սովորողը,

որը յուրացնում է լեզուն ակադեմիական միջավայրում, իրական անգլալեզու խոսքային միջավայրից կտրված, կարող է պատշաճ չնույնականացնել [,edʒu'keɪʃn] և [əz] բառերը, քանի որ նրա հնչյունային բաղադրիչը ճանաչում է [,edʒə'keɪʃn] և [hæz] ձևերը, որը նա հիմնականում հանդիպել է անգլերեն լեզուն յուրացնելու պրակտիկայում, որից էլ կառաջանա թերըմբռնում:

2. «*Ներքին բառապաշարի*» ձևավորումը և կազմակերպումը մեր գիտակցության մեջ մեկ այլ մինչև վերջ չլուծված խնդիր է: Բառապաշարի բաղադրիչը կազմակերպված է իմաստային դաշտերի միջոցով, որոնք ունեն կենտրոն և եզրային գոտիներ: Կենտրոնում դաշտի ամենաուժեղ իմաստն արտահայտող միավոր(ներ)ը՝ բառ(եր)ն է, իսկ եզրային գոտիներում այդ իմաստը կրող, սակայն կենտրոնի հետ ավելի թույլ զուգորդվող բառերը: Օրինակ՝ հայ լեզվակիրը, *նարնջագույն* գույնը պատկերացնելիս, իր գիտակցության մեջ՝ որպես եզրային գոտու միավոր տեսնում է նաև *ծիրանագույնը*՝ որպես հայ լեզվակրի մշակույթի անքակտելի մաս: Սակայն, նույն նարնջագույն իմաստային դաշտում ոռու, անգլիացի կամ ցանկացած այլ լեզվի լեզվակիր երբեք չի տեսնի ծիրանագույնը, քանի որ դա ուղղակի բացակայում է այն մշակույթում, որտեղ նա յուրացրել է այդ լեզուն: Սրանով էլ բացատրվում է լեզվի յուրացման հասարակական-մշակութային նախադրյալը:

3. *Քերականական բաղադրիչն* ամփոփում է լեզվական միավորները կապակցելու ձևաբանական և շարահյուսական գիտելիքներ: Օրինակ՝ հայ լեզվակիրը գիտի, որ հայերենում նպատակը կարող է արտահայտել նպատակի պարագայի երկրորդական նախադասությամբ: Օրինակ՝ *Գնումներ եմ կատարում, որպեսզի վաղը մեկնենք լեռներ՝ ճամբարելու*: Հայ լեզվակիրն անգլերեն սովորելիս և խոսելիս հակված է օգտագործելու

երկրորդական նախադասություն՝ հայերենի հետ զուգորդային կապի պատճառով, և երկար ժամանակ է պահանջվում անգլերենին բնորոշ դերբայական կառույցները յուրացնելու և պատշաճ օգտագործելու համար, ինչպես հետևյալ նախադասության մեջ՝ *I am doing shopping to go camping in the mountains tomorrow.*

Նույն պատկերն է անգլերենի բարդ խնդրի (complex object) յուրացման դեպքում, քանի որ հայերենում չկա բարդ խնդիր: Հայ լեզվակիրն անգլերեն լեզվով թարգմանելիս կամ ուղղակի խոսելիս զուգորդման սկզբունքով հենվում է իր մայրենի լեզվի քերականական գիտելիքների վրա և բարդ խնդրի փոխարեն օգտագործում երկրորդական նախադասություն, որն անգլերենին բնորոշ չէ: Օրինակ՝ *Ուզում եմ, որ ինձ օգնես: I want you to help me.*: Հայ լեզվակիրը, որն անգլերեն է սովորում, որպես կանոն, երկար ժամանակ հայերենի հետ զուգորդման արդյունքում ասում է *I want that you help me.*

4. Լեզվակրի խոսքային վարքը կարծրատիպային է և տարբեր հաղորդակցական իրավիճակներում տարբեր կերպ է դրսևորվում: Արդյունքում ձևավորվում է նրա լեզվական կառուցվածքի *իմաստային բաղադրիչը*, որն ամփոփում է լեզվական վարքի այլընտրանքային կաղապարներ՝ կախված հասարակական կարգավիճակից, դերից և հաղորդակցական համատեքստից: Այսպես, խոսքային վարքի կրկնվող իրավիճակները հանգեցնում են կարծրատիպերի ձևավորման, որոնք նմանատիպ իրավիճակներում ստիպում են լեզվակրին օգտագործել տվյալ իրավիճակում և համատեքստում պատշաճ լեզվական միավորը, որը նաև համապատասխանում է լեզվակրի հասարակական դերին և կարգավիճակին տվյալ հաղորդակցական իրավիճակում: Օրինակ՝ մտերմիկ իրավիճակում որևէ լավ իրադարձության դեպքում հայ լեզվակիրը շնորհավորելիս կարող է ասել *Աչքդ լույս/ աչք-*

ներդ լույս: Մինչդեռ ավելի պաշտոնական իրավիճակում հայ լեզվակիրը կասի *Շնորհավորում եմ: Շնորհավորանքներս*: Այսինքն՝ մտերմիկ իրավիճակը ենթադրում է որոշակի հասարակական դեր և կարգավիճակ, որն էլ թույլ է տալիս նման կարծրատիպային ասույթի կիրառումը: Այսինքն՝ հայ լեզվակիրը գիտի, որ մտերմիկ համատեքստում այս ասույթը տեղին է, սակայն պաշտոնական իրավիճակում այս նույն նախադասությունն անհեթեթ է հնչում: Ըստ այդմ՝ համապատասխան հասարակական շփման փորձի հիման վրա լեզվակրի գիտակցությունը ձևավորում է լեզվական իրավիճակի իմաստային բաղադրիչը: Անգլերեն, ռուսերեն կամ այլ լեզվով նշյալ ասույթը թարգմանելիս հայ լեզվակիրը խնդրի առաջ է կանգնում, քանի որ նա չունի այն հասարակական փորձը, որի հիման վրա պետք է ձևավորվեր համապատասխան կարծրատիպը և ապա իմաստային բաղադրիչը: Ուստի հայ լեզվակրի օտար լեզուների իմաստային բաղադրիչը, որպես կանոն, թերի է, որի արդյունքում նա թարգմանում է ավելի չեզոք նախադասություններով, ինչպես օրինակ՝ *Congratulations! Поздравляю!*:

Լեզվական ունակության երրորդ չափունը՝ *խոսքային մեխանիզմը*, մարդու կողմից իր լեզվական ունակության առկայացումն է՝ մտածելու և հաղորդակցվելու նպատակով: Խոսքային մեխանիզմի գործառույթը դրսևորվում է խոսք (տեքստեր) ստեղծելու և ընկալելու կարողության ձևով:

Խոսքային մեխանիզմը գործառույթ է գիտակցական և անգիտակցական մակարդակներով: Ասույթի իմաստը կարգավորում է *գործուն գիտակցությունը*: Խոսքային մեխանիզմի աշխատանքը *գիտակցական կարգավորման* մակարդակում ենթադրում է բառային միավորների (բառերի) գիտակցական ընտրություն՝ հաղորդակցական իրավիճակին,

հասարակական դերին և հաղորդակցվողների կարգավիճակին համապատասխան:

Բառերի կապակցման ձևաբանական և շարահյուսական (քերականության) կանոնները գործառում են *անգիտակցական կարգավորման* մակարդակում:

Հնչյունային բաղադրիչի գործառումը բացարձակ *անգիտակցական* է:

Օտար լեզու յուրացնելիս լեզվական գիտելիքները կուտակվում են դրանց գործնական կիրառման արդյունքում, որը սկսում է գործուն գիտակցության մակարդակում: Լեզվի հնչյունային համակարգի յուրացումը փուլային է. նախ լեզու սովորողը յուրացնում է լեզվի հնչյունային առանձնահատկությունները գիտակցական և անգիտակցական մակարդակներում, ապա դրա լիարժեք յուրացման և տիրապետման արդյունքում հնչյունային միավորների և դրանց առանձնահատկությունների գործառումը և վերահսկողությունը դառնում է բացարձակ անգիտակցական: Օրինակ՝ երբ լեզու սովորողը յուրացնում է անգլերենի շնչեղության կորուստ երևույթը (loss of aspiration), ինչպես *speak, stake, skill* բառերում, նա հաճախ սխալներ է թույլ տալիս և անընդհատ ինքն իրեն գիտակցաբար վերահսկում է և ուղղում: Այն պահից, երբ այս երևույթի կիրառումը տվյալ լեզու սովորողի մոտ դառնում է ավտոմատ, սկսում է գործառել բացարձակ անգիտակցական վերահսկողությունը:

Քերականության յուրացումը տեղի է ունենում հետևյալ փուլային անցումով՝ գործուն գիտակցությունից դեպի գիտակցական վերահսկողության փուլ և ապա բացարձակ անգիտակցական վերահսկողության մակար-

դակ: Այսպես, օտար լեզու սովորողը նախ գործնական վարժությունների միջոցով, այսինքն՝ գործուն գիտակցական վերահսկողության միջոցով, հասնում է գիտակցական ինքնավերահսկողության, ապա բացարձակ անգիտակցական վերահսկողության՝ ավտոմատացման: Օրինակ՝ ժամանակաձևերի, հոդերի և այլն յուրացումն ու կիրառումը:

Բառային հմտության ձևավորումը տեղի է ունենում հետևյալ երկուղղություն հաջորդականությամբ՝ անցում համապատասխան բառային միավորների ընտրությունից (խոսքի ձևավորման ժամանակ) և դրանց ապաճածկագրման (խոսքի ընկալման ժամանակ), որը վերահսկվում է նախ գործուն գիտակցության մակարդակում, ապա անցում է կատարվում գիտակցական վերահսկողության մակարդակ: Օրինակ, եթե օտար լեզվի բառը բազմիմաստ է և դրա իմաստներից մեկն ավելի ընդհանուր կիրառություն ունի, իսկ մյուսը մասնավոր-մասնագիտական, ինչպես անգլերենի sentence (ընդհանուր՝ նախադասություն, մասնավոր-մասնագիտական՝ դատապարտում), ոուսերենի гриб (ընդհանուր՝ սունկ, մասնավոր-մասնագիտական՝ սնկային հիվանդության ժամանակ) բառերը:

Լեզվական ունակության կառուցվածքում այս չափումների (լեզվական մեխանիզմ, լեզվական կառուցվածք, խոսքային մեխանիզմ) տարանջատումը պայմանական է և տեղի է ունենում հետազոտական նպատակներով: Լեզվական ունակությունը զարգանում և գործառում է որպես մեկ, անքակտելի ամբողջություն:

Գրականության ցանկ

1. Field, J. Psycholinguistics: the key concepts. London and New York: Routledge. 2004.
2. Menn, L., Dronkers N.F. Psycholinguistics: Introduction and Applications, Second Edition, San Diego: Plural Publishing. 2016.
3. Выготский, Л. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 1999.
4. Залевская, А. Введение в психолингвистику. М.: Издательство РГГУ, 2007.

5. Уланович, О. Психолингвистика: учеб. пособие. Минск: Издательство Гревцова, 2010.
6. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975.
7. Лурия, А. Язык и сознание. М.: Издательство Моск. ун-та, 1979.
8. Шахнарович, А. Общая психолингвистика: Учебное пособие. М.: Издательство РОУ, 1995.

LINGUISTIC COMPETENCE: STRUCTURE AND CONTENT

Hranush Tovmasyan

Doctor of Philological Sciences, Professor

BSU, Chair of Linguistics and Theory of Communication

Abstract

The article dwells upon one of the key topics of psycholinguistics – linguistic competence from the perspective of its structural and content aspects. The study has been carried out by the theoretical-empirical research methods of observation, scientific experiment, introspection, comparison, analysis, synthesis, and induction. The outcomes of the research have singled out that linguistic competence is made up of three basic aspects – language mechanism, linguistic structure of the language speaker and speech mechanism. A central outcome of the research claims that the content of the linguistic competence is predominantly socially conditioned. Language mechanism is the language acquisition ability, speech mechanism is the mechanism of generate and comprehend speech. The linguistic structure of the language speaker is four-component, consisting of phonetic, lexical, grammatic, and semantic components. In the process of language acquisition, each component of the linguistic structure of a language learner goes through three stages of control by the consciousness: active consciousness, conscious control, and unconscious control. Thus, when speaking, the consciousness of the language learner, in the initial stage, is "awake" – it selects the units that are necessary to achieve his/her communicative goal. In this case, speech activity is monitored by active consciousness. When a language learner selects correct language units and forms, but the consciousness is not "awake", speech activity is monitored by conscious control. And when a language learner chooses correct language units and firms without realizing why, speech activity is under unconscious control – the automation of speech activity begins.

Keywords: language mechanism, linguistic structure of the language speaker, speech mechanism, active consciousness, conscious control, unconscious control

Ներկայացվել է՝ 22.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.

**LANGUAGE CORPORA AND DATA-DRIVEN LEARNING
IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION**

Lilit Avetisyan

PhD in Applied Linguistics ANPP Training Center

lilit.avetisyan@mic.ul.ie

Marine Avetisyan

EUA, Chair of Languages

maravetis@yahoo.com

Abstract

The present article focuses on the need to address language corpora and data-driven learning (DDL) as one technology-based approach to language learning that can bring the real language use into the classroom, offer new tools and support learning, and expand opportunities for self-directed learning. However, this potential of language corpora is still not a mainstream methodology in second language acquisition. The article discusses the pedagogical context of DDL, underpinned by the theory of constructivism, and presents the direct, computer-based and indirect, hands-off approaches of DDL. Additionally, it argues for the direct engagement with language corpora if our aim is to achieve such long-term benefits as attention, awareness, and autonomy. The study also brings to light some of the fears, challenges, and benefits of using DDL to mitigate the risks of the uncritical use of corpus tools in the language classroom and enhance their impact on the efficiency of language learning.

Keywords: language corpora, second language acquisition, data-driven learning, hands-on and hands-off DDL.

Introduction

Throughout the history of second or foreign language teaching, over 60 theories, models, hypotheses, and perspectives have been proposed. However, there is no consensus regarding the effectiveness of a particular teaching approach in accelerating the acquisition of and facilitating the automatization of taught knowledge. Thus, the **aim** of the present study is to analyze a technology-based approach, namely data-driven learning (DDL), which is believed to provide corpus-based solutions to some of the concerns in language pedagogy. The research **objectives** set are as follows: to explore the theoretical underpinnings of DDL, to identify the benefits and challenges of different approaches of DDL, to provide an account and evaluation of the current pedagogical context of DDL. Descriptive and synthesis **methods** have been applied to investigate the literature dominating the field under study and the current issues regarding the implementation of DDL in language learning practices.

In the world of corpus linguistics, a corpus is a large, principled collection of naturally occurring texts stored electronically. Corpus linguistics equips teachers and learners with confidence that they are learning the language they will encounter outside the language classroom and in the real world of language use [Reppen, 13-21]. Corpora are “records of language behavior” which represent a wealth of knowledge about language [Cook, 57-64]. They provide knowledge of “linguistic and co-occurrence patterns”, which would be difficult to otherwise identify [Reppen, 13-21]. EFL/ESL professionals repeatedly make decisions about language and the choice of lexico-grammatical features to teach and to test. They also attempt to use authentic rather than made-up learning materials. “Invented examples can present a distorted version of typicality or an overtly picture of the system” [Kennedy, 318]. “Corpora have also brought to light features about language which had eluded our intuition” [O’Keeffe, 21]. They provide knowledge about what have actually been said, not what can be said. Thus,

corpora, as repositories of authentic texts, can serve as a source of descriptive insights for language teaching/learning and used as tools that directly influence the teaching/learning process [Bernardini, 165-182].

Language Corpora in Second Language Pedagogy

The development of corpus linguistics in recent years has highlighted the potential of corpora for language pedagogy [Johns, *DDL Examples*, 1-16]. Several general corpora are readily available, including Brown; Lancaster, Oslo, Bergen corpus (LOB); British National Corpus (BNC); the corpus of Contemporary American English (COCA), the International Corpus of English (ICE), and provide valuable resources for information on how spoken and written language are used in a range of settings [Reppen, 13-21].

Language corpora are virtually used in the construction of reference materials, such as dictionaries (e.g. Rundell's Macmillan English Dictionary), grammar books (e.g. Biber, Johansson, Leech, Conrad, and Finegan's Longman Grammar of Spoken and Written English), usage manual (e.g. Swan's Practical English Usage), and textbooks (e.g. McCarthy, McCarter, and Sandiford's Touchstone). Corpora provide information on usage in the form of concordance with a key word highlighted in context (KWIC), on frequency, distribution, collocation, etc. Corpus linguistics also includes the use of language corpora, where learners are engaged in hands-on experience through guided activities or through corpus-based handouts with concordance lines. This experience relies on inductive approach, which enables learners to see the linguistic patterns of the target item and form generalizations [Johns, *On DDL Examples*, 1-16]. This type of learning is commonly referred to as 'data-driven learning' (DDL), which "confronts the learner as directly as possible with the data to make him/her a linguistic researcher" [Johns, *On DDL Challenge*, 108]. The computer-based approach was coined by Tim Johns [*On Micro-Concord*, 151-162], who initially used corpora as a tool for language learners and contributed a lot of corpus-based teaching materials. DDL was defined as "the use in the classroom of computer-generated concordances to get students to

explore regularities of patterning in the target language, and the development of activities and exercises based on concordance output" [Johns, *On DDL Examples*, 1-16].

Data-Driven Learning (DDL) and Constructivism

The pedagogical context of DDL fits well with the constructivist paradigm for language learning and the developments within the area of learner autonomy [Chambers, Kelly, 20-21]. DDL is based on Schmidt's [1-63] Noticing Hypothesis, according to which conscious attention is required for language learning to take place. In contrast to the "artificial" intellectual activity of trying to learn and use the rules, DDL allows learners to detect through their adaptive behavior language patterns that are meaningful to them, thus making learning more "natural" [Gaskel, Cobb, 304]. DDL provides authentic input for learners based on naturally occurring language. Kennedy [318] posits that "invented examples can present a distorted version of typicality or an over-tidy picture of the system". In line with this, as referred to above, O'Keeffe et al. (21) emphasize that "corpora have also brought to light features about language which had eluded our intuition". The appeal of corpora is that it introduces language not as what can be said but as what has actually been said.

DDL can potentially promote learners' active participation in the learning process by means of discovery of language rules by themselves based on their own exploration and analysis of concordance input. If learning is an act of discovery per se, learning takes place in a problem-solving environment, which requires learners to reason inductively – observe, classify, and generalize [Johns, *On DDL Examples*, 1-16]. Moreover, unlike the rule-based language learning, which separates grammar and lexis, DDL exposes learners to the target item as frequently occurring lexico-grammatical patterns [Flowerdew, 15-36]. It helps them to "identify linguistic and situational co-occurrence patterns", which are otherwise difficult to obtain [Reppen, 14]. This is also believed to facilitate the development of learner autonomy. By practicing noticing and raising consciousness, learners gain better learning skills, become more autonomous and better language learners outside the

classroom [Johns, *On DDL Examples*, 1-16]. O’Sullivan [277] provides an impressive list of cognitive skills that DDL can develop: “predicting, observing, noticing, thinking, reasoning, analyzing, interpreting, reflecting, exploring, making inferences (inductively or deductively), focusing, guessing, comparing, differentiating, theorizing, hypothesizing, and verifying”. Consideration of these advantages makes DDL an effective approach in second language learning.

However, like any other teaching/learning approach, DDL has not been left uncriticized. The reason that the concerns arise may be that the research so far has not succeeded in convincing wider audience about the payoffs of DDL approach in terms of the invested time, money, efforts, and resources [Boulton, *On Meta-Analysis*, 348-393]. This is due to the fact that most studies are either small-scale and qualitative or focus on learners’ behavior working with a corpus, their attitudes towards DDL, and the use of a corpus as a reference tool. Even those studies that use quantitative design provide statistically non-significant results. Moreover, much empirical research is not concerned with long-term learner performance, finding it difficult to design; therefore, the focus falls on immediate learning outcomes. Most studies are conducted with advanced level learners, and only four with lower levels, which is partly responsive to the common belief that only advanced learners can benefit from DDL. However, there is also a belief that DDL can be no less useful for lower level students, and even more beneficial than for advanced learners [Boulton, *On Meta-Analysis*, 348-393]. Another concern is related to technological considerations. The reasons can be the lack of computers or insufficient technical backup, the considerable training required for effective DDL, or the irrelevance of DDL to local contexts, as perceived by teachers [Gabrielatos, 1-37].

Text-driven approach is a potentially effective way of exploiting experience of authentic texts. Since corpora contain authentic native language which is beyond the proficiency level of many learners, concern arises related to the authenticity of contrived language examples to which learners are exposed to. The aim of language teaching is to produce effective and competent communicators,

which can be achieved by exposing them to input that exemplifies the real language; hence it should be authentic rather than contrived examples of data. Corpus, as a repository of authentic texts, can assist this aim. However, there is a view that numerous examples of texts in corpora, which were initially produced for a certain audience and not for a language learner, are decontextualized or taken away from their authentic context and reproduced in a teaching context, which may not meet the communicative goal of the classroom. Moreover, culturally-embedded texts might make it difficult for language learners to ‘authenticate’ the language for themselves. This suggests that authenticity should be defined as a relationship between a text and the response that it triggers in its immediate audience [Widdowson, 2-25]. Or as in Mishan’s [346] refined definition of authenticity, learning tasks involving authentic materials should be correspondingly authentic, entailing interactions that are consistent with the original communicative purpose of the authentic text.

As a result, many practitioners support the use of contrived or culturally ‘neutral’ examples for pedagogical purposes. This way the learning input can be graded for different levels of language proficiency and be sensitive to learners’ language learning needs [O’Keeffe et al., 314]. On the other hand, many others, who emphasize language authenticity, explain that the natural human predisposition will allow language learners to contextualize the authentic data for themselves and increase their motivation because the language they deal with is so ‘real’. Still others recommend careful selection of materials from authentic sources which are easily contextualized, or tasks that can be graded to correspond to the nature of authentic data. O’Keeffe et al. [314] posit that teachers should use freely selected, carefully mediated, and locally relevant naturally-occurring examples rather than contrived or unreal examples – a responsibility that they have historically done and that is currently harnessed with technical possibilities of faster searches for authentic data.

In relation to this, it would be appropriate to discuss here the direct or computer-based and indirect or paper-based uses of data-driven learning.

Hands-on versus Hand-outs

Language teachers who have received training in corpus linguistics can resort to DDL as a supplement to their conventional teaching in two ways – direct or indirect. This means that learners can use concordances indirectly through corpus-based materials designed by teachers as handouts or they can have direct computer-based experience with corpora. The direct and indirect approaches are also termed as ‘hard’ and ‘soft’ [Gabrielatos, 1-37], or ‘hands-on’ and ‘hands-off’ [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36] approaches, respectively.

According to Johns [*On DDL Examples*, 1-16], hands-off corpus driven activities can be introduced at lower levels of language proficiency for immediate results. They require minimal or no corpus training, which can be an advantage for learners who are reluctant to work with software or are not well aware of how to work with it or how to interpret the results [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36]. However, the mere fact that learners work with a corpus-based handout does not guarantee successful learning unless the teacher is able to use them judiciously [Frankenberg-Garcia, 128-146]. For example, if the teacher’s randomly selected concordance lines ask learners to infer the meaning of a random word from context, learners might find it frustrating assuming that they could more effectively find the meaning of the word in a dictionary. Instead, the concordances can be used to reinforce the meaning of the word or expand learners’ previous one-off contact with the word. On the one hand, corpus based handouts can help learners avoid scrolling down countless concordance lines, when they have to read unedited texts and cannot decide what to look for. On the other hand, they will not be able to develop competency in using corpora [Frankenberg-Garcia, 128-146]. The soft type of DDL can be a solution in contexts where computers are not available at regular basis, valuable classroom time can be wasted because of the lack of technical back-up or inappropriate searches, and both teachers and learners are overwhelmed by the use of “new material (the corpora), new technology (the software), and new approach (DDL) all at once” [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36]. Despite the overstated motivating factor of

technology in education, computers can be unappealing for many teachers, as well as learners, and, therefore, become an obstacle for wider uptake of DDL.

The use of prepared materials allows the teacher to tailor activities to learners’ needs and abilities [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36] and avoid the indiscriminate use of concordances [Frankenberg-Garcia, 128-146]. This way the teacher can edit the language by leaving out the difficult language, by excluding offensive or sensitive language, etc., thus sheltering learners from many problems of working with raw corpus data [Frankenberg-Garcia, 128-146]. Furthermore, printed materials can provide a gentle lead-in to hands-on experience [Gabrielatos, 1-37], and “scaffolding can be gradually reduced until students can be presented with concordance output to investigate independently and unaided” [Johns, *On DDL Challenge*, 107-117].

The difference between direct and indirect DDL is not merely the medium of delivery, but more than that. Hands-off concordancing does not have the full potential of hands-on corpus work. The latter can be achieved through extensive training, though it is often difficult to implement in an already established syllabus. The benefits that learners can extract from hands-on corpus consultation include flexibility, autonomy, lifelong learning, and long-term recall [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36]. Direct corpus use can also provide learners with an experience of a linguist. However, there is a doubt as to whether it is necessary and a suggestion is given that hands-on corpus activities, like handouts, should be immediately applicable to learners’ language learning interests, needs, and goals [Frankenberg-Garcia, 2014]. Through hands-on experience, learners have more opportunity to find answers to their individual questions, to select data relevant to them, to see more contexts, which are selectively printed on handouts.

The survey of 80 evaluations of DDL studies, conducted by Boulton [*On Learning Outcomes*, 129-144], revealed that most researchers favor computer-based corpus work, while only four studies focused on paper-based work. While studies report various findings on the learners’ gains from DDL, Boulton suggests that they should be treated with caution,

meaning that several factors need to be considered – practical, cultural, individual, and pedagogical. Both hands-on and hands-off DDL have benefits and limitations, hence each might be appropriate for certain learners, teachers, and contexts. He also proposes that meta-analysis would provide data that could extend the confines of acceptability of the research outcomes.

The availability and use of a computer and a corpus in the language classroom is not enough for DDL [Reppen, 13-21]. The “corpus-informed language pedagogy” [Braun et al., 5], which comprises all the complexities of the field, requires three important steps, which allow both teachers and learners to avoid the pitfalls of DDL and successfully implement it – (i) careful selection of a corpus, (ii) awareness of corpora design, and (iii) skills and knowledge of its correct use. First, the choice of a corpus needs to be made with consideration of a number of factors, including learners’ age, educational background, time period, genre of texts, etc. Second, the teacher needs to raise awareness of how a corpus is designed, which is essential for preparing both hands-on and hands-off activities. Corpora exploration is carried out through a concordancing program, which is typically used to conduct searches for a word or a group of words in different formats – as a frequency list, key word in context (KWIC), collocations, part of speech tagging (PoS), and so on [O’Keeffe, Farr, 506-517]. Third, the exploitation of a corpus demands certain skills and knowledge on the part of the teacher, which enable him/her to conduct corpus-based explorations, to receive more language-related insights and to evaluate corpus results in light of the preset pedagogical goal. In this respect, O’Keeffe and Farr [412] conclude that “The more teachers know about corpora and how to use them, the more they will be empowered to evaluate corpus-based materials objectively”. Regarding learners’ role, it is no less important for them to understand the benefits and know-how of corpus use, which will lead to more engaging and cognitively conscious language learning process.

The potential theoretical advantages that DDL promises are summarized by Boulton and Cobb [*On Meta-Analysis*, 348-393] in the following way:

1) DDL reflects current language theory. The latter views language as dynamic, interactive, complex, and patterned, as opposed to the view of rule-governed language [Tomasello, 408]. In light of this view, Taylor [384] describes language knowledge as a mental corpus of combined experiences of language use. Corpus linguistics provides insights into this patterning, including lexical priming, norms and expectations, and the idiom principle. With the help of DDL, learners are exposed to this patterned use of authentic language in context [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36].

2) DDL reflects current learning theory. Rules are artificial mental abstractions, hence hard to acquire, in contrast to patterns, which our brain is programmed to notice around us [Barrett, Dunbar, Lycett 448]. Constructivist learning theory is in line with this approach and facilitates the acquisition of the target norm through progressive approximations. The role of DDL, in this respect, is significant as it fosters autonomous and lifelong learning skills that are transferrable to new contexts and enhance learning [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36].

3) DDL reflects current psycholinguistic theory. Being a natural process, pattern induction minimizes the load of cognitive processing [Sweller, 37-76] on the one hand, and still requires cognitive effort for constructing meaning, on the other hand. This effort, which is a reliable factor for retention, is absent in rule-based instruction and is required by DDL, when learners are exposed to multiple patterned examples made salient in authentic input necessary for noticing [Schmidt, 1-63].

4) DDL reflects current second language acquisition research. It provides mediation along the continuum of meaning-focused and form-focused language instruction, as well as top-down and bottom-up processing – recommendation that has been theorized for years but not practiced by language educators.

5) DDL reflects current learner practice. The world wide web can be considered a huge “corpus” that allows learners to find answers to their questions by googling as “concordancing”. Thus, DDL activities that reflect this practice can refine it and

progress to corpus work [Boulton, *On DDL and Language Pedagogy*, 15-36].

It is only through direct contact with corpora that learners gain such long-term benefits as language awareness, noticing and autonomy [Boulton, *On Meta-Analysis*, 348-393].

Conclusion

The paradigm shift in language learning and teaching, brought by a number of researchers resulted in DDL, which brings together theories of constructivism, communicative approach, and advances in the field of autonomy. It is based on the key concepts of authentic data, learner-control, discovery learning, autonomy, and revolutionaries. Many corpus-based studies have been carried out in language learning, but language corpora have not

been integrated into mainstream teaching practices. Researchers point to the need to shift the use of DDL from a research-oriented process to a more pedagogically underpinned one. As discussed above, a lot still needs to be done before corpora can actually be implemented in language pedagogy. One reason that language corpora have not become part of mainstream language instruction is the lack of teacher training and resources. Another reason could be the lack of attention paid to learners' attitudes towards using language corpora, particularly at low levels of language proficiency, and to the language areas that would benefit most from DDL. This would help to mitigate the risks, fears, and challenges of using DDL and anticipate more benefits in language pedagogy.

References

1. Barrett, L., Dunbar, R. and Lycett, J. *Human revolutionary psychology*. Basingstoke, UK: Palgrave, 2002, p. 448.
2. Kennedy, G. *An introduction to corpus linguistics*, London: Longman, 1998, p. 328.
3. Mishan, F. *Designing authenticity into language materials*, Bristol and Portland: Intellect Books, 2004, p. 346
4. O'Keeffe, A., McCarthy, M. J., and Carter, R. A. *From corpus to classroom: language use and language teaching*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 314.
5. Taylor, J. *The mental corpus: How language is represented in the mind*, Oxford, UK: Oxford University Press, 2012, p. 384.
6. Tomasello, M. *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003, p. 408.
7. Bernardini, S. "*Exploring new directions for discovery learning*", in Kettemann, B. and Marko, G., eds., *Teaching and learning by doing corpus analysis*, Proceedings from the Fourth International Conference on Teaching and Language Corpora, Graz 19-24, July 2000. Amsterdam: Rodopi, 2002, pp. 165-182.
8. Boulton, A. "*Data-driven learning and language pedagogy*", in Thorne, S. and May, S. eds., *Language, Education and Technology: Encyclopedia of Language and Education*, New York: Springer, 2017, pp. 15-36.
9. Boulton, A. and Cobb, T. "*Corpus use in language learning: A Meta-Analysis*", *Language Learning*, 67(2), 2017, pp. 348-393.
10. Boulton, A. "*Learning outcomes from corpus consultation*", in Moreno, J., M., Valverde, F. S. and Pirez, M. C., eds., *Exploring new paths in language pedagogy: lexis and corpus-based language teaching*, Londres: Equinox, 2010, pp. 129-144.
11. Braun, S., Kohn, K. and Mukherjee, J. "*Corpus technology and language pedagogy: New resources, new tools, new methods*", *English Corpus Linguistics*, Volume 3, 2006, p. 214.
12. Chambers, A. and Kelly, V. "*Semi-specialized corpora of written French as a resource in language teaching and learning*", *Teanga*, 21, 2002, pp. 20-21.

13. Flowerdew, L. “*Data-driven learning and language learning theories: Whither the twain shall meet*”, in Leńko-Szymańska, A. and Boulton, A., eds., *Multiple affordances of language corpora for data-driven learning*, Amsterdam: John Benjamins, 2015, pp.15–36.
14. Frankenberg-Garcia, A. “*The use of corpus examples for language comprehension and production*”, *ReCALL*, 26(2), 2014, pp. 128-146.
15. Gabrielatos, C. “*Corpora and language teaching: Just a fling, or wedding bells?*”, *TESL-EJ*, 8(4), A-1, 2005, pp. 1–37.
16. Gaskell, D. and Cobb, T. “*Can learners use concordance feedback for writing errors?*” *System*, 32(3), 2004, pp. 301–319.
17. Johns, T. “*Should you be persuaded: two examples of data-driven learning*”, *English Language Research Journal*, 4(1), 1991, pp. 1–16.
18. Johns, T. “*Data-driven learning: The perpetual challenge*”, in Kettemann, B. and Marko, G., eds., *Teaching and learning by doing corpus analysis*. Amsterdam: Rodopi, 2002, pp. 107–117.
19. Johns, T. “*Micro-Concord: a language learner’s research tool*”, *System*, 14(2), 1986, pp. 151-162.
20. O’Keeffe, A. and Farr, F. “*Using language corpora in language teacher education: Pedagogic, linguistic and cultural insights*”, *TESOL Quarterly*, 37(3), 2003, pp. 389–418.
21. O’Sullivan, I. “*Enhancing a process-oriented approach to literacy and language learning: The role of corpus consultation literacy*”, *ReCALL*, 19(3), 2007, pp. 269–286.
22. Reppen, R. “*Building a corpus: what are key considerations?*”, in O’Keeffe, A. and McCarthy, M. J., eds., *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, 2nd Ed. London: Routledge, 2022, pp. 13-21.
23. Schmidt, R. “*Consciousness and foreign language learning: A tutorial on the role of attention and awareness in learning*”, in R. Schmidt, ed., *Attention and awareness in foreign language learning*, Honolulu, HI: University of Hawaii, Second Language Teaching and Curriculum Center, 1995, pp. 1-63.
24. Sweller, J. “*Cognitive load theory*”, in J. P. Mestre & B. H. Ross, eds., *The psychology of learning and motivation: Cognition in education*, 2011, pp. 37–76.
25. Widdowson, H.G. “*On the limitations of applied linguistics*”, *Applied Linguistics*, 21, 2002, pp. 2-25.

Ներկայացվել է՝ 16.10.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.

ՋԵՅՄՍ ԶՈՅՍԻ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Գուրգեն Անուշավանի Գևորգյան

բ.գ.թ., պրոֆեսոր

ԵՊՀ, Թարգմանության տեսության և պրակտիկայի ամբիոն

faridakhachatryan@gmail.com

Ամփոփագիր

Ինչպես նշում են տեսաբանները, գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ լեզվական առանձին միավորներ ստանում են տվյալ բովանդակությանը բնորոշ ոճ՝ արտացոլելով գաղափարի և նրա դրսևորման «փոխհարաբերությունը», սերտ կապն ամբողջի և մասի, գեղարվեստական ձևի և բովանդակության համապարփակ ուղղաձիգ համատեքստի և նրա լեզվական նշանը հանդիսացող լեզվաոճական միավորների (դարձվածք, խորհրդանշան, փոխաբերություն, մակդիր և այլն) միջև: Ուստի, գեղարվեստական երկի լեզվի ուսումնասիրությունը, այդ լեզվին հատուկ լեզվաբանաստեղծական արժեքի վերհանումը չեն կարող իրականացվել առանց քերականական կառուցվածքների և դրանց ձեռք բերած այլիմաստային նոր երանգավորումների ուսումնասիրման: Այլ կերպ ասած՝ ստեղծագործության ողջ համատեքստի և լեզվական առանձին միավորների միջև եղած «համագործակցությունը» վերջիններիս օժտում է ծածկագրերի արժեքով, որոնք, կամա թե ակամա, ձեռք են բերում խորհրդանշական գործառույթներ, ի վերջո՝ հանդես գալիս որպես գեղարվեստական խորհրդանիշներ և դարձվածքներ:

Զ. Ջոյսի «Դուրլինցիներ» պատմվածաշարը ներքին աղերսներով միմյանց կապված պատմվածքների ամբողջություն է: «Ուլիսես» վեպն ամբողջական կառույց է, որը փոխհարաբերվում է շարադրանքի առանձին միավորների հետ: Ավելին, ըստ որոշ լեզվաբանների, նշյալ միավորները ոչ միայն փոխաբերվում, այլև փոխներգործում են, այսինքն՝ իրենց մեջ կրում են ամբողջական երկի թելադրությամբ պայմանավորված իմաստներ և համապատասխան հնչերանգներ, որոնք, իրենց հերթին, ներգործում են երկի ողջ համատեքստի վրա՝ երանգավորելով ասելիքը:

Հիմնաբառեր. Գեղարվեստական ստեղծագործություն, ուղղաձիգ համատեքստ, քերականական կառուցվածք, խորհրդանշան, պատմվածք, ամբողջություն, փոխներգործել, երանգավորել:

Ներածություն

Ցանկացած ստեղծագործության լեզուն ու ոճը բնութագրելու համար հարկ է ճանաչել հեղինակին, նրա գաղափարագեղագիտական հավատամքը, աշխարհընկալման և աշխարհագրացման այն տեսակը, որը հատուկ է

նրան: Եվ դա այն նպատակով, որը կոչվում է լեզու, արտահայտչակերպ, տեքստ և այլն:

Արդի սուր լեզվամտածողությամբ օժտված այնպիսի գրող, ինչպիսին է Զ. Ջոյսը, բնութագրվում է, նախևառաջ, հարուստ, կարելի է նույնիսկ ասել, բազմահարուստ ուղղաձիգ համատեքստերի առկայությամբ, որով

պայմանավորված՝ նրա խոսքում բառը հաճախ ձեռք է բերում «տարօրինակ շեղումներ»՝ գրական լեզվում (անգլերենում) ամրակայված բառային, ձևաբանական ու շարահյուսական օրինաչափություններից՝ արտահայտելու համար արդիական իրականության անհեթեթությունը, մարդկանց տարամիտ (պարադոքսալ) հոգեվիճակները, ձևի և բովանդակության խզումն ընկերային-հոգեբանական կյանքի և կեցության տարբեր ասպարեզներում: Այդօրինակ «խզումները», հակասական և տարամիտ իրավիճակների բառային, լեզվաոճական արտահայտումներն այլազան են, բազմատեսակ և ենթակա ծավալուն քննարկումների ու մեկնաբանությունների:

Հարկ է անդրադառնալ լեզվաոճական կարևոր մի երևույթի՝ ջոյսյան դարձվածքներին, հատկապես աստվածաշնչային ծագում ունեցող որոշ դարձվածքների կիրառումներին՝ նշելով, որ դրանք ունեն արտալեզվական մի այնպիսի իրականություն, որը կազմում է հենց այդօրինակ կիրառումների ուղղաձիգ համատեքստը: Առաջին հերթին նկատի ունենք նման դարձվածքների ցուցադրական, անսիրտ կամ մեքենայական կիրառումը, ասել է թե՛ հոգևոր ճշմարիտ ապրումի, անկեղծության բացակայության խորհրդանշումը: Նման մեքենայական կիրառումները գրական կերպարների կողմից վերածվում են տվյալ հեղինակի գեղարվեստական միտումն իրականացնող յուրօրինակ տարրերի:

Լեզվաբանաստեղծական վերլուծական մեթոդով բացահայտվում են ոչ միայն տվյալ գեղարվեստական լեզվի ոճական ու արտահայտչական առանձնահատկությունները, այլև բառի այլազան նշանակությունները և իմաստային ու հուզական տարբեր երանգավորումները, որը հետազոտողների կողմից բնութագրվել է իբրև պոլիֆոնիա (բազմաձայնություն) [Гаспарян, 276-277]: Ընդ որում՝ թե՛ լեզ-

վաոճական միջոցները, թե՛ բառային միավորումները բնութագրվում են իբրև մեկ ամբողջական գաղափարագեղագիտական մարմնավորման (այսինքն՝ ստեղծագործության, երկի) ընդհանուր կերպարայնությանը լծված, երկի ոգին բացահայտող մասեր կամ, ինչպես ասվեց, որոշակի գործառույթ իրականացնող «մանրամասնություններ»:

Խոսելով գեղարվեստական տեքստում օգտագործված բառերի բազմանշանակության, իմաստային և հուզական պոլիֆոնիզմի մասին, Մ.Մ Մորոզովը նշում է, որ ամենասովորական բառերն անգամ կարող են նման տեքստերում ստանալ նոր խորք ու բովանդակություն, ինչպես, օրինակ, Շեքսպիրի գործերում, որոնցում հեղինակը «... Յույց է տալիս բառն իր տարբեր կողմերից, բացահայտելով նրա իմաստաբանական ողջ հարստությունը...», բեռնավորում է բառն իմաստային նոր բովանդակությամբ» [Морозов, 1954:99]: Իսկ որոշ լեզվաբաններ, բնութագրելով բառն իր միջավայրում, այսինքն՝ գրական-գեղարվեստական խոսք (կամ բառ) հստակ կերպով առանձնանում է ոչ գեղարվեստականից, քանի որ բազմաթիվ մտքեր, պատկերացումներ ու բացատրություններ է հարուցում:

Վերոնշյալ ողջ բնութագրական խոսքը վերաբերում է նաև Ջեյմս Ջոյսին (James Joyce), ով հենց այն գրողներից է, ում մոտ այդ սովորական թվացող, առօրյա կյանքն ու կենցաղն արտացոլող բառերն ու արտահայտությունները հանկարծ սկսում են գիտակցվել նոր կողմից և ստանալ այլաբանական-փոխաբերական նոր իմաստ ու արժեք:

Ջոյսյան տեքստերին բնորոշ լեզվաոճական միջոցները առանձնակի հստակությամբ են դրսևորում հեղինակի գաղափարագեղագիտական հայացքներն ու իբսենյան ստեղծագործական մեթոդի յուրահատկությունները՝ ընդհանուրի ու մասնավորի սերտ փոխհամագործակցություն՝ իրականությունը գե-

ղարվեստորեն պատկերելիս, մշտառկա ուշադրություն բարոյագեղագիտական խնդիրների նկատմամբ:

Ջոյսի ռեալիստական, երբեմն նատուրալիստական պատկերումները հասնում են լուսանկարչական ճշգրտության, նա կարծես կյանքը, մարդկային փոխհարաբերությունները, հասարակության բարոյահոգեբանական կողմնորոշումները դիտում է կինոխցիկից՝ երբեմն մոտեցնելով «կադրերը», երբեմն՝ հեռացնելով, որը և հնարավորություն է ընձեռում գրողին՝ մարդ-անհատի սոցիալական էակի վարքի դրսևորման առանձին տարրերը տեսնել սոցիալական հիերարխիայի ընդհանուր համապատկերում. այս առումով Ջոյսի բառապաշարին հատուկ լեզվաոճական առանձին միավորումները կարծես համընկնում կամ համապատասխանում են մարդու, անհատի վարքի և հոգեբանության առանձին, «մանր» դրսևորումների, իսկ ընդհանուր կամ ուղղահայաց համատեքստը՝ հասարակական-հանրային ընդհանուր կյանքի հետ: Ուստի և վերոհիշյալ լեզվաոճական միջոցները դառնում են յուրատեսակ նշանաձողեր՝ ուղեցույց-խորհրդանիշներ, որոնք խորհրդանշում են սովյալ իրականությունը՝ ցույց տալով դրա բարոյահոգեբանական կողմերը, սոցիալական կարծրատիպերի բախումը ազատության կամ սիրո ըմբռնումների հետ և այլն:

Պետք է ասել, որ ջոյսյան լեզվաոճական և լեզվաարտահայտչական միջոցները՝ փոխաբերություն, փոխանունություն, դարձվածք, անձնավորում, ճարտասանական հարց, կրկնություն և այլն, կապված մարդկային-հոգեբանական և սոցիալական հատկանշանական գործոնների, դրանց գործառութային առանձնահատկությունների ճշմարտացի արտացոլման, և, միաժամանակ, գրողի ընդհանրացման բացառիկ կարողության հետ, հաճախ վերաճում են խորհրդանիշների, որոնք, ի տարբերություն կայուն-ավանդական

խորհրդանշանների ունեն գեղարվեստական, անհատական նկարագիր, այնպիսին, որ նրանց հաղորդում է հեղինակն իր աշխարհընկալման եղանակով ու ընդհանրացման ուժով: Այդպիսի խորհրդանիշներ են սիմվոլիստական գրականության մեջ, օրինակ, *մշուշը* (որպես տխուր կամ երազային հոգեվիճակի խորհրդանիշ), *աշունը* (գեղեցիկ և տխուր վախճանի կամ կյանքի մայրամուտի խորհրդանիշ), խավարը (հուսահատության, մահվան խորհրդանիշ), *փակուղին* (որպես անուղի կյանքի, փակ համակարգի խորհրդանիշ) և այլն: Պետք է նախապես ասել, որ Ջ. Ջոյսը, որքան հնարավոր է, զերծ է մնում շրջանառու ավանդական խորհրդանիշների և խորհրդանշանական պատկերների կիրառումից. նա ավելի շուտ այնպիսի միջավայր կամ եղելություն է նկարագրում, որ նկարագրությունը՝ տրված իրատեսորեն, ինքնին հանգում է խորհրդանշական պատկերի, ստանում խորհրդանշական արժեք:

Այսպես, օրինակ, Ջ. Ջոյսի «Դուբլինցիներ» պատմվածաշարի «Արաբի» պատմվածքի առաջին իսկ տողերը՝ *“North Richmond Street, being blind, was a quiet street except at the hour when the Christian Brother’s School set the boys free” [Araby, 17]* խորհրդանշանային բնույթ ունեն, կամ, ավելի ստույգ, պատմվածքի ընթերցումից հետո «վերաբացվում» են մի նոր՝ խորհրդանշանային իմաստով՝ կյանքն այստեղ փակուղային է, ելք չունի, այսինքն՝ կույր է, մանավանդ, որ Ջոյսի կիրառած բառը՝ *blind*, ունի նաև «կույրի» իմաստ: Ուշագրավ է, որ հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվում առկա է «քոռ փողոց» դարձվածքը, որը մերձենում է ջոյսյան վերոնշյալ արտահայտությանը: Հայերեն թարգմանությունը տրված է առանձին նախադասություններով՝ «Նորդ Ռիչմոնդը հանգիստ է և անաղմուկ մի փակուղի էր: Բայց այդ անդորրը խախտվում էր օրվա մեջ մի անգամ, երբ Քրիստոնյա եղբայր-

ների դպրոցն արձակում էր իր սաներին» [Արաբի, 23]:

Պահպանված է գեղարվեստական պատկերի խորհրդանշանային բնույթը, որը ինչպես ասվեց, երևակվում է պատմվածքի ավարտին՝ հեղինակի ասելիքն ի մի բերելուց հետո:

Մեկ այլ հատկանշական օրինակ կարող է համարվել «Կրկնակը» պատմվածքի վերջաբանը՝ հարբած հոր կողմից հանիրավի ծեծվող՝ վախեցած երեխայի բղավոցը.

“O, pa He! cried. “Don’t beat me, pa! And I’ll ... I’ll say a Hail Mary for you ... I’ll say a Hail Mary for you... I’ll say a Hail Mary for you, pa, if you don’t, beat me... I’ll say a Hail Mary... [Counterparts, 69].

«Հայրի՛կ, - բղավում էր նա, - ինձ մի ծեծիր հայրի՛կ: Ես... ես կաղոթե՛մ քեզ համար...» [Կրկնակը, 66]:

Ահաբեկ երեխայի կողմից կրկնվող արտահայտությունը՝ «Ես կաղոթեմ քեզ համար, հայրի՛կ, միայն թե ինձ մի՛ ծեծիր», կարող է խորհրդանիշ համարվել այս պատմվածքի համար, հավաստելով հետազոտողների այն դիտարկումը, որ առանձին բառի կամ բառակապակցությունների կրկնությունները ստեղծագործության համատեքստում ձեռք են բերում փոխաբերական իմաստ, որն էլ վերաճում է խորհրդանշի՝ օժտվելով ընդհանրացնող նշանակությամբ: Կրկնության նման մի օրինակ է նշում Ն.Ս. Վալզինան Ա. Չեխովի «Շնիկով տիկնիկը» պատմվածքից, որտեղ հեղինակի կողմից քանիցս կրկնվող «մոխրագույն» բառը դառնում է միապաղաղության և անելանիության խորհրդանիշ [Սարգսյան, 2007:34]:

Վերը նշված երկու տիպի խորհրդանիշները՝ մեկն իբրև «բանավի-արտահայտություն» («Ռիչմոնդը փակուղի էր»), մյուսն իբրև կրկնությամբ հիմնական ասելիքը ընդհանրացնող («... Ինձ մի ծեծիր, հայրիկ, ես կաղոթեմ քեզ համար) խորհրդանիշ, - այս երկուսն

էլ հաճախադեպ են Ջ. Ջոյսի «Դուբլինցիներ»-ում, բնորոշ են նրա լեզվամտածողությանը, թեև առկա են նաև այլ եղանակներով ստեղծվող խորհրդանիշ-բառեր ու խորհրդանշանային պատկերներ:

Օրինակ, «Դուբլինցիներ» վերնագիրը, որն իր մեջ ամփոփում է դուբլինյան իրականությունն իր սոցիալական տարբեր նիստերով, կերպարների սոցիալ-հոգեբանական յուրահատկություններով: Այդ իրականության մեջ, ըստ ջոյսյան նկարագրության, խորհրդանշական է 1/ քաղաքային լանդշաֆտը և 2/ բնությունը (օրինակ, ձյան, ձմեռվա նկարագրությունը՝ «Մեռյալները» պատմվածքում): Մասնավորապես, խորհրդանշական են՝ “A Little Cloud” [Ամպիկը] պատմվածքի հետևյալ հատվածները.

1) Little Chandler quickened his pace. For the time in his life, he felt himself superior to the people he passed. For the first time his soul revolted against the dull intelligence of Capel Street. There was no doubt about it: if you wanted to succeed you had to go away. You could do nothing in Dublin. As he crossed the Crattan Bridge he looked down the river towards the lover quays and pitied the poor started houses. They seemed to him a band of tramps huddled together along the river-banks, their old coats covered with dust and soot, stupefied by the panorama of sunset and waiting for the first chill of night to bid them arise, shake themselves and begone. [p. 51]

«Փոքրիկ Չանդլերն արագացրեց քայլերը, քանի որ կյանքում առաջին անգամ իրեն բարձր դասեց այն մարդկանցից, որոնց կողքով անցնում էր: Կյանքում առաջին անգամ նրա հոգին ըմբոստացավ Քեփելի սթրիթի գորշ աղքատության դեմ: Ոչ մի կասկած չկա՝ եթե ուզում ես հաջողության հասնել, հեռացի՛ր այստեղից: Դուբլինում ոչինչ անել չես կարող: Քրաթան կամրջով անցնելիս Չանդլերը նայեց գետին, ցածր ափերի խղճուկ, աղքատ, կիսավեր տներին: Դրանք հիշեցնում էին փոշոտ ու մրոտ վերարկուն հագած թա-

փառաշրջիկների մի խումբ, որ խառնվել էր գեղարվեստական երկարությամբ և արևմտյան համայնապատկերով դյուրված, սպասում էր գիշերվա առաջին ցրտին, որպեսզի արթնանա, իրեն թափ տա ու հեռանա» [էջ 40]:

Փոշոտ ու մրոտ թափառաշրջիկների խումբ հիշեցնող խղճուկ տների գեղարվեստական պատկերը «գորշ աղքատության» խորհրդանիշն է, որով ներկայացվում է «Դուրլին» կոչվող քաղաք-երևույթի մյուս կողմը՝ գուցեև իսկական կողմը՝ թաքնված ազգասիրական ու նույնիսկ բանաստեղծական մշուշոտ գաղափարների ու զգացումների քողի ներքո:

Չանդլերը՝ պատմվածքի գլխավոր հերոսը, նայում է իր հոգու խորքը «ստուգելու», թե արդյոք ինքը բանաստեղծի հոգի ունի՞, և արդյոք այդ հոգու թափածը «կելտական» ծագում չունի: Այսպիսով՝ քաղաքային գորշ լանդշաֆտից՝ խորհրդանշանական «տուն-թափառաշրջիկների» պատկերից անցում է կատարվում դեպի մշակութային-սոցիալական կյանք, որի պատկերման մեջ գերիշխում է «կելտական» թափածը, մտախոհ տխրությանը բնորոշ «կելտական նրբերանգը», մի կապակցություն, որն էլ գեղարվեստական պատկերի բանալին է և, միաժամանակ, ընդհանրացումը, այսինքն, խորհրդանիշը:

The English critics, perhaps, would recognize him as one of the Celtic School by reason of the melancholy tone of his poems; besides that, he would put in allusions. He began to invent sentences and phrases from the notice which his book would get: "Mr. Chandler has the gift of easy and graceful verse" ... "A wistful sadness pervades these poems" ... "The Celtic note" It was a pity his name was no more Irish-looking. Perhaps it would be better to insert his mother's name before the surname: Thomas Malone Chandler, or better still: T. Malone Chandler. He would speak to Gallaher about it. [p. 51]

«Ամենայն հավանականությամբ անգլիական քննադատներն իր բանաստեղծությունների թափածալի երանգը կվերագրեն կելտական դպրոցին: Բացի դրանից, ինքն էլ կակնարկի այդ մասին: Նա սկսեց իր գրքի ապագա գրախոսականից նախադասություններ և դարձվածքներ հորինել, «Միսոր Չանդլերն օժտված է հեշտ ու նրբագեղ բանաստեղծություն ստեղծելու շնորհիվ... Նրա բանաստեղծությունները համակված են մտախոհ տխրությամբ... Կելտական նրբերանգ...»: Ափսո՛ս որ անունը իռլանդական չէր: Գուցե ավելի լավ կլիներ իր անվան փոխարեն մոր ազգանունն ավելացնելը. Թոմաս Մելոնի Չանդլեր, կամ ավելի լավ է՝ Թ. Մելոնի Չանդլեր: Այդ մասին կխոսի Գալահերի հետ» [էջ 41]:

Հեղինակն այստեղ մեղմ երգիծանքով ակնարկում է իռլանդական ազգայնականների հիմնախնդրի մասին, մի գործոն, որը թափանցել է կյանքի, իրականության տարբեր ոլորտները, այս դեպքում՝ պոեզիայի ոլորտը, այն էլ գործող անձի կողմից դեռ չգրված ու, հավանաբար, երբևիցե չգրվող և սոսկ երագված պոեզիայի ոլորտը: Ահա, այս «կելտական նրբերանգ» արտահայտությունը իր մեջ խտացնում է հեղինակի ողջ վերաբերմունքը դուրլինյան մշակութային կյանքի և էթնիկական բնույթի շեշտադրումների նկատմամբ՝ դառնալով այդ բնագավառների գեղարվեստական խորհրդանիշը:

Զ. Ջոյսն իր գեղարվեստական պատկերներում խորհրդանշանի աստիճանի է հասնում նաև բնության երևույթների նկարագրության միջոցով: «Մեռյալները» պատմվածքում, օրինակ, ծմեռային ձնառատ եղանակը, առնչված պատմվածքի ողջ համատեքստին՝ ստանձնում է բնութագրիչ իմաստ՝ խորհրդանշելով հոգևոր սառնացումը և խորը, անփարատելի թափածը, որը հետևանքն է այն «հոգևոր ձմռան», որ ապրում է դուրլինցին,

տվյալ պարագայում՝ պատմվածքի հերոսը՝ գրականագետ Գաբրիելը.

A few light stars upon the pane made him turn to the window. It had begun to snow again. He watched sleepily the flakes, silver and dark, falling obliquely against the lamplight. The time had come for him to set out on his journey westward. Yes, the newspapers were right. Snow was general all over Ireland. It was falling on every part of the dark central plain, on the treeless hills, falling softly upon the Bog of Allen and, farther westward, softly falling into the dark mutinous Shannon waves. It was falling, too, upon every part of the lonely churchyard on the hill where Michael Fury lay buried. It lay thickly drifted on the crooked crosses and headstones, on the spears of the little gate, on the barren thorns. His soul swooned slowly as he heard the snow falling faintly through the universe and faintly falling, like the descent of their last end, upon all the living and dead. [p.160]

«Ապակու վրա ընկնող ձյան փաթիլների մեղմ հարվածները, նրան ստիպեցին նայել պատուհանին: Նորից ձյուն էր գալիս: Նա քնկոտ հայացքով հետևեց փայլուն և գորշ փաթիլներին, որոնք ցած էին իջնում լամպի լույսի տակ: Ժամանակն է արդեն ճանապարհորդել դեպի մայրամուտ: Այո, թերթերը ճիշտ էին գրում. Ձյուն էր գալիս ողջ Իռլանդիայով մեկ: Ձյունը իջնում էր ամենուրեք՝ կենտրոնական հարթության վրա, ծառազուրկ բլուրներին: Ձյունը փափուկ պտկում էր Ալեյան ճահիճների վրա և արևմուտքից այն կողմը մեղմ տարածվում Շանոնի մութ, ըմբոստացող ափքների վրա: Ձյունը իջնում էր նաև բլրի միայնակ գերեզմանոցին, որտեղ թաղված էր Մայքլ Ֆյուրեյը: Ձյունը հաստ նստում էր ծոված խաչերի, տապանաքարերի, փոքրիկ դարպասների ճաղերի վրա և մերկ փշաթփերին: Գաբրիելի հոգին դանդաղ անէանում էր ձյան շրշյունի ներքո, և ձյունը թեթև իջնում էր ողջ աշխարհի վրա, որպես օրհասական ժամի հայտնություն, իջնում էր թեթև՝ բոլոր ապրողների ու մեռյալների վրա» [էջ 155]:

Այստեղ հանգուցային բառը, որ միմյանց է հյուսում մնացյալ բոլոր բառերը և ստեղծում խորհրդանշական պատկեր՝ *ձյունն է*: Այն որքան ռեալիստական է, իրական, նույնքան էլ խորհրդանշական է, ինչպես Ջոյսի մյուս գեղարվեստական խորհրդանիշները: Ջ. Ջոյսի «Դուբլինցիների» թարգմանիչներից Ա. Հարությունյանը, նշյալ պատկերի հոգեբանական վավերականությունը նկատի ունենալով, դիպուկ կերպով նշել է. «Իսկ վերջին՝ «Մեռյալները» պատմվածքում Ջոյսը չեխտվյան վարպետությամբ, համարյա աննկատելիորեն ընթերցողի առջև գծում է մի աշխարհ, որտեղ համալսարանի դասախոս, գրող Գաբրիել Քոնրոյը քայլ առ քայլ պարտվելով և կորցնելով պատրանքները, հանկարծ գիտակցում է իր ողջ էգոիստական կյանքն ու անցյալը, որոնք այքան վարպետորեն քողարկված էին սովորոյթների շնորհիվ: Եվ երբ Գաբրիելը կնոջ հայտնած լուրը լսելուց հետո զննում է իր անարյուն ու սառը հոգին, այնտեղ տեսնում է նաև իր պարտությունը. «Նա զգուշորեն պառկեց կնոջ կողքին, իր վրա քաշելով սավանը: Նրանք հետզհետե դառնում էին սրվերներ»: Պատմվածքի ամենակենդանի հերոսը հուշն է հանգուցյալի մասին: Քոնրոյը գիտակցում է իր փախուստը... ավաղ՝ դեպի անէություն, որի նշանն է դառնում Իռլանդիայի վրա իջնող ձյունը» [Հարությունյան, 1978:158]:

Նշյալ գեղարվեստական պատկեր-խորհրդանշի մեջ առանցքային են «Նրանք հետզհետե դառնում էին ստվերներ» փոխաբերությունը և «*ձյունը իջնում էր ողջ աշխարհի վրա՝ որպես օրհասական ժամի հայտնություն*» պատկերավոր համեմատությունը, որտեղ բառերը, պահպանելով հանդերձ իրենց անվանողական, կոնկրետ կամ ուղղակի նշանակությունը, տվյալ համատեքստում ստանում են այլաբանական նշանակություն: Դա ինքնին վկայում է այդ համեմատության բազ-

մաճայնության (полифоничность) մասին (Гаспарян, 2008:65):

Ելնելով լեզվաոճական նշյալ միջոցների և ողջ պատմվածքի համատեքստի միջև եղած օրգանական փոխկապակցվածությունից, կարելի է ասել, որ դրանք իրենց մեջ կենտրոնացնում և ի մի են բերում ողջ համատեքստի ոգին ու միտքը՝ դրանով իսկ վերաճելով խորհրդանիշների: Ուստի՝ թե՛ «նրանք դառնում էին ստվերներ», թե՛ «Ձյունը իջնում էր ողջ աշխարհի վրա...» սիմվոլիկ արտահայտությունները կարող էին դառնալ այդ «Մեռյալները» վերնագրին հաջորդող բնաբան:

Ասվածի շրջանակում ուշագրավ են նաև «ծոված խաչերի», «տապանաճաղերի», «փշաթփերի», «փողքիկ դարպասների ճաղերի» պատկերները, որոնք ևս ռեալիստական, իրական լինելով, համատեքստում ստանում են խորհրդանշական իմաստներ և «մասնակցում» ընդհանուր տրամադրության գոյացմանն ու գաղափարագիտական մտահղացման իրականացմանը:

«Գեղարվեստական խորհրդանշի ընկալման և մեկնաբանման ողջ դժվարությունն այն է, - նշում է Մ. Ս. Սարգսյանը, - որ ընթերցողի համար իրականում բարդ է ուղիղ կապ հաստատել նպատակադրման միջև» [Սարգսյան, 2007:47], քանի որ գեղարվեստական խոսքի համատեքստում բառն ընդլայնում է իմաստային իր լեզվի շրջանակներն ու այլևայլ զուգորդումների շնորհիվ հարստանում նորանոր սերտաճումներով. Այդ ամենը ընկալելու և համակողմանիորեն բնութագրելու համար, կիրառվում է գեղարվեստական լեզվի ուսումնասիրման և վերլուծության լեզվաբանաստեղծական մեթոդը: Նպատակն է՝ բառի ոչ միայն իմաստային և վերնշանային, այլև գաղափարական (վերնշանային) մակարդակի վերհանումը՝ մեկնարկելով լեզվաոճական ու լեզվաբանաստեղծական վերլուծությունների միջև եղած դիալեկտիկական միասնության

փաստից, հաշվի առնելով նաև ստեղծագործության գլոբալ ուղղաձիգ համատեքստը [Гюббегет, 1991], որը ուղենշային է գեղարվեստական խորհրդանշի՝ նրա արքետիպային կամ ոչ արքետիպային (սուբյեկտիվ-հեղինակային) բնույթը ճանաչելու համար, այստեղ հետազոտողները առաջ են քաշում ընթերցողի ֆոնային գիտելիքների սահմանի գաղափարը [Гюббегет, 1991:21], ինչպես նաև այն առանցքային տեսությունը, որ յուրաքանչյուր թարգմանություն մի յուրօրինակ ելք է դեպի բնագիր տեքստը՝ այն մեկնաբանելու, նաև նրա թարգմանական ճշգրիտ «հոմանիշը» առաջարկելու առումով:

Խոսքը մասնավորեցնելով Ջ. Ջոյսի կիրարկած գեղարվեստական խորհրդանիշների վրա, կարող ենք, առաջինը, շեշտադրել նրա գործերի վերնագրերը (Dubliners, Ulysses), որովհետև դրանք, ընդհանրացնելով վերաբերմունքը և նրա գնահատականը՝ հանդես են գալիս որպես ստեղծագործության յուրօրինակ հապավումներ (Николина Н. А., 2003) հանգամանքներ, որ պայմանավորում են այդ վերնագրերի խորհրդանշական բնույթը: Եվ եթե նման խորհրդանշանային վերնագիր ունեցող երկը հանրության մեջ ճանաչում ու տարածում է գտնում, ապա այդ վերնագրերը ընկալվում են արդեն որպես հայտնի խորհրդանշեր: Այդպիսիք են, օրինակ, Վ. Շեքսպիրի երկերի վերնագրերը՝ («Օթելլոն» խանդի խորհրդանիշ), «Արքա Լիրը» (անխոհեմ սիրո), «Համլետը» (պայքարի, խոհի, տառապանքի), Ջոյսի վերոնշյալ վերնագրերը, հայ գրողներից՝ Նարեկացու «Մատենանոթերրգության»-ը, Մուրացանի «Նոյի ագռավը», Ե. Չարենցի «Մահվան տեսիլ»-ը և այլն: Ուշագրավ է, որ շատ անգամ վերնագրերը ունենում են իրենց արքետիպային ձևերը կամ սերում են դրանցից, ինչպես Թոմաս Մանի «Հովսեփը և իր եղբայրները» վեպը, Ջ. Ջոյսի «Ուլիսես» վեպը և այլն: Դրանք, իհարկե, չեն

ընդօրինակում նույն արքեպիսկոպոսի պատմությանը կամ չեն նույնանում առասպելական որևէ անձի հետ, այլ հանդես են գալիս իբրև խորհրդանիշներ՝ թոթափելով առասպելական սյուժեն կամ դրա նախնական ընկալումը, փոխարենը ձեռք բերելով նոր և արդիական բնութագծեր:

Բացի վերնագրերից, խորհրդանշի իմաստ կարող են ունենալ (կամ ձեռք բերել) անտիկ առասպելական անունները (ինչպես Դեդալուսը Ջոյսի «Ուլիսես» վեպում) սյուժեները և այլն:

Վերնագրերը, որպես խորհրդանիշներ, կարող են լինել ինչպես արքեպիսկոպոսի (որևէ արքեպիսկոպոսի արտահայտություն՝ վերցրած անփոփոխ կամ փոփոխված ձևով), այնպես էլ սուբյեկտիվ կամ հեղինակային: Որպես վերնագիր արքեպիսկոպոսի է Ջ. Ջոյսի «Ուլիսեսը», սուբյեկտիվ հեղինակային է «Դուբլինցիները»: Սակայն վերջին այնքան ճշմարտապատում և ինքնօրինակ է որպես պատմվածաշար, որ ընթերցողի գիտակցության մեջ պատմվածաշարի վերնագիրը վերաճում է օբյեկտիվ բնութագրի՝ խորհրդանշի: Ասվածի շրջանակներում խորհրդանշական բնութագրերով են օժտվում ոչ միայն տեքստը կազմող լեզվական առանձին միավորները, այլև առանձին պարբերությունները և նույնիսկ տվյալ երկն ամբողջությամբ:

«Ուլիսեսը» [հայերեն թրգմ.՝ 2012թ.] ոչ միայն առատ է փոխաբերություններով, այլև փոխաբերությունների՝ խորհրդանշի վերաճելու բազմաթիվ օրինակներով, ինչպես նաև՝ փոխաբերական-խորհրդանշային իմաստատավորում ունեցող գրական անդրադարձներով:

Նախ քննարկենք «Ուլիսես»-ին բնորոշ որոշ փոխաբերություններ և հատկապես այնպիսիք, որոնք տվյալ համատեքստում վերաճել են գեղարվեստական խորհրդանիշների:

Ամենից առաջ պիտի ասել, որ «Ուլիսես»-ում կիրարկված-փոխաբերությունները, ինչպես որ էին «Դուբլինցիներ»-ում, մեծ մասամբ ներկայացնում են քաղաքի և բնության լանդշաֆտի նկարագրությունից «արտածված» փոխաբերություններ, որոնք հիմք են դառնում կազմախոսական դարձվածքների ստեղծման համար, քանզի նման դարձվածքների առաջացման ուղիներից հիմնականը փոխաբերություններն են: Ինչպես նշում են հետազոտողները՝ «դարձվածքի համար կարևորը նաև նրա փոխաբերական-այլաբանական իմաստ արտահայտելն է» [Եզեկյան, 2003:181]: Մյուս կարևորագույն հատկանիշը նրա անբաժանելի, կայուն կապակցություն լինելն է: Այդպիսիք առկա են ինչպես «Դուբլինցիներ»-ում, այնպես էլ «Ուլիսես»-ում, սակայն մի բնութագրական տարբերությամբ. եթե «Դուբլինցիներ»-ում նման փոխաբերություն-դարձվածքները հիմնականում դիտարկվում են ավանդածանփոփոխ ձևերով, ապա «Ուլիսես»-ում դրանք ձեռք են բերում առավել սուբյեկտիվ-փոխակերպված բնույթ՝ արտահայտելու հեղինակի վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, անձի, եղելության, հասկացույթի կամ արարողակարգի նկատմամբ: Կարող ենք ասել, որ «Ուլիսես»-ի փոխաբերությունները և դրանցից կազմավորվող դարձվածքները առավելապես սուբյեկտիվ են, երբեմն՝ նույնիսկ «քմահաճ» (բայց, որը չի նշանակում, որ դրանք խորը և լուրջ իմաստներ չունեն): Դա բացատրելի է «Ուլիսես»-ի բնույթով, նրա մեջ առկա առասպել-հորինվածք-իրականություն-վերացարկում գծի որոշիչ ներկայությամբ, որը և հատուկ ենթաիմաստներ ու խոսքային հնչերանգներ է հաղորդում ջոյան բառ ու բանին: Հենց առաջին «Թելեմաքոս» գլխում առկա են համեմատաբար կայուն-ավանդական փոխաբերությունների (դրանցով կազմված դարձվածքների) և խիստ բանաստեղծական ինքնատիպ փոխաբերությունների այն-

պիսի օրինակներ, որոնք բնորոշ են առհասարակ «Ուլիսեսի» ողջ լեզվաոճական հյուսվածքին:

-Cracked looking glass of a servant. Tell that to the oxy char downstairs and touch him for a guinea. He's stinking with money and thinks you're not a gentleman. His old fellow made his tin by selling jalap to Zulus or some bloody swindle or other. God, Kinch, if you and I could only work together we might do Something for the Island. Hellenize it.

Cranly's arm. His arm.

And to think of your having to get from these swine, I'm the only one that knows what you are. Why don't you trust me more? What have you up your nose against me? Is it Haines? If he makes any noise here I'll bring down Seymour and we'll give him a ragging worse than they gave Clive Kempthorpe. Young shouts of moneyed voices in Clive Kempthorpes rooms. [Joyce, Ulysses, The Bodley Head, 13].

-Սպասուհու ճաքված հայելի: Գնա այդ մասին ներքևի տիսմար ավանակին ասա ու մի քիչ փող պոկի: Փողի մեջ խեղդվում է, հետո էլ կարծում, թե դիմացինը ջենթլմենն է: Դրա հերը զոզուաներին լուծողական ծախելով լցրեց գրպանները, կամ մի ուրիշ խաբերությանմբ: Աստված վկա, Չանչ, ես ու դու միասին աշխատեինք՝ մի բան կանեինք այս կղզու համար: Կհելլենականացնեինք այն:

Քրնելիի ձեռքը: Նրա ձեռքը:

-Որ մտածում եմ էդ խոզից փող մուրաս... Ես միակն եմ, ով ճանաչում է քեզ: Ինչու՞ ինձ ավելի չես վստահում: Ի՞նչ քեն ես պահում իմ դեմ: Հե՛յնիսի պատճառով: Եթե էստեղ աղմուկ հանի, Սիմորին կբերենք ու բուրդը քամուն կտանք, ավելի, քան Քլայվ Քեմփթորփին քոթակեցին:

Փողոտի ձայների ջահել աղաղակը Քեմփթորփի սենյակներում:

[Ջոյս, Ուլիսես, 10-11]

Ընդգծյալները գեղարվեստական խորհրդանիշներ են, որոշները՝ ավանդական հենք ունեցող («Փողի մեջ խեղդվել է», «Բուրդը քա-

մուն տալ», «Գրպանները լցնել», «Տիսմար ավանակին ասել» և այլն), մյուսները՝ ինքնահատուկ, հեղինակային ֆրազներ են՝ դարձվածային միավորներ, որոնցից մի քանիսը կարող են ստանձնել ստեղծագործությունը բնութագրող կամ ընդհանրացնող խորհրդանշանի դեր: Այս պարագայում ուզում ենք ընդգծել հատկապես «Փողոտի ձայների ջահել աղաղակը» պատկերավոր արտահայտությունը, նրա ընդհանրացնող, սիմվոլացնող ուժը: Նման խորհրդանշական արտահայտությունները բազմաթիվ են ջոյսյան խոսքում, մասնավորապես՝ «Ուլիսես»-ում:

Եզրակացություն

Բերված օրինակների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գեղարվեստական շարադրանքը կազմող լեզվական միավորները սերտորեն կապված են ինչպես լեզվամշակութային անցյալի և ավանդույթների, այնպես և գրողի անհատական ոճի և ողջ ստեղծագործության գաղափարի հետ: Անշուշտ, խոսքը գեղագիտական որոշակի արժեք ունեցող լեզվական միավորների մասին է, որոնց բացակայության դեպքում լեզվական առանձին միավորը չի կարող լինել ընդհանուր գաղափարի արտահայտություն, իսկ այդ ընդհանուր գաղափարը չի կարող, իր հերթին, դրսևորվել առանց լեզվական միավորների:

Ջ. Ջոյսի «Դուբլինցիներ» պատմվածաշարը ներքին աղերսներով միմյանց կապված պատմվածքների ամբողջություն է: «Ուլիսես» վեպն ամբողջական կառույց է, որը փոխհարաբերվում է շարադրանքի առանձին միավորների հետ: Ավելին, ինչպես նշում են մի շարք լեզվաբաններ (Վինոգրադով, Գալպերին, Գյուբենետ և այլք), նշյալ միավորները ոչ միայն փոխաբերվում, այլև փոխներգործում են, այսինքն՝ իրենց մեջ կրում են ամբողջական երկի թելադրությամբ պայմանավորված իմաստներ և համապատասխան կշռութավոր

հնչերանգներ՝ գործոններ, որոնք, իրենց հերթին, ներգործում են երկի ողջ համալսարանի վրա՝ երանգավորելով ասելիքը:

Երկկողմանի փոխներգործության պարագայում, բնականաբար, փոփոխություն են կրում նաև գեղարվեստական պատկերի մեջ ներգրավված՝ ժողովրդական-բանահյուսական ստեղծագործություններից, դիցաբանությունից կամ Սուրբ Գրքից փոխանցված խորհրդանշանները, որոնք կա՛մ օժտվում են իմաստային ու հուզական նոր երանգավորումներով, կա՛մ փոխակերպվում առավել մեծ չափով՝ երբեմն ձեռք բերելով հավելյալ իմաստներ՝ կախված շարակարգային յուրահարկություններից. ուշագրավ հանգամանք՝ խորհրդանշական պատկերների ուսումնա-

սիրման առումով: Այդ ամենն ընկալելու և համակողմանիորեն բնութագրելու համար կիրառվում է գեղարվեստական լեզվի ուսումնասիրման լեզվաբանաստեղծական եղանակը: Նպատակն է՝ բառի ոչ միայն իմաստային ու վերնշանային, այլև գաղափարական (վերվերնշանային) մակարդակի վերհանումը՝ մեկնարկելով լեզվաոճական ու լեզվաբանաստեղծական վերլուծությունների միջև եղած դիալեկտիկական միասնության փաստից՝ հաշվի առնելով նաև ստեղծագործության համընդգրկուն ուղղահայաց համալսարանը, որն ուղենշային է գեղարվեստական խորհրդանշի՝ նրա նախատիպային բնույթը ճանաչելու համար:

Գրականության ցանկ

1. Եզեկյան Լ. Կ., Հայոց լեզվի ոճագիտություն, «Երևանի համալսարան», Երևան, 2003, 376 էջ:
2. Հարությունյան Ա., Ջեյմս Ջոյս: Ջեյմս Ջոյս, Դուբլինցիներ, «Սովետական գրող», Երևան, 1978, 160 էջ:
3. Ջոյս Ջ., Ուլիսես, հեղին. հրտ., Երևան, 2012, 696 էջ:
4. Ջոյս Ջ., Դուբլինցիներ, «Սովետական գրող», Երևան, 1978, 160 էջ:
5. Սարգսյան Մ. Ս., Գեղարվեստական խորհրդանշիչը որպես հեղինակի անհատական ոճի բաղկացուցիչ տարրը, Բ. գ. թ. ատենախոսություն, Երևան, 2007, 155 էջ:
6. Joyce's J., Dubliners, Wordsworth Editions Limited, 1993, 170 p.
7. Joyce's J., Ulysses, The Body Head, London, 1937, 720 p.
8. Гаспарян С. К., Фигура сравнения в функциональном освещении, изд. Ереванского университета., Ереван, 2013. 336 стр.
9. Гаспарян С. К., Саргсян М. С., Символические образы в контексте художественного произведения, Харківського національного університет, Харків, 2012, 134-137 стр.
10. Гюббенет И. В., Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста., МГУ, Москва, 1991, 205 стр.
11. Морозов М. М., Язык и стиль Шекспира “Избранные статьи и переводы”, худож. лит., 1954, 99 стр.

SYMBOLIC COLOURING OF JAMES JOYCE'S LINGUOSTYLISTIC UNITS

Gurgen Gevorgyan

PhD in Philology, Professor

YSU, Chair of Translation Theory and Practice

faridakhachatryan@gmail.com

Abstract

As theoreticians state, in a literary work certain linguistic units acquire a style typical of the given content reflexing the ‘interrelation’ between the idea and its expression, the close connection of the whole and its parts, literary form and content, the vertical context and the linguistic units serving as its sign such as phraseological units, symbols, metaphors, epithets and so on. That is why, the study of the language of a literary work cannot be conducted without the grammatical structures and the connotational colourings they acquire, thus becoming literary symbols and phraseological units.

The stories in the ‘Dubliners’ by J. Joyce are a complete whole internally connected with each other. The novel ‘Ulysses’ is a comprehensive whole which interrelates with certain units of the narration. Moreover, according to some linguists, the units stated above not only interrelate but also interact, that is, they bear meanings as well as corresponding intonations and connotations conditioned by the whole work, which in their turn influence the context of the work imparting an additional colouring to it.

Keywords: literary work, vertical context, grammatical structure, symbol, story, whole, interact, colouring

Ներկայացվել է՝ 09.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.

**ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇ
ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Մերի Արամայիսի Արզումանյան

ՀԵՀ, Լեզուների ամբիոն
mery.arzumanyan@yandex.ru

Ամփոփագիր

Թուրքերենը լեզուների համաշխարհային դասակարգման մեջ ընդգրկված է ուրալ-ալթայական լեզվաընտանիքի ալթայական ճյուղում: Ուրալ-ալթայական լեզվաընտանիքի լեզուների վերաբերյալ կատարված խորքային ուսումնասիրությունները գնալով ավելի ու ավելի են ապացուցում, որ այս երկու լեզվախմբերի՝ մեկ լեզվաընտանիքի մեջ միավորելու համար բավարար հիմքեր չկան: Այդ պատճառով երբեմն թուրքերենը դասակարգվում է որպես ալթայական լեզու: Ժամանակակից թուրքերենն ունի իրեն բնորոշ լեզվական, քերականական առանձնահատկությունները, որոնք անընդհատ ուսումնասիրվում են՝ հաշվի առնելով լեզվում մի քանի գոյավիճակների, նաև բարբառների միաձուլումը:

Հայտնի է, որ շարահյուսությունը համարվում է քերականության երկու հիմնական բաժիններից մեկը, որն ուսումնասիրում է բառերի գործառական կիրառությունները, նրանց կապակցությունները, նախադասությունները, սրանց կառուցվածքային տիպերը և կապը միմյանց հետ: Քերականագիտության մեջ նախադասությունները դիտվել են որպես բառակապակցությունների առանձին տեսակ: Սակայն, հետագայում նախադասություններն ու բառակապակցություններն առանձնացվել են: Այս դեպքում ևս մասնագետների զգալի մասը շարահյուսությունը համարել է բառակապակցությունների ու նախադասությունների ուսմունք:

Նախադասության անդամները, քերականական զանազան կապերի մեջ լինելով, բաղադրում են նախադասությունը և այդպիսով մասնակցում համապատասխան մտքի ձևավորմանն ու հաղորդմանը: Բառակապակցություններն ավելի մեծ միավորներ են, քան նախադասության անդամները, որովհետև երկու կամ ավելի լիմաստ բառերի անդամազարգուցումներ են, լրացում-լրացյալ միություններ, որտեղ կա կախման հարաբերություն, գլխավոր բառը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, կախյալ, և նրանցից յուրաքանչյուրը նախադասության առանձին անդամ է: Որոշ դեպքերում նախադասության անդամները կարող են արտահայտվել ամբողջական բառակապակցություններով:

Դիտարկել ենք թուրքերենի շարահյուսական կաղապարների առանձնահատկությունները՝ ուսումնասիրության առնելով լեզվի բառակապակցության տեսակները, նախադասության տեսակներն ու խմբերը:

Հիմնաբառեր. Թուրքերեն, «Ստամբուլի թուրքերենը», Շարահյուսություն, Բառակապակցություն, Նախադասություն

Ներածություն

Ժամանակակից թուրքերենի հիմքում Ստամբուլի խոսվածքն է: «Ստամբուլի թուրքե-

րենը» («İstanbul Türkçesi») գրավոր և խոսակցական թուրքերենի այն օրինակն է, ինչպես առաջարկում էին Զիյա Գյոքալփը, Օմեր Սեյ-

Ֆեդդինը և այլք: Մի շարք բարբառներ գոյություն ունեն 1930-ական թվականներից սկսած թուրքական զանգվածային լրատվամիջոցների և կրթական համակարգի կողմից բարբառների կարգավորման (որոշակի բարբառների՝ միմյանց ձուլման, միախառնման գործընթաց, որը հաճախ ուղեկցվում է լեզվի ստանդարտացմամբ) շնորհիվ [Гениш, 77]: Ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունում այսօր էլ կիրառելի են մի շարք բարբառային խոսույթներ, որոնք բաժանված են տարբեր խմբերի՝ համաձայն իրենց ծագման ու առանձնահատկությունների: Գիտական շրջանակներում թուրք ուսումնասիրողները թուրքական բարբառները ընդունում են որպես բերանացի խոսք (*ağız*) կամ ճյուղ (*şive*)՝ առաջնորդվելով անորոշ լեզվական ակցենտով: Թուրքական բարբառները ուսումնասիրելու ծրագրեր են իրականացվում մի քանի համալսարաններում: Թուրքական լեզվաբանական ընկերությունը նույնպես նվիրվել է այս գործին: Աշխատանքները դեռևս ընթացքի մեջ են և նախատեսվում է կազմել և հրատարակել թուրքական բարբառների համապարփակ ատլաս:

Թուրքերենը կցական լեզու, որը հարուստ է բազմաթիվ վերջածանցներով, որոնց շնորհիվ որևէ հիմքից կարելի է գրեթե անվերջ քանակությամբ նոր բառեր ստանալ: Թուրքիայի թուրքերենին բնորոշ վերջածանցները մասամբ ընդհանուր են նաև մյուս թուրքական լեզուների համար [Sevan Nişanyan, Sözlerin Soyağacı, EK I: Türkçe Yapım Ekleri]: Լեզվի շարահյուսության կանոնակարգման համար մեծ արժեք ունեցավ լեզվի գրի արդիականացումը, այն է՝ նոր այբուբենի պատրաստումն ու թուրքերենի հնչյուններին համապատասխան փոփոխությունների իրականացումը: Այժմ թուրքերենն ունի իր հնչյուններին համապատասխան այբուբեն, գրվում է այնպես ինչպես արտասանվում է, ունի ամեն մի տառին հա-

մապատասխանում է մի հնչյուն [<https://books.google.am/books?id=-DbJAWAAQBAJ&pg=PA12#v=onepage&q&f=false> «Turkish: An Essential Grammar»]:

Գիտական հոդվածի նպատակը: Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և ներկայացնել թուրքերենի շարահյուսությունն ու դրա առանձնահատկությունները: **Հոդվածի համար սահմանված խնդիրները:**

- Թուրքերենի շարահյուսական միավորների՝ նախադասության անդամների, բառակապակցությունների, նախադասությունների քերականական առանձնահատկությունների վերհանումը:
- Բառակապակցության տեսակների քննությունը:
- Նախադասության տեսակների ու դրանց կապակցման եղանակների քննությունը:

Գիտական հոդվածի մեթոդաբանական հիմքը: Կիրառվել են ինչպես ընդհանուր մեթոդներ՝ տրամաբանական, վերլուծական, այնպես էլ հատուկ մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ համակարգակառուցվածքային, մեկնաբանման:

1. Թուրքերենի շարահյուսությունը

Շարահյուսության հիմնական խնդիրը, այդպիսով, լեզվի շարահյուսական միավորների և դրանք պայմանավորող քերականական հարաբերությունների քննությունն է: Այդ միավորներն են՝ նախադասության անդամները՝ բառակապակցությունները և նախադասությունները: Բառակապակցությունը թուրքերեն լեզվի՝ երկու կամ ավելի բառերից կազմված ինքնուրույն շարահյուսական միավորն է, որն արտահայտում է անդամազատ, բայց ամբողջական հասկացություն [Гениш, 81]:

Բառակապակցությունները կազմվում են խոսքի մասերի կապակցելիության օրենքներով: Դրանք լինում են երկու տեսակ՝ ազատ և կայուն: Ազատ բառակապակցությունների

մեջ բառերից մեկը հանդես է գալիս որպես անդամ՝ լրացյալ: Ըստ կազմության բառակապացությունները լինում են երկանդամ և բազմանդամ: Բառակապակցությունը միաբառ լինել չի կարող, այն կազմված է լինում երկու կամ ավելի բառերից:

Թուրքերենի լեզվաբանության մեջ նախադասությունը շարահյուսական միավոր է, որը ձևավորում է ամփոփ միտք և ունի հնչերանգային ավարտվածություն: Նախադասության սկիզբը կամ ավարտը կարող է համընկնել բացարձակ դադարներին, երբ նրանով սկսվում կամ ավարտվում է խոսքը, կարող է և համընկնել շարահյուսական դադարին, որը համեմատաբար ավելի տևական է, քան հնչաբառի (միջբառային) կամ հնչաշարային դադարը:

Նախադասության անդամները, քերականական զանազան կապերի մեջ լինելով, բաղադրում են նախադասությունը և այդպիսով մասնակցում համապատասխան մտքի ձևավորմանն ու հաղորդմանը [Гениш, 94]:

Թուրքերենում պարզ համառոտ նախադասության մեջ նախ դրվում է ենթական, ապա՝ ստորոգյալը: Ներկա ժամանակով

դրված ստորոգյալով պարզ նախադասությունը կազմվում է ստորոգման - *dir* - ածանցի միջոցով, որը կցվում է անվանը: Ստորոգման ածանցը շեշտ չի կրում: Որոշ վերջածանցների դեպքում, ինչպես *-le* «հետ» և բայի ժխտական ածանցը *-me/-ma-*, շեշտն ընկնում է նրանց նախորդող վանկի վրա՝ *kitáp-la* «գրքով», *dé-me-mek* «չասել»

[<https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-the-international-phonetic-association/article/abs/acoustic-correlates-of-lexical-accent-in-turkish/8d9860db459ef275238d64b946009294> «acoustic correlates of lexical accent in turkish»]: Որոշ դեպքերում (օրինակ, բարդ բառերի երկրորդ մասում կամ, երբ բային նախորդում է անորոշ խնդիր) բառի շեշտը ճնշվում է և չի լսվում:

Համաձայն ձայնավորների ներդաշնակության կանոնի, կախված ստորոգյալի անվանական բաղադրիչի վերջին վանկի ձայնավորից՝ ածանցի ձայնավորը կարող է ունենալ հնչյունական չորս տարբերակ՝ *dir, d4r, dur, d2r*: Ստորոգման ածանցի ձայնավորի կախվածությունը անվան վերջին վանկի ձայնավորից:

Աղյուսակ 1

Անվան վերջին վանկի ձայնավորը	Ստորոգման ածանցի ձայնավորը	3-րդ դեմքի ստորոգման ածանցը
a, 1	1	dir
e, i	i	dir
o, u	u	dur
ö, ü	ü	dür

Թուրքերենի ստորոգման ածանցի ձայնավորի կախվածությունը անվան վերջին վանկի ձայնավորից

Պարզ նախադասության հարցական ձևը կազմվում է «*mi*» հարցական մասնիկի միջոցով: Հարցական մասնիկը շեշտ չի կրում: Ենթարկվելով ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին՝ հարցական մասնիկը կարող է ունենալ հնչյունական չորս տարբերակ՝ *mi,*

mi, mu, mü: Մասնիկը չի գրվում այն բառի հետ միասին, որին վերագրվում է, սակայն արտաբերվում է միասին: Ստորոգման «*dir*» ածանցը կցվում է հարցական մասնիկին:

Նախադասությունների կապակցություններն ուսումնասիրվում են ըստ նրանց բարդ

տիպերի մեջ մտնող պարզ նախադասությունների հարաբերությունների, որոնք ընդհանուր առմամբ լինում են համադասական և ստորադասական՝ կապակցման համապատասխան միջոցներով ու եղանակներով: Արդի շարահյուսագիտության մեջ նոր են շարահյուսական հոմանիշների, շարահյուսական հարացույցների, բնագրի շարահուսության գաղափարները:

Թուրքերեն շարահյուսության մեջ նախադասության անդամները, լինելով քերականական զանազան կապերի մեջ, զուգորդվում են նախադասությանը և այդպիսով մասնակցում համապատասխան մտքի ձևավորմանն ու հաղորդմանը [Дудина, 94]:

Բառակապակցություններն ավելի մեծ միավորներ են, քան նախադասության անդամները, որովհետև երկու կամ ավելի լիմաստ բառերի անդամազատ զուգակցումներ

են, լրացում-լրացյալ միություններ, որտեղ կա կախման հարաբերություն, գլխավոր բառը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, կախյալ, և նրանցից յուրաքանչյուրը նախադասության առանձին անդամ է: Բայց որոշ դեպքերում նախադասության անդամները կարող են արտահայտվել ամբողջական բառակապակցություններով, ինչպես նաև հիմնական ու սպասարկու բառերի զուգակցությամբ:

2. Նախադասությունների խմբեր

Թուրքերենում կան նախադասությունների երկու խմբեր՝ բայական և անվանական: Ներքորբերյալ բայական նախադասության օրինակում ստորոգյալը սահմանական բայ է, մինչդեռ անվանական նախադասությունում պետք է ունենա կամ ոչ բացահայտ բայ, կամ կապող բայ՝ *ol* կամ *-y-* («լինել» բայի տարբերակներն են):

Աղյուսակ 2

Նախադասության տեսակներ	Թուրքերեն		Հայերեն
	Ենթակա	Ստորոգյալ	
Բայական	Necla	okula gitti	Նեջլան գնաց դպրոց:
Անվանական (առանց բայի)	Necla	oğretmen	Նեջլան ուսուցիչ է:
Կապող բայով	Necla	ev-de-y-miş (գծիկները ուրվագծում են վերջածանցները)	Հավանաբար Նեջլան տանն է:

Նախադասության խմբերը թուրքերենում

Ժխտում

Նախադասության երկու տիպերը ունեն ժխտման տարբեր ձևեր: Անվանական նախադասության ժխտումը կատարվում է *değil* բառի ավելացմամբ: Օրինակ, վերևի նախադասության ժխտականը կլինի հետևյալ կերպ *Necla öğretmen değil* (Նեջլան ուսուցիչ չէ) [Дудина, 101]: Բերենք ևս մի քանի օրինակ՝ *Bu oda değildir- Uu սենյակ չէ* կամ *O kutu değildir- Այն տուփ չէ*:

Հարցական նախադասություն

Բայական նախադասությունը պահանջում է բային ժխտական վերջածանցի՝ *-me-*ի հավելում (այն դրվում է բայարմատից հետո և ժամանակ ցույց տվող ածանցից առաջ): *Necla okula gitmedi* (Նեջլան չգնաց դպրոց):

Բայական նախադասություններում *-mi* հարցական ձևույթը առանց որևէ այլ մասնիկի դրվում է նախադասության վերջում՝ *Necla okula gitti mi?* (Նեջլան գնա՞ց դպրոց): Անվա-

նական նախադասություններում *-mi*-ն դրվում է ստորոգյալից հետո, բայց նախքան անձնական վերջածանցը՝ *Necla, siz öğretmen misiniz?* (Նեջլա՛, դուք ուսուցի՛չ եք): Բերենք հարցական նախադասությունների ևս մի քանի օրինակ՝ *Bu oda midir?- Uşa u sünjü'ü t, O kapı midir?- Uşn դու'ն t, O Rus nudur?- Şa nnu'ş t, Ahmet kimdir?- Uhdetün n'ü t, Bu nedir?- Uş h'ünz t:*

Թուրքերենում պարզ համառոտ նախադասության մեջ ենթական սովորաբար դրվում է սկզբում, իսկ ստորոգյալը՝ վերջում: Օրինակ՝ *Ben iyiyim- Ես լավ եմ կամ Çocuklar oynadılar-Երեխաները խաղացին:* Պարզ ընդարձակ նախադասության պարագայում շարահատությունն այսպիսինն է՝ ենթակա, ստորոգյալ, լրացում: Դիտարկենք օրինակներ՝

Kaan tiyatrodan geliyor- Քաանը գալիս է թատրոնից:

Çocuklar okula gidiyorlar - Երեխաները գնում են դպրոց:

Öğretmen derse başlıyor - Ուսուցիչը սկսում է դասը:

Öğrenci lokantayagidiyor - Աշակերտները գնում են ճաշարան:

Ինչպես նշեցինք, թուրքերենում նախադասության մեջ սովորաբար ենթական դրվում է ստորոգյալից առաջ: Խնդիրը դրվում է ստորոգյալից առաջ: Բացառական հոլովով դրված խնդիրը նախորդում է տրական հոլովով դրված խնդրին, իսկ ահա ուղիղ խնդիրը հաջորդում է անուղղակի խնդրին: Ժամանակի ու տեղի պարագաները դրվում են ենթակայից առաջ կամ անմիջապես նրանից հետո: Գոյականական անդամի լրացումներն էլ նախորդում են գոյականին, ենթակայի լրացումները դրվում են ենթակայից առաջ, իսկ խնդրի լրացումները՝ խնդրից առաջ: Մակբայներն ու ածականները՝ որպես նախադասության պարագայական անդամներ, տեղակայված են ստորոգյալից առաջ: Օրինակ՝ *Bu*

sabah gee uyandım-Այս առավոտ ուշ արթնացա կամ

Ben mektubuna hemem cevap verdim - Ես քո նամակին անմիջապես պատասխանեցի: Այնուամենայնիվ, նախադասությունների ավանդական շարահատությունը կարող է փոփոխվել: Նախադասության այն անդամը, որը շեշտ է կրում, նախորդում է ստորոգյալին: Օրինակ՝ *Aram otomobllle sinemaya dñn geldi-Արամն ավտոմեքենայով կինոթատրոն երեկ եկավ:* Նախադասության անդամների շարահատության արահատության փոփոխությունը հիմնականում կապված է տրամաբանական շեշտի հետ: Շրջուն շարահատությամբ նախադասությունները կիրառվում են նաև բանավոր խոսքում, երբ շեշտակիր բառը ստորոգյալի հետ դրվում է նախադասության սկզբում, իսկ շեշտ չկրող բառն անցնում է հետ:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրությունների արդյունքում հարկ ենք համարում նշել, որ շարահուսության հիմնական խնդիրը, այդպիսով, լեզվի շարահյուսական միավորների և դրանք պայմանավորող քերականական հարաբերությունների քննությունն է: Այդ միավորներն են՝ նախադասության անդամները՝ բառակապակցությունները և նախադասությունները:

Բառակապակցությունները կազմվում են խոսքի մասերի կապակցելիության օրենքներով: Դրանք լինում են երկու տեսակ՝ ազատ և կայուն: Ազատ բառակապակցությունների մեջ բառերից մեկը հանդես է գալիս որպես անդամ՝ լրացյալ:

Թուրքերենի լեզվաբանության մեջ նախադասությունը շարահյուսական միավոր է, որը ձևավորում է ամփոփ միտք և ունի հնչերանգային ավարտվածություն: Դիտարկում ենք նախադասության երկու խմբեր՝ բայական և անվանական, որոնք ունեն իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները:

Օգրագրորժված գրականության ցանկ

1. Гениш Э., Современный турецкий язык: Практический курс. Начальный уровень А (А1 + А2). Ключи ко всем упражнениям и тестам. Турецко-русский словарь (5000 слов) / Э. Гениш, А.О. Шенол, К. Фурат. М.: Ленанд, 2019.
2. Дудина Л.Н., Турецкий язык: Практический курс / Л.Н. Дудина. М.: Ленанд, 2014.
3. Sevan Nişanyan, Sözlerin Soyağacı, EK I: Türkçe Yapım Ekleri
4. <https://books.google.am/books?id=-DbJAwAAQBAJ&pg=PA12#v=onepage&q&f=false> «Turkish: An Essential Grammar»:
5. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-the-international-phonetic-association/article/abs/acoustic-correlates-of-lexical-accent-in-turkish/8d9860db459ef275238d64b946009294> «Acoustic correlates of lexical accent in turkish»:

CHARACTERISTIC MEASURES OF THE TURKISH LANGUAGE FLUIDITY

Meri Arzumanyan

EUA, Chair of languages

mery.arzumanyan@yandex.ru

Abstract

The Turkish language is included in the Altaic branch of the Ural-Altaic language family in the world classification of languages. The in-depth studies conducted on the languages of the Ural-Altaic language family prove more and more that there are no sufficient grounds for uniting these two language groups into one language family. For this reason, sometimes the Turkish language is classified as an Altaic language. The modern Turkish language has its own linguistic and grammatical features, which are constantly studied, taking into account the fusion of several forms of the language, including dialects.

It is known that conjugation is considered one of the two main divisions of grammar, which lists the functional uses of words, their conjunctions, prepositions, their structural types, and their relation to each other. In grammar, sentences were considered as a separate type of idioms. However, later sentences and phrases were separated. In this case too, a significant number of specialists considered composition to be the teaching of phrases and sentences.

The members of the sentence, being in various grammatical connections, compose the sentence and thus participate in the formation and communication of the corresponding thought.

Phrases are larger units than the members of a sentence, because they are disjointed combinations of two or more full-meaning words, complement-complementary unions, where there is a relationship of dependence, the main word is superior, the other is subordinate, dependent, and each of them is a separate member of the sentence.

In some cases, the members of a sentence can be expressed as complete phrases.

We have considered the peculiarities of the syntactic patterns of the Turkish language, taking into account the types of phrases, sentence types and groups of the language.

Keywords: turkish, «the turkish language of Stambul», continuity, idiom, preposition.

Ներկայացվել է՝ 01.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 04.11.2022թ.

MODEL-AGNOSTIC EXPLANATIONS: A CASE STUDY FOR DRUG SERIOUSNESS PREDICTIONS

Arman Grigoryan

Ph.D. in Engineering (Computer Science)

EUA, Chair of Information Technology and Applied Mathematics

armgrigoryan@gmail.com

Abstract

In practice, complex machine learning models are commonly outperforming traditional models, however, it is significantly difficult for clinicians to understand and trust these complex models due to the lack of intuition and explanation of their predictions. This paper aims to study and demonstrate the use of various model-agnostic explanation techniques of machine learning models with a case study for explaining drug seriousness predictions based on the FDA Adverse Event Reporting System dataset.

The experiments and results in this paper show that different interpretability techniques can vary in the explanations of the model behavior leading to better and more meaningful predictions and decisions. While global interpretations can generalize the entire population of the model-generated results and help the clinicians to understand the entire behavior of the model, the local interpretations enable the clinicians to understand the explanations at the level of individual instances. All these open interesting insights and provide new opportunities for AI adoption in the pharma domain.

Keywords: Model-agnostic explanation, model behavior, drug seriousness prediction, explainable artificial intelligence, XAI, LIME, SHAP.

Introduction

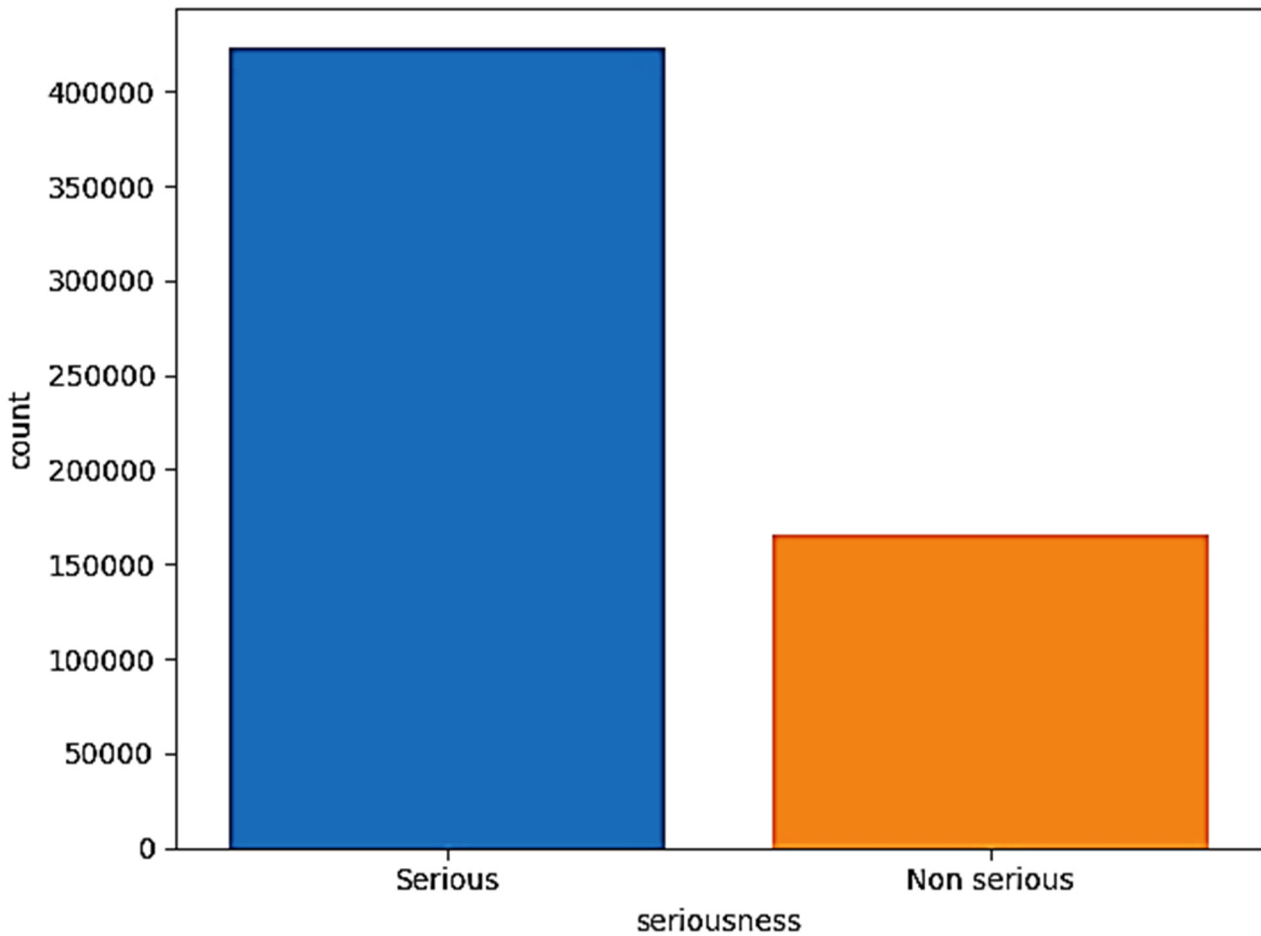
Although, there are numerous models developed to deal with adverse event analysis and predict the level of severity, however, there is a lack of frameworks that establish trust and confidence in these predictions. Generally, the medical/pharma domain was always adopted a preservative approach to innovations, and thus, there was always some criticism for using machine learning models, even in terms of the high accuracy of the models. On the one hand, such an issue is critical because the models that are being used in practice, especially black-box models, should provide trust and safety in terms of the right predictions and decisions, on the other hand, meaningful explanations will be useful to improve model performance and lead to the business value [Chen, Asch 2507].

Data Background

In this paper, the FDA Adverse Event Reporting System (FAERS) database which contains adverse

event reports, medication error reports, etc. was used. The database is designed to support the FDA's post-marketing safety surveillance program for drug and therapeutic biologic products. The information in these reports has not been scientifically or otherwise verified as to a cause-and-effect relationship and cannot be used to estimate the incidence of these events. For any given report, there is no certainty that a suspected drug caused the reaction. This is because physicians are encouraged to report suspected reactions; however, the event may have been related to the underlying disease being treated or caused by some other drug being taken concurrently, or simply occurred by chance at that time. Accumulated reports cannot be used to calculate incidence (occurrence rates) or to estimate drug risk. Comparisons between drugs cannot be made from these data [FDA FAERS Database]. The dataset that was created based on the FAERS database during data preprocessing contains 13 features and 2 target classes.

Fig. 1.



Relationship between serious and non-serious cases.

Machine Learning Model

A Voting Classifier by Sklearn was used to create a machine learning model for training on an ensemble of numerous models, predicting an output (class) based on the highest probability of a chosen class, and aggregating the findings of each classifier passed into Voting Classifier according to the results of the highest majority of voting. The voting classifier aims to create a single model which trains the other models and predicts the output based on their combined majority of voting for each output class. In this case, RandomForestClassifier, LogisticRegression, and SVC were included in the Voting Classifier to create the ensemble model which allows ensuring the error of one model is resolved by the other. The model performs binary classification that predicts whether or not the case in

the data set has a serious effect [Machine Learning in Python].

Feature Selection

Features used in the model:

- F1: *indi_c*: Medical terminology describing the Indication for use,
- F2: *gender_c*: Gender of the patient,
- F3: *drug_seq*: Unique number for identifying a drug for a case,
- F4: *indi_drug_seq*: Drug sequence number for identifying a drug for a case,
- F5: *ai_nm*: Product active ingredient,
- F6: *age*: Age of the patient.

The following features presented in the figure below were selected based on the calculations on the feature importance matrix.

Fig. 2.

	drug_seq	caseid	age	indi_drug_seq	indi_c	gender_c	seri_c
drug_seq	1.000000	-0.058478	-0.027464	0.239476	0.002970	0.005671	0.106472
caseid	-0.058478	1.000000	-0.066927	-0.227828	-0.075802	-0.000836	-0.152175
age	-0.027464	-0.066927	1.000000	0.083388	-0.023464	0.005075	0.081143
indi_drug_seq	0.239476	-0.227828	0.083388	1.000000	0.033140	0.022143	0.182091
indi_c	0.002970	-0.075802	-0.023464	0.033140	1.000000	0.031622	0.259666
gender_c	0.005671	-0.000836	0.005075	0.022143	0.031622	1.000000	0.157918
seri_c	0.106472	-0.152175	0.081143	0.182091	0.259666	0.157918	1.000000

Feature importance matrix.

Classification Report

The whole data set is split into 67% train and 33% test data sets. The classification report reveals

that the macro average of the F1 score is about 0.78, which indicates that the trained model has a classification strength of 78%.

Fig. 3.

	precision	recall	f1-score	support
0	0.96	0.50	0.66	54624
1	0.83	0.99	0.91	139567
accuracy			0.85	194191
macro avg	0.90	0.74	0.78	194191
weighted avg	0.87	0.85	0.84	194191

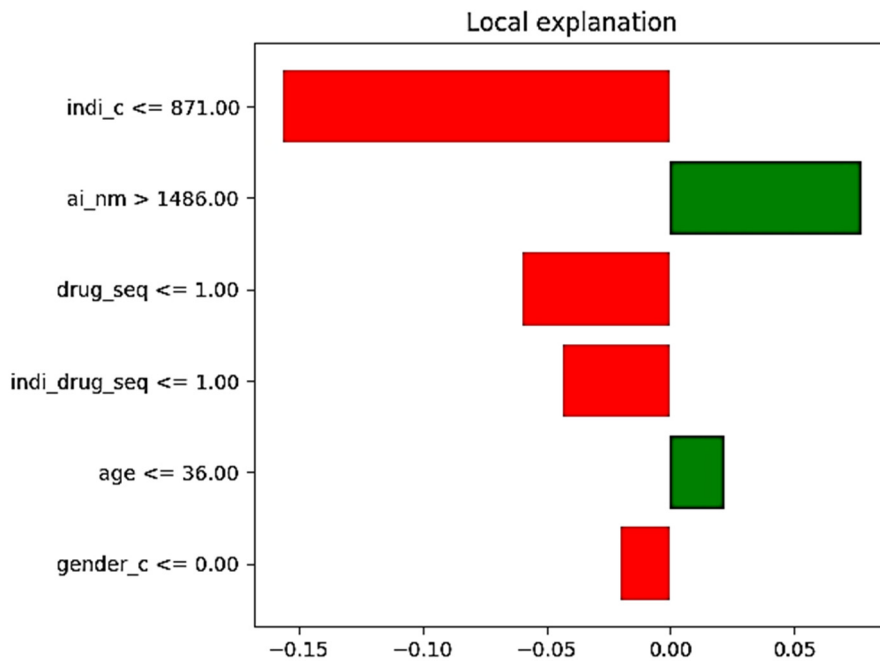
Classification report for Voting Classifier model.

Explanations by LIME

LIME (Local Interpretable Model-Agnostic Explanations) is based on the concept of surrogate models. Local refers to local fidelity which means that explanation must reflect the behavior of the classifier around the instance being predicted. Lime is model-agnostic and supports explanations for

individual predictions from a wide range of classifiers. Lime can be used to explain predictions of tabular, text, and image data. You can find drug seriousness prediction explanations performed by Lime tabular explainer [Ribeiro et al. 1139; Garreau, von Luxburg 1289; LIME: Explaining the Predictions of any Classifier].

Fig. 4.

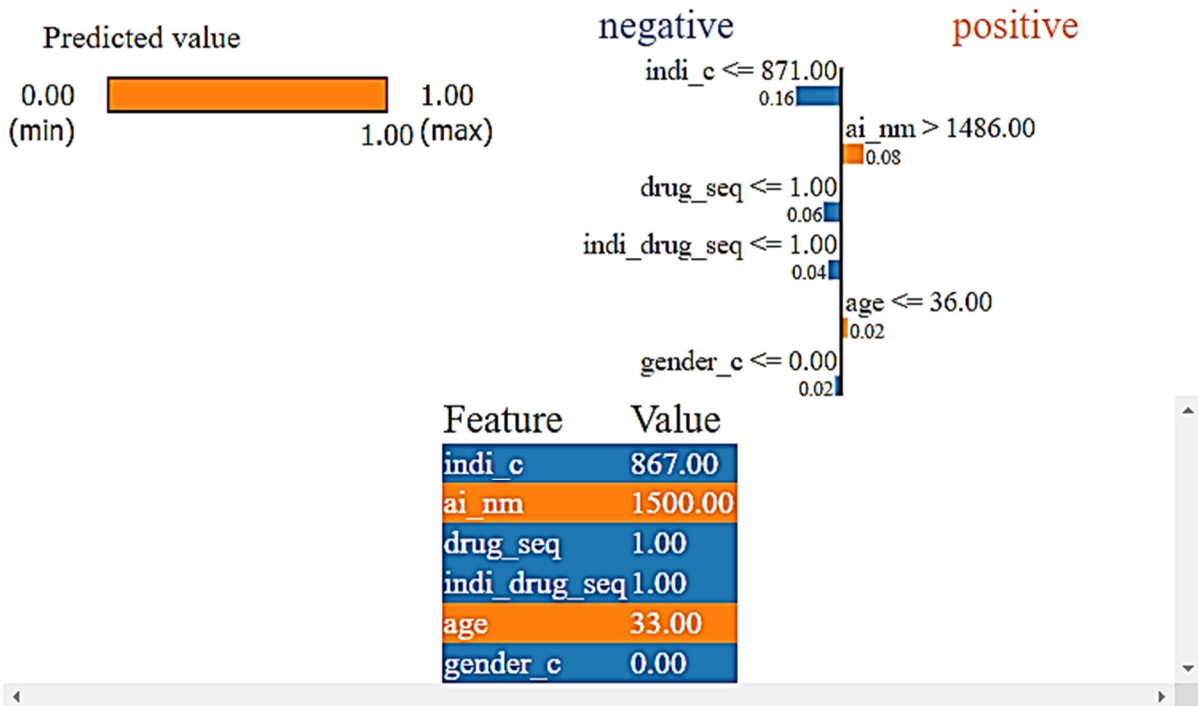


Local explanation by LIME.

The abovementioned plot represents the coefficients generated by the Lime tabular explainable model. Green color indicates the features that have positive and the red one has negative correlations with the target. In this regard, high values for active ingredients and age positively

correlate with seriousness. Accordingly, low values for gender and indication, as well as drug sequence negatively correlate with seriousness. The same logic works for the rest of the features. More detailed explanations for this specific observation can be found also in the plot presented below.

Fig. 5.



LIME tabular explanation.

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ

The following plots illustrate the results of Lime text explainer for the serious and non-serious classes by emphasizing the words found in the narrative. As a result, though the case report was classified as

serious, however, the explanation indicates that only “Breast” positively affects classifying the case report as serious, while “cancer” supports the non-serious class.

Fig. 6.

```
Document id: 256
Probability(Non serious) = 0.08983317431962472
Probability(Serious) = 0.9101668256803752
True class: Serious
```

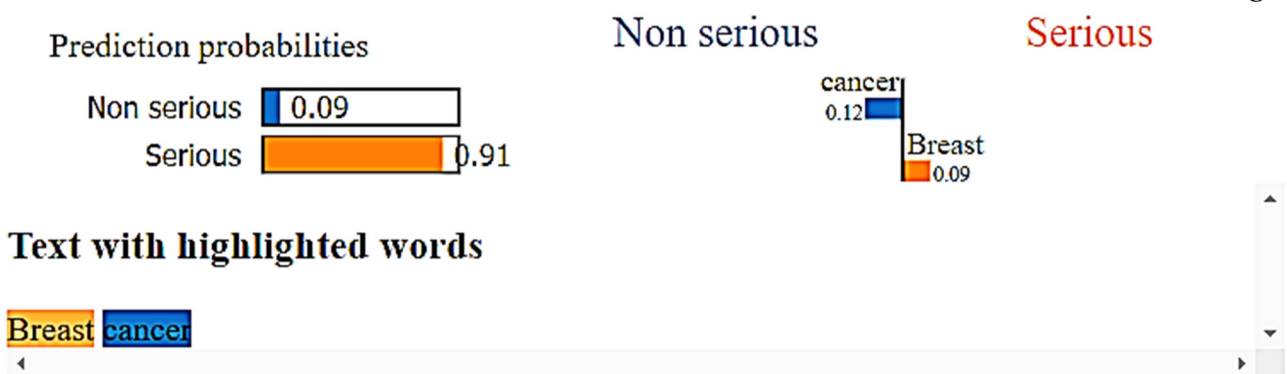
Model generated prediction for text explanation.

Fig. 7.

	precision	recall	f1-score	support
Non serious	0.88	0.59	0.70	54624
Serious	0.86	0.97	0.91	139567
accuracy			0.86	194191
macro avg	0.87	0.78	0.81	194191
weighted avg	0.86	0.86	0.85	194191

Classification report for LIME text explanation model

Fig. 8.

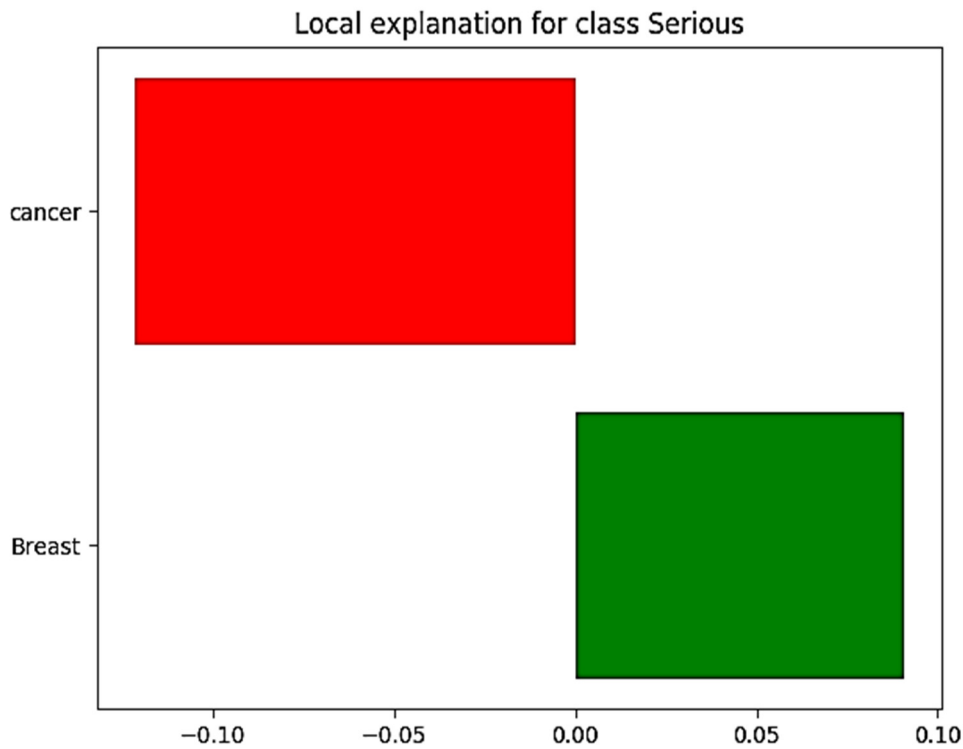


LIME text explanations.

The chart below presents the local explanation for the class serious, where the supporting words for the serious class are in green, while red color

indicates the words that are supporting the non-serious class.

Fig. 9.



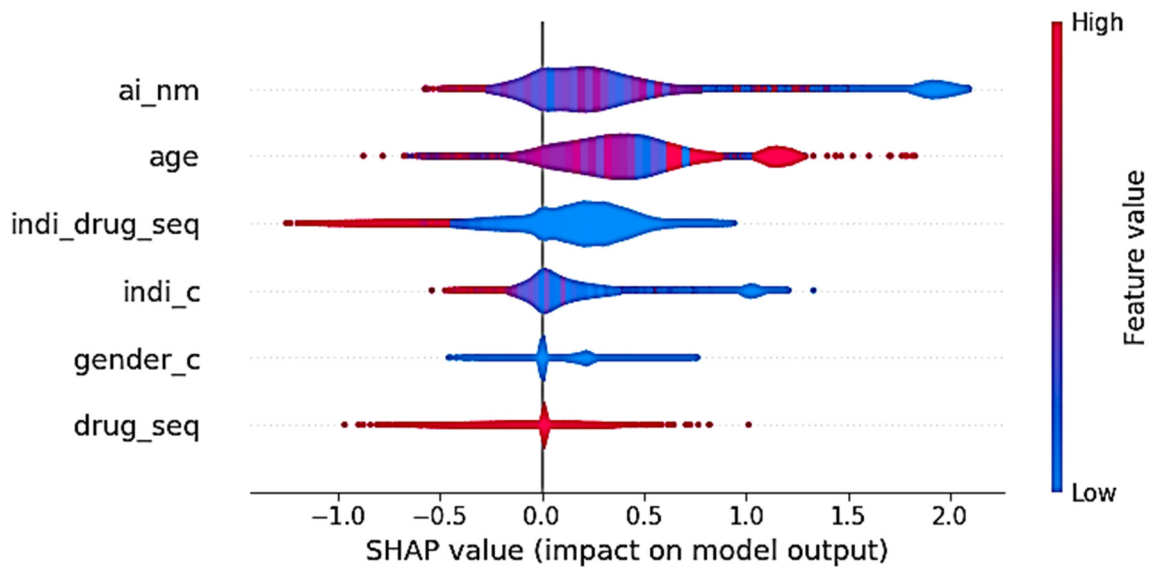
LIME explanation for the "Serious" class.

Explanations by SHAP

SHAP (SHapley Additive exPlanations) unifies all available frameworks for interpreting predictions. SHAP assigns each feature an importance value for a particular prediction. Based on insights from this unification, it presents new

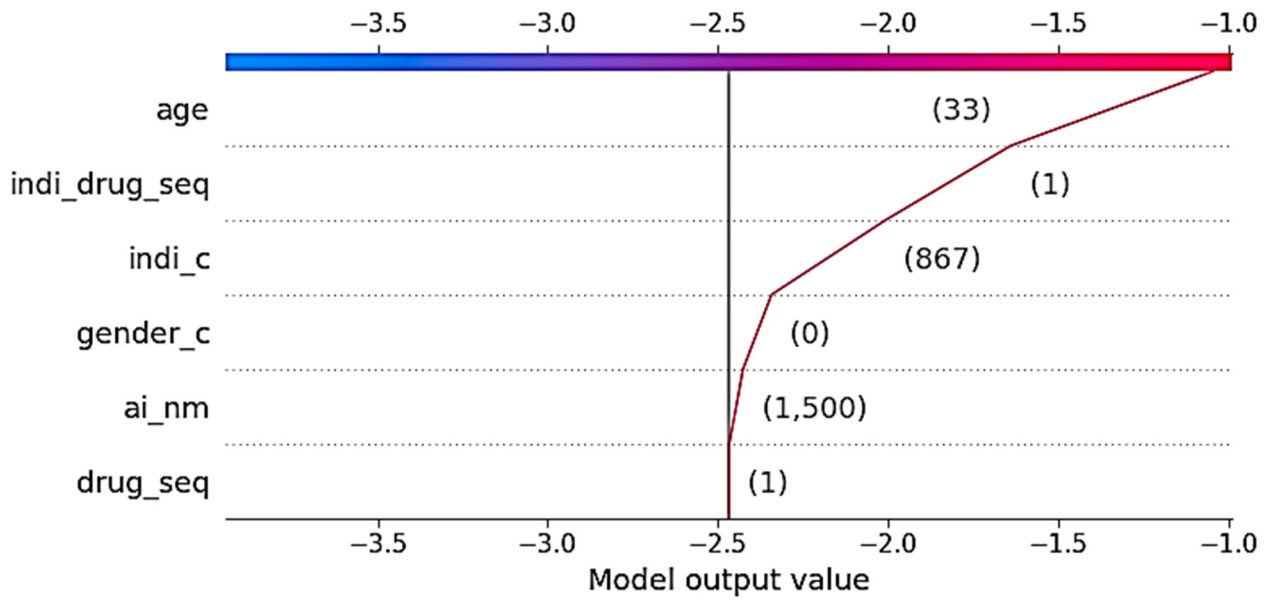
methods that show improved computational performance and/or better consistency with human intuition than previous approaches [Strumbelj, Kononenko 654; Lundberg et al.72-76; SHAP: A Game Theoretic Approach to Explain the Output of Any Machine Learning Model].

Fig. 10.



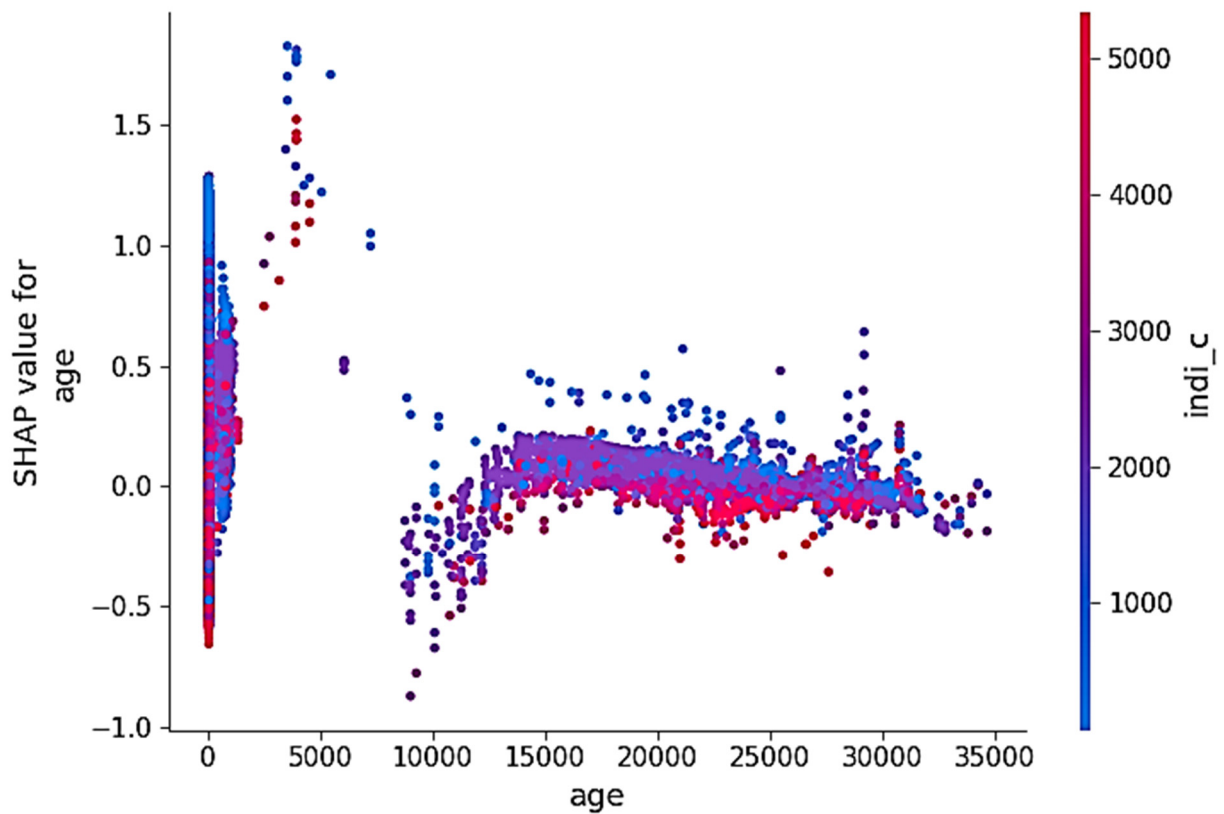
SHAP explanation with the summary plot.

Fig. 11.



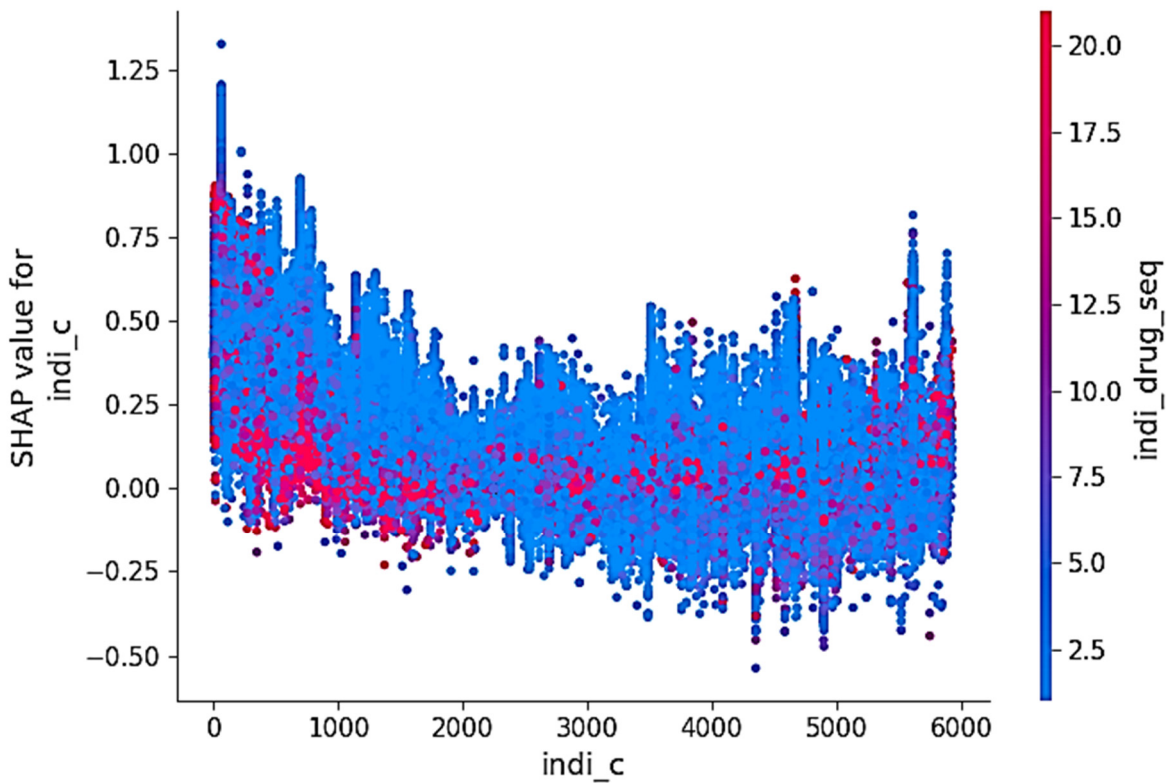
SHAP explanation with decision plot.

Fig. 12.



SHAP dependence plot (age/indication).

Fig. 13.



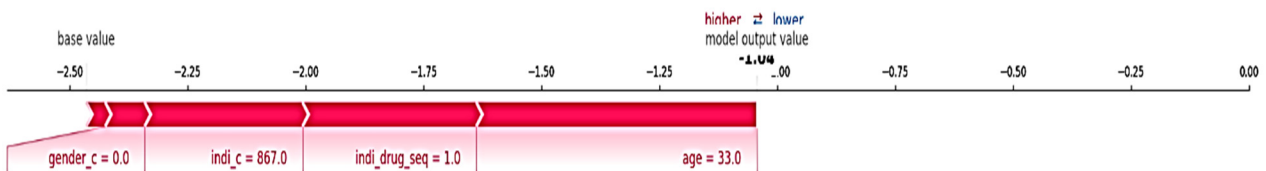
SHAP dependence plot (indication/indication drug sequence).

SHAP summary plot shows top feature contributions and data point distribution. It provides visual indicators of feature values that affect predictions, where red and blue colors indicate accordingly higher and lower feature values.

The decision plot shows the model's inner workings and the way it makes decisions. The vertical line is the model base value. The colored line is the prediction. Feature values are printed next to the prediction line indicating feature effects.

The dependence plots illustrate the relationship between feature values and predicted outcomes. SHAP values show the role of the feature in changing the model output. The model automatically selects another feature for coloring. In this case, coloring by indication drug sequence highlights that the average number of indications has less impact on serious cases in terms of high sequence value.

Fig. 14.



SHAP explanation with force plot.

The above-considered explanation shows the features, each of which is contributing to pushing the model output from the base value to the model output. Features pushing the prediction higher are

shown in red. Accordingly, pushing the prediction lower is in blue. Fig. 14 illustrates the explanation for the individual case. The same explanations can be done for the entire dataset.

Conclusion

Although the provided methods support predictions with explanations, it's up to the domain experts to accept or reject the outcome of the explainable model based on their domain expertise. To compare LIME with SHAP for this specific drug seriousness classification task, it is recommended to choose LIME over SHAP, as explanations in this context are mainly being provided for individual cases. Besides, LIME is faster than SHAP and will be more suitable to utilize in the text explaining scenarios. On the other hand, SHAP can be applied in parallel with LIME, if there is a need to perform global model interpretations, as well as double-check the results of the explanations of one or more methods.

Indeed, FAERS is a pretty good resource to study drug effects. However, structured data does not incorporate confounding factors including concomitant medications and patient medical histories found in narratives. In this regard, a combination of adverse drug reactions in social media with FAERS and drug information databases, as well as developing more sophisticated explainable models for named entity recognition (NER), etc. will bring the studies in drug seriousness predictions to a new level.

The abovementioned can be achieved by adopting well-defined validation and qualification mechanisms, which will be projected into the user-friendly interfaces, as well as more detailed and meaningful documentation.

References

1. Chen, J.H.; Asch, S.M. Machine Learning and Prediction in Medicine - Beyond the Peak of Inflated Expectations. *N Engl J Med.* 2017; 376(26):2507-2509.
2. FDA Adverse Event Reporting System (FAERS): Latest Quarterly Data Files. Available at: <https://fis.fda.gov/extensions/FPD-QDE-FAERS/FPD-QDE-FAERS.html>
3. Machine Learning in Python (scikit-learn). Available at: <https://scikit-learn.org/stable/modules/generated/sklearn.ensemble.VotingClassifier.html>
4. Ribeiro, M.T.; Singh, S.; Guestrin, C. 2016. Why Should I Trust You? Explaining the Predictions of Any Classifier. In *Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD*. ACM, 1135–1144.
5. Garreau, D.; Von Luxburg, U. Explaining the Explainer: A First Theoretical Analysis of LIME. *Proceedings of the 23rd International Conference on Artificial Intelligence and Statistics (AISTATS)*. Palermo, Italy. 2020; Volume 108: 1287-1296. Available at: <https://arxiv.org/pdf/2001.03447.pdf>
6. LIME: Explaining the Predictions of any Classifier. Available at: <https://github.com/marcotcr/lime>
7. Strumbelj, E.; Kononenko, I. "Explaining Prediction Models and Individual Predictions with Feature Contributions." *Knowledge and Information Systems*, 41.3 (2014): 647-665.
8. Lundberg, S.M.; Erion, G.; Chen, H.; DeGrave, A.; Prutkin, J. M.; Nair, B.; Katz, R.; Himmelfarb, J.; Bansal, N.; Lee, S.-I. Explainable AI for Trees: From Local Explanations to Global Understanding. *arXiv preprint arXiv:1905.04610*, 2019; 72p.
9. SHAP: A Game Theoretic Approach to Explain the Output of Any Machine Learning Model. Available at: <https://github.com/slundberg/shap>

Ներկայացվել է՝ 01.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 01.11.2022թ.

OUTPUT FREQUENCY STABILIZING OF THE CMOS RING OSCILLATOR

Arthur Mkhitarian

PhD in Technical Sciences

NPUA, Microelectronic Circuits and Systems Interfaculty

marthur@synopsys.com

Albert Gevorgyan

MA student

NPUA, Microelectronic Circuits and Systems Interfaculty

galbert@synopsys.com

Lyudvig Hakobyan

MA student

NPUA, Microelectronic Circuits and Systems Interfaculty

lyudvig@synopsys.com

Edgar Papyan

MA student

NPUA, Microelectronic Circuits and Systems Interfaculty

papyan@synopsys.com

Abstract

Nowadays there are many concerns while designing IC-s (Integrated Circuits) (integrating circuits) such as power consumption, the area, the speed, the noise and the other effects arising from the ones mentioned. One of the main drawbacks of CMOS ring oscillators used for generating clock signals in modern IC's is the jitter on its output frequency. It may occur due to variation of the ring oscillator's supply voltage, which is mainly caused by noise. In this paper the circuit proposed for decreasing the noise on supply voltage of the ring oscillator. As a result the jitter or the phase noise of its output frequency is decreased.

The reference voltage source with -90dB PSRR and with the 2mV change on its output voltage for -40...125 temperature change, the low-pass filter and the voltage regulator with -74dB DC PSRR are used for stabilizing the supply voltage. This combination reduces the output frequency change of the ring oscillator from $\pm 2\text{GHz}$ for nominal 10GHz frequency to $\pm 65\text{MHz}$ for low frequency supply noise and to $\pm 23\text{MHz}$ in case of high frequency supply noise.

Keywords: ring oscillator, Op-Amp, inverter, output frequency, supply noise, offset.

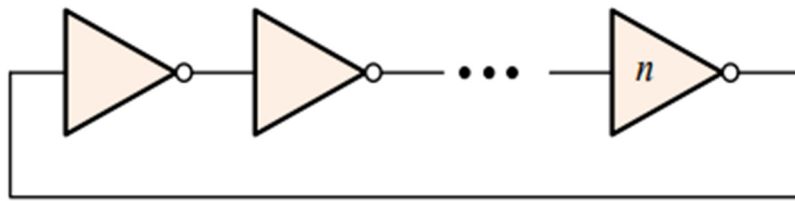
Introduction

Since the modern digital circuits mostly are sequential synchronized systems, clock pulse signals are used for transmitting, receiving, and processing data. These signals are generated by special circuits called oscillators. Ring oscillators are widely used in phase-locked-loops (PLL) for clock-data recovery,

frequency synthesis, clock synchronization in microprocessors and many other applications [Weigandt et al.].

Usually ring oscillators are used for generating clock signal which consists of cascade connected odd numbers (minimum 3) of inverters in a feedback loop.

Fig. 1



Ring oscillator consisting of N inverters

Each inverting stage in the ring contributes a time delay to the total period of oscillation [Pialis, Phang]. The output frequency (F_{out}) depends on N number of inverters and the delay time of each inverter (T_D).

$$F_{out} = 1/N * T_D \quad (1)$$

The inverters should be identical to avoid possible inaccuracies. The equation (1) shows that the oscillator frequency can change according to any change in TD. Irregular changes in Td are causing inaccuracies during transmitting, receiving or processing data. To avoid them it needs to consider the parameters defining TD mentioned in equation (2).

$$T_D = 0.7 * R_p * C + 0.7 * R_n * C \quad (2)$$

Where the R_n and R_p values are the resistances modeled accordingly for NMOS and PMOS transistors, C is the output load for each inverter.

Slowing inverters by extra capacitors or RC filters allows to decrease the count of the inverters by slowing their transient response (increasing inverter delay TD).

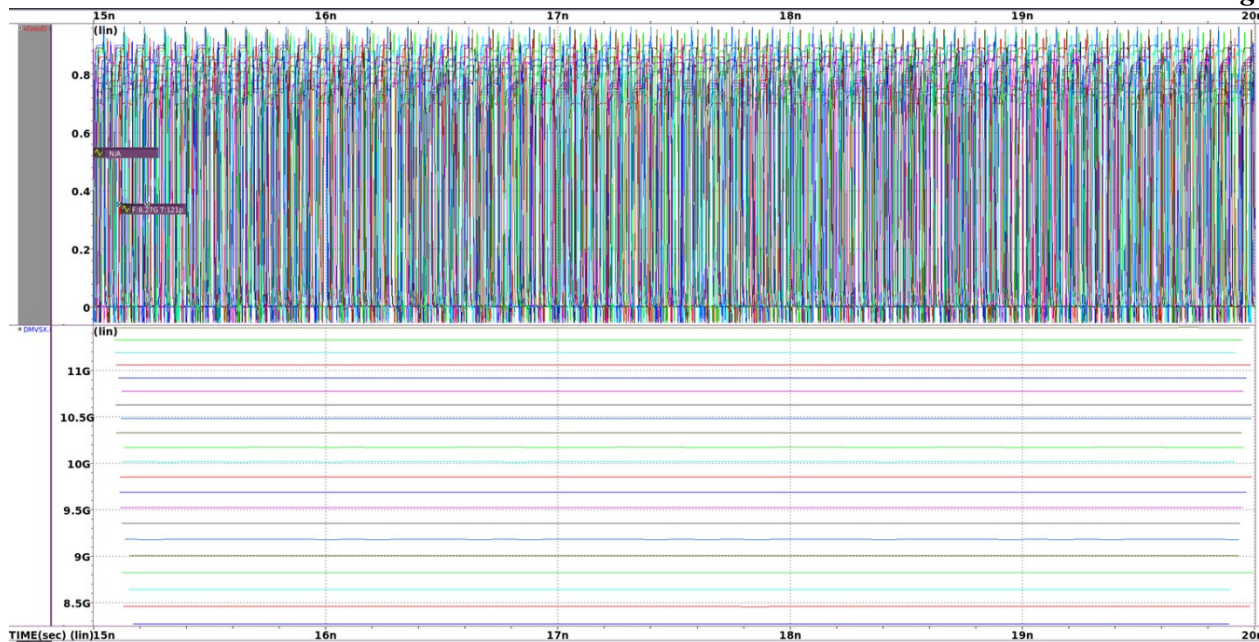
As modern IC-s work frequencies can reach to several GHz-s even a small-time change in the clock signal can cause noticeable deviations. The stability of the ring oscillator output frequency is naturally affected by its supply voltage, temperature and process parameters variations.

Problem description

As supply voltage changes impact is linear on RO's output frequency the supply noise will change the output frequency causing jitter. This type of jitter is called deterministic jitter (DJ). To minimize DJ, we need to increase stability of the supply voltage. The external voltage sources usually have $\pm 10\%$ variation rage.

To show the dependence of the RO's output frequency on its supply voltage the simulation is done for 14nm FinFet technology. The supply voltage is swept in 700-900mV range with 10mV step. As we see in Fig. 2 the output frequency is varying in 8-12GHz range.

Fig. 2



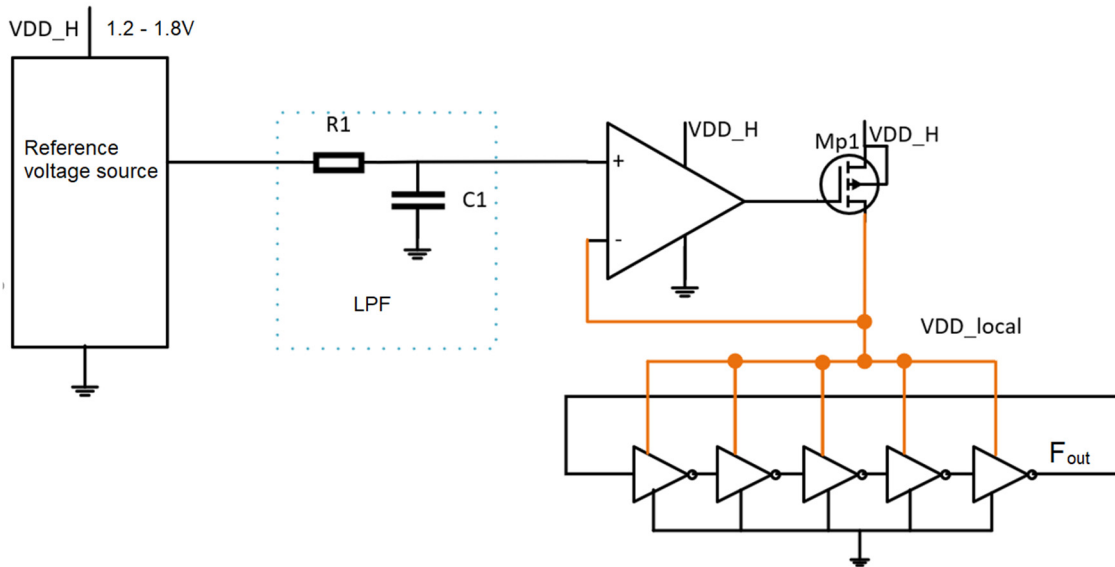
RO's output frequency variation caused by changing supply voltage

Proposed solution

For stabilizing supply voltage a special circuit is used consisting of three main nodes. The main idea is to use a circuit which provides reference voltage with $\pm 1\%$ stability. Its supply voltage is 1.2-1.8V. The circuit inside the reference voltage source allows us to keep the mentioned stability value regardless to the environment temperature, tech process or the change on the supply voltage.

Minimizing the impacts of thermal and other types of noise in the basic inverter cells attenuates the jitter [Weigandt et al.]. After the main circuit the low-pass filter (LPF) is placed to filter the high-frequency components on the reference voltage. This allows us to give a noiseless reference voltage with higher stability to the third node which is the Op-Amp in the feedback loop (voltage regulator) which stabilizes the RO's supply voltage (Fig 3).

Fig. 3

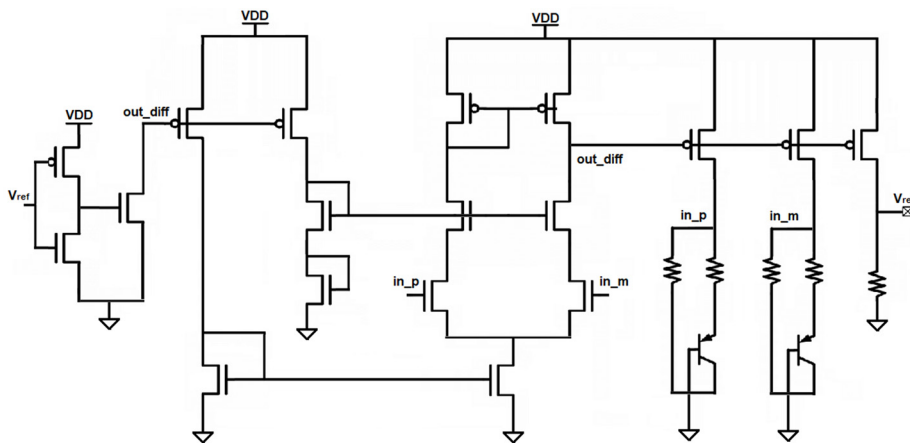


The proposed circuit stabilizing RO's supply voltage

The Op-Amp's stability coefficient depends on its input offset. To minimize the offset Op-Amp needs to have high gain (A_v): particularly for 0.8V reference voltage we need A_v to be 1000 (60dB) to obtain 0.8mV offset. The multi cascade Op-Amp structure is used having common-source with input PMOS transistor as output stage.

The bandgap reference circuit is designed to produce a stable and precise output reference voltage which is independent of variations in PVT [Akshaya, Siva] (process, voltage, temperature) and used circuit for reference voltage source. It consists of a Diff-Amp and the output stage (Fig. 4).

Fig. 4



The circuit inside reference voltage source

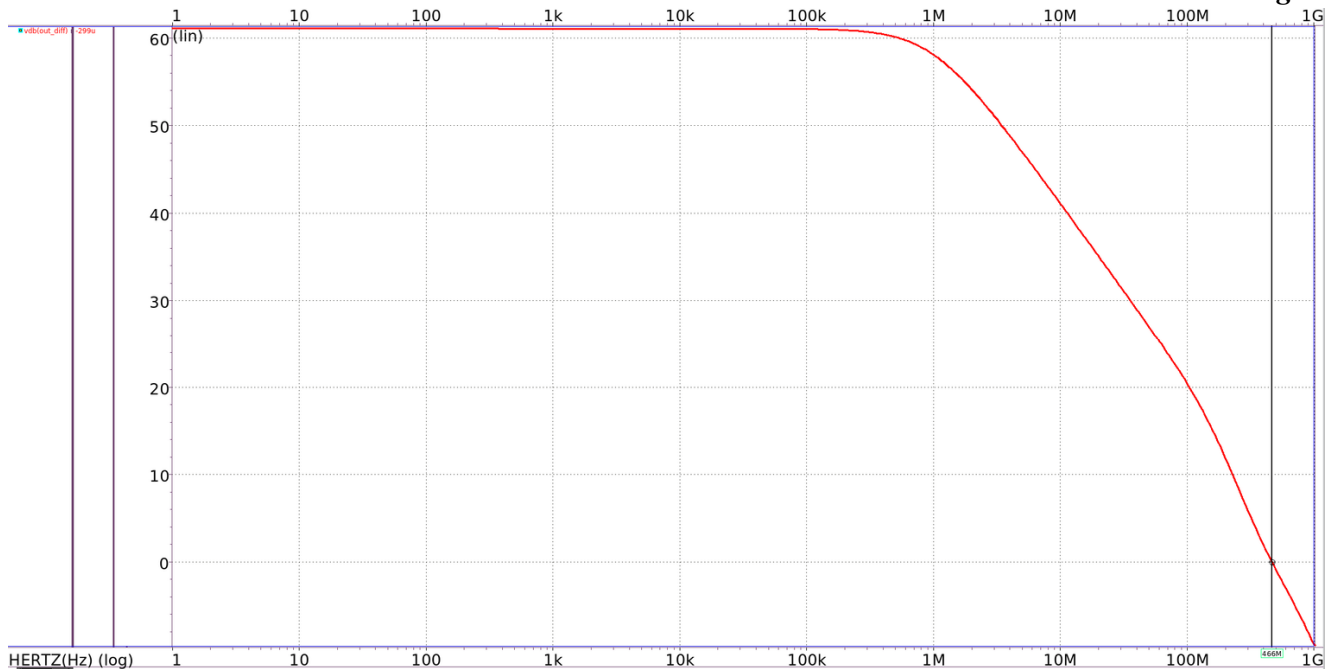
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ

For proper biasing the power-on node is added to the circuit. It opens all the PMOS transistors in the system, while the Vref will reach the value to switch

the CMOS inverter and turn off the NMOS transistor.

For Diff-Amp 60dB DC gain is obtained with 460MHz cut-off frequency (Fig. 5).

Fig. 5



The amplitude-frequency plot for Diff-Amp

Multiple verifications are done for the system such as transient, phase-frequency, PSRR, thermal dependence analyzes.

For whole system the following results are measured:

- DC gain – 66dB
- Phase margin – 94°
- Gain margin – 26.4dB
- PSRR DC value is -90db
- Max PSRR value is -3.31dB at 270MHz
- 2mV change on V_{ref} for -40...125 temperature change
- 40mV change on V_{ref} for 1.5-2V supply voltage change

As started from 10MHz PSRR is higher than -20dB we need the LPF to suppress noises with

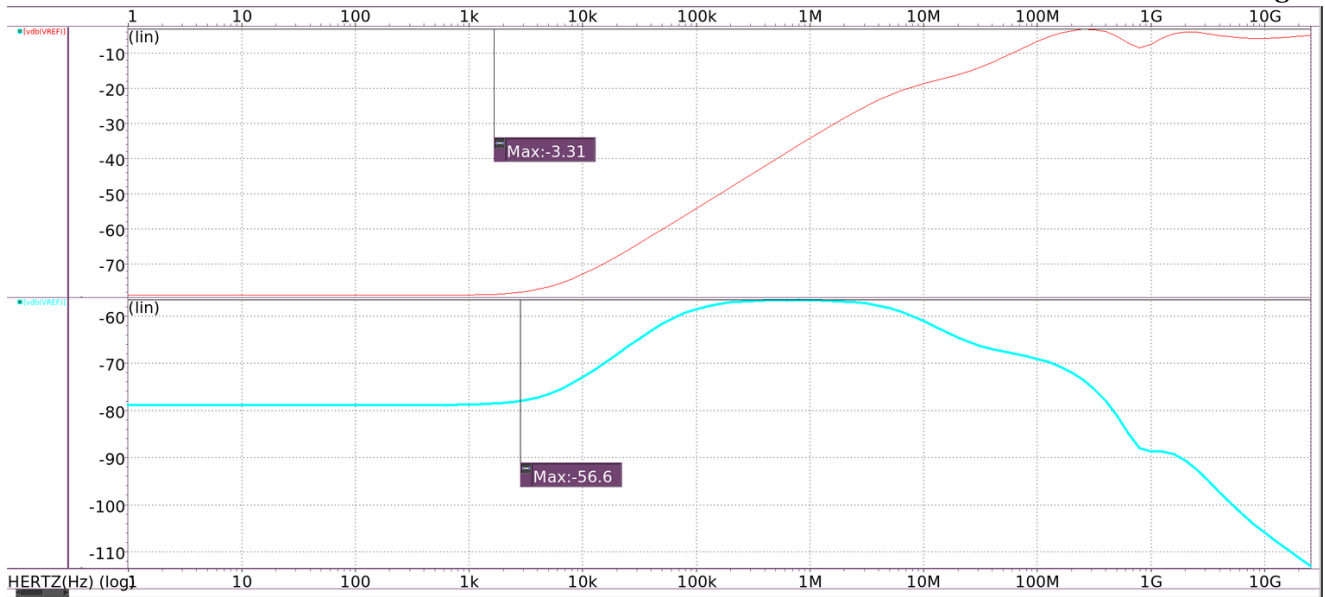
mentioned and higher frequencies. So, the LPF with 100KHz cut-off frequency (f_c) is placed after reference voltage source taking into account possible process deviations. The value of resistance is picked 100KΩ, so from equations 3.1 and 3.2 the capacitance value is equal to 15.92pF:

$$f_c = \frac{1}{2 \cdot \pi \cdot R \cdot C} = 100 \text{ KHz} \quad (3.1)$$

$$C = \frac{1}{2 \cdot \pi \cdot 100 \text{ K} \cdot 100 \text{ K}} = 15.92 \text{ pF} \quad (3.2)$$

For comparing the PSRR results for connecting reference voltage source and LPF in series with previous results the same measurement has been done.

Fig. 6



PSRR plots for reference voltage source without and with LPF

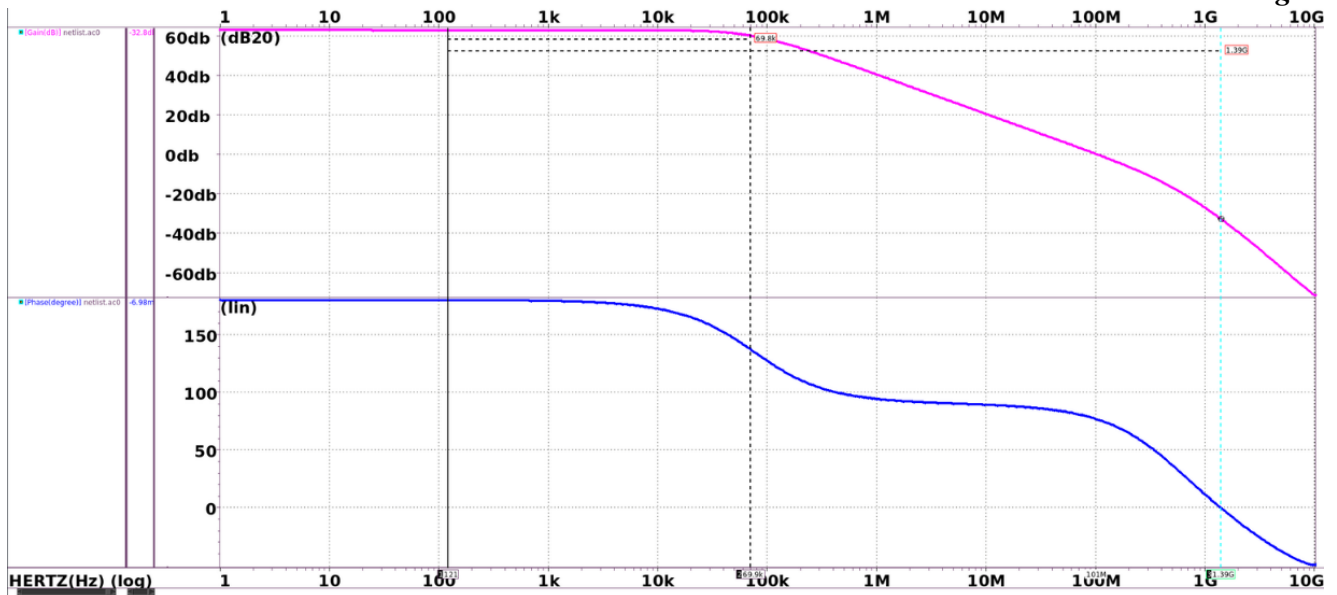
As we can see from Fig. 6 the maximum PSRR value is decreased from -3.33dB to -56.5dB. After optimization the following parameters are measured for the voltage regulator:

- DC gain – 63dB
- Phase margin – 76°

- Gain margin – 33dB
- DC PSRR – -75dB
- Max PSRR – -23dB

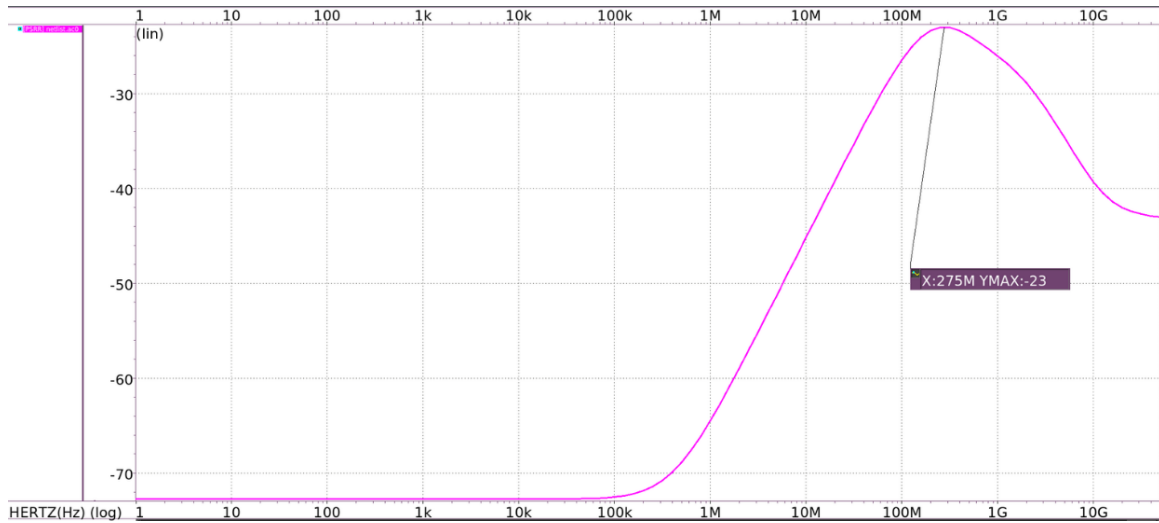
The waveforms for these measurements are shown in Fig. 7 and Fig. 8.

Fig. 7



Amplitude-frequency and phase-frequency plots for Vreg

Fig. 8

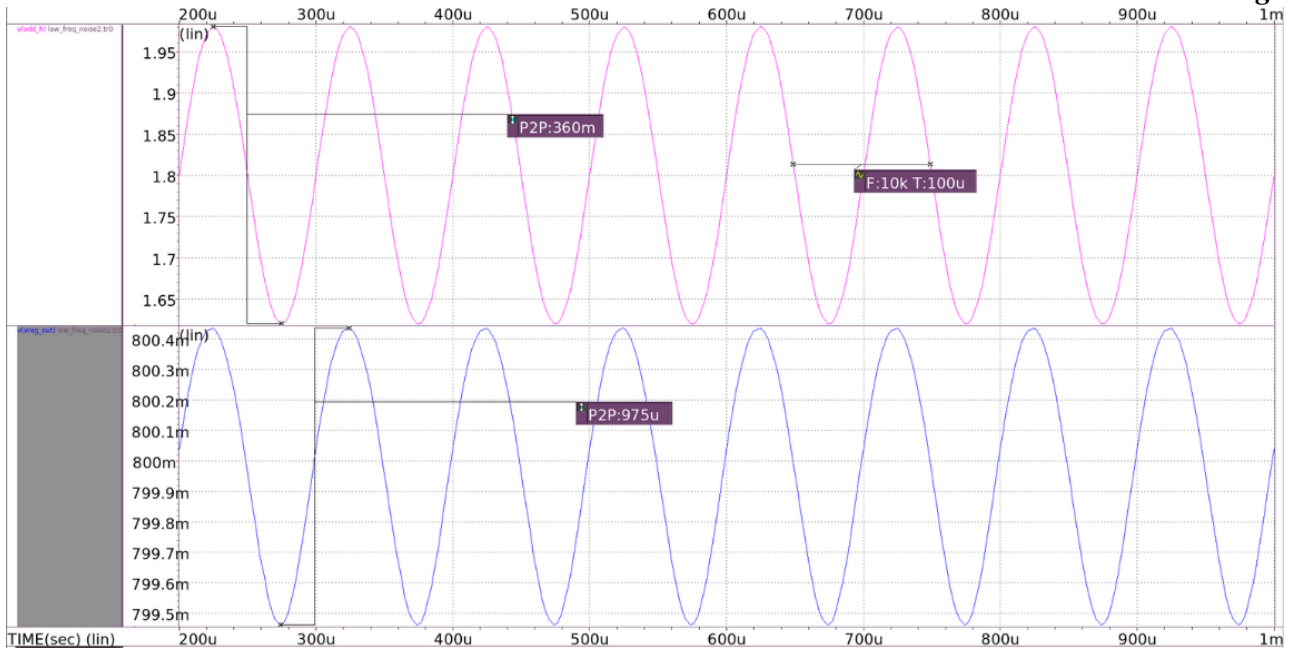


PSRR plot for Vreg

To evaluate the stability on the RO's output frequency the sinusoidal signal source is connected in series with supply voltage source with amplitude

equal its $\pm 10\%$ and with 10kHz frequency. Fig. 9 shows that the change on the output voltage of vreg in this case is less than 1mV.

Fig. 9



Vreg's output voltage when the supply voltage has low-frequency noise components

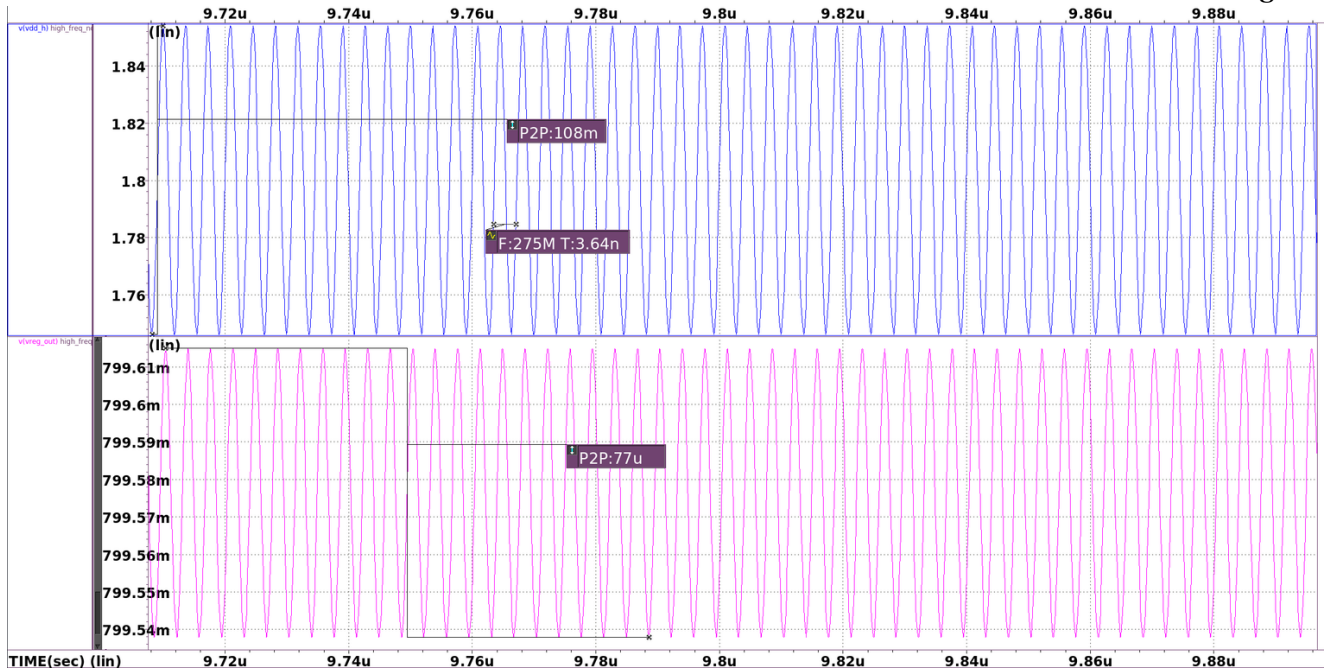
This 1mV change forces the RO's output signal to change by $\pm 65\text{MHz}$ which is noticeably better than in the previous case(8-12GHz).

chosen based on vreg's PSRR results, where the supply noise suppression is minimal.

To be sure that the system is working properly also for high frequencies this time the sinusoidal signal source with 275MHz and $\pm 3\%$ amplitude is connected to the supply. The frequency value is

As we can see in this case the vreg's output voltage is changing by 77uV thus causing $\pm 23\text{MHz}$ change on RO's output, which is even better than for low frequencies (Fig. 10).

Fig. 10



Vreg's output voltage when the supply voltage has high-frequency noise components

Conclusion

The results are showing that this method is able to provide high frequency stabilization for RO's and this can increase noise immunity for phase-locked

loops and can be solution for other problems as well. The proposed solution also has its disadvantages such as big area and need of bipolar transistor usage.

References

1. **T. Pialis and K. Phang.** “Analysis of Timing Jitter in Ring Oscillators Due to Power Supply Noise” - Proceedings of the 2003 International Symposium on Circuits and Systems, June 2003, 20, September 2022, <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=1205656>.
2. **Todd C. Weigandt, Beomsup Kim, Paul R. Gray.** “Analysis of timing jitter in CMOS ring oscillators” - IEEE International Symposium on Circuits and Systems (ISCAS) – August 2002: 20, September 2022, <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=409188>.
3. **Akshaya.R, Dr. Yellampalli Siva.** “Design of an improved Bandgap Reference in 180nm CMOS Process Technology”, 2017 2nd IEEE International Conference On Recent Trends in Electronics Information & Communication Technology (RTEICT), May 2017, 20, September 2022, <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=8256651>.

Ներկայացվել է՝ 26.09.2022թ.
Ուղարկվել է գրախոսման՝ 01.11.2022թ.

**XML-Ը JSON-Ի ՁԵՎԱՓՈԽՈՂ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՄՈԴԵԼԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ
ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ**

Գևորգ Իվանի Մարգարով

տ.գ.թ., պրոֆեսոր

ՀԱՊՀ, ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոն

gmargarov@gmail.com

Նարեկ Լևոնի Նալթակյան

մագիստրանտ

ՀԱՊՀ, ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոն

nareknaltakyan1@gmail.com

Աղասի Թադևոսի Սեյրանյան

մագիստրանտ

ՀԱՊՀ, ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոն

aghasi.seyranyan@gmail.com

Մարտին Աշոտի Միրզոյան

մագիստրանտ

Չինաստանի էլեկտրոնային գիտության և տեխնոլոգիայի համալսարան,

Համակարգչային գիտության և ճարտարագիտության դպրոց

martinmirzoyan00@gmail.com

Ամփոփագիր

Ներկա ժամանակներում ծրագրային համակարգերի աշխատանքի մեջ հաճախ օգտագործվում են տարբեր տիպերի պարզանոց ֆայլեր, որոնք ժամանակ առ ժամանակ կարիք են ունենում փոփոխության, թե ծրագրային տեղեկության տեսանկյունից և թե տվյալ ֆայլի տիպի տեսանկյունից:

Բազմաթիվ համակարգերի համար խնդիր է հանդիսանում օգտագործվող ֆայլերի մի տեսակից մյուսին անցնելը, որի համար մշակվել է ծրագրային մոդել՝ միկրոսերվիսի տեսքով, որը հնարավորություն է տալիս առանց խնդիրների կառավարել այդ անցումը՝ հաշվի առնելով բոլոր հնարավոր բացառիկ իրավիճակները: Ծրագրի մոդելի մշակման համար ընտրվել է GoLang ծրագրավորման լեզուն: Հիմնականում նմանատիպ խնդիր կարող է առաջանալ դատարկան, բանկային և այլ ոլորտների համար նախատեսված համակարգերում, որոնք գրվել են դեռ նախորդ դարում, երբ արդիական են եղել XML մոդելի ֆայլերը և նրանց աշխատանքի հիմքում դրվել են հենց այդ ֆայլերը: Սակայն, հետագայում ստեղծվել են այնպիսի ֆայլերի մոդելներ, որոնք բազմաթիվ հատկանիշներով գերազանցում են XML մոդելի ֆայլերին:

Այս հոդվածում քննարկվում է մի նմանատիպ դեպք, որտեղ դրված է խնդիր XML մոդելի ֆայլը անհրաժեշտաբար ձևափոխելու JSON մոդելի ֆայլի՝ առանց ծրագրային տեղեկության կորստի:

Հիմնաբառեր. XML, JSON, միկրոսերվիս, GoLang, ֆայլային համակարգ:

Ներածություն

Վերջին ժամանակներում տեխնոլոգիաները զարգանում են անհամեմատելիորեն արագ, և արդյունքում բազմաթիվ տեխնոլոգիաներ, մեթոդներ, ալգորիթմներ կորցնում են իրենց արդիականությունը: Շատ համակարգեր, որոնք չեն ենթարկվում թարմացումների և շարունակում են կիրառել ոչ արդի լուծումներ, հետագայում ունենում են մի շարք խնդիրներ: Այդպիսի խնդիրների շարքին են դասվում ֆայլային համակարգի հիմքում ընկած ֆայլերի մոդելների տեսակների փոփոխությունը: Հիմնականում նմանատիպ խնդիր կարող է առաջանալ դատական, բանկային և այլ ոլորտների համար նախատեսված համակարգերում, որոնք գրվել են դեռ նախորդ դարում, երբ արդիական են եղել XML մոդելի ֆայլերը և նրանց աշխատանքի հիմքում դրվել են հենց այդ ֆայլերը: Սակայն հետագայում ստեղծվել են այնպիսի ֆայլերի մոդելներ, որոնք բազմաթիվ հատկանիշներով գերազանցում են XML-ին: Այսպիսի խնդիրների լուծման համար կա երկու ճանապարհ՝ կա՛մ համակարգի ամբողջական վերաշարադրում, կա՛մ մոդիֆիկացիա, որը ենթադրում է տվյալ համակարգի ինչ-որ ֆունկցիոնալ հատվածի փոփոխություն կամ ընդլայնում: Եթե համակարգը չափերով մեծ է կամ աշխատում է այնպիսի ոլորտում, որտեղ նրա կասեցումն անընդունելի է, ապա դրա վերաշարադրման դեպքում առաջացած ծախսերն ու խնդիրները կլինեն ավելի շատ, քան նրանից ստացված արդյունքը:

Այսպիսով՝ երկրորդ ճանապարհը խելամիտ լուծում կարող է լինել այս խնդրի համար. դրա միջոցով իրականացվում է տվյալ համակարգի ֆունկցիոնալի մոդիֆիկացում: Սակայն, պետք է նշել, որ այս դեպքում ևս կան խնդիրներ՝ կախված այն հանգամանքից, թե այդ համակարգի ծրագրային ճարտարապետությունը ինչ մոդելով է գրվել: Այսպիսի

խնդիրներից խուսափելու կամ դրանց ավելի արդյունավետ լուծում տալու համար հիմնականում օգտագործվում է միկրոսերվիսային ճարտարապետական մոդելը, որը ենթադրում է նմանատիպ ֆունկցիոնալների համախմբման և առանձին համակարգի մեջ տեղադրելու գաղափարը, այսինքն՝ ամբողջական համակարգը բաղկացած է լինում միմյանցից տարբեր միկրոսերվիսներից, որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է ֆունկցիոնալ տեսանկյունից միանման կոդի հատվածներ:

Խնդրի դրվածքը և մեթոդիկայի հիմնավորումը

Խնդրի դրվածքը հետևյալն է՝ գոյություն ունի մի համակարգ, որի ֆայլային համակարգի հիմքում ընկած են XML մոդելի ֆայլերը, որոնք պետք է ձևափոխել JSON-ի:

JSON-ի առավելությունները XML-ի նկատմամբ հետևյալն են.

- JSON մոդելում, ի տարբերություն XML-ի, առկա են տվյալների տարբեր տիպեր՝ տողային, թվային, զանգված, բուլյան, ինչը ենթադրում է, որ ծրագրավորողների կողմից սխալ թույլ տալու հավանականությունն ավելի փոքր կլինի: Իսկ XML-ում գրված ցանկացած ինֆորմացիա դիտարկվում է որպես string տիպի,
- JSON-ը աջակցվում է գրեթե բոլոր բրաուզերների կողմից, իսկ XML-ի դեպքում մի բրաուզերից մյուսին անցնելիս կարող են խնդիրներ առաջանալ,
- JSON-ը, ի տարբերություն XML-ի, ավելի քիչ տարածք է զբաղեցնում հիշողության մեջ, օրինակ՝

```
JSON:
{"books":[
```

```
{ "author": "Հովհաննես Թումանյան",
  "name": "Քաջ Նազարը" },
  { "author": "Շիրվանզադե",
  "name": "Արտիստը" },
  { "author": "Եղիշե Չարենց",
  "name": "Հեռացումի խոսքեր" }
}]
```

XML:

```
<books>
  <book>
    <author>Հովհաննես
Թումանյան</author>
    <name>Քաջ Նազարը</name>
  </book>
  <book>
    <author>Շիրվանզադե</author>
    <name>Արտիստը</name>
  </book>
  <book>
    <author>Եղիշե Չարենց</author>
    <name>Հեռացումի
խոսքեր</name>
  </book>
</books>
```

- Օգտագործողի տեսանկյունից JSON-ը ավելի ընթեռնելի է, քան՝ XML-ը,
- XML-ը բացի բուն ինֆորմացիայից պարունակում է նաև ավելորդ տողեր,
- JSON-ը աջակցվում է AJAX-ի ավելի շատ գործիքների կողմից, քան՝ XML-ը,
- JSON-ի դեպքում JavaScript-ի ձևափոխելու համար կարելի է օգտագործել JavaScript-ի eval() ֆունկցիան, իսկ XML-ի դեպքում պետք է հավելյալ գործողություններ կատարել,
- JSON-ում հնարավոր է օգտագործել զանգվածներ, իսկ XML-ում՝ ոչ [Walker]:

Այսպիսով, որպեսզի համակարգը փոփոխենք, անհրաժեշտ է այն կա՛մ ամբողջու-

թյամբ վերաշարադրել, կա՛մ դրա ինչ-որ ֆունկցիոնալ հատված մոդիֆիկացնել: Համակարգի վերաշարադրումն արդյունավետ գործնթաց չէ, քանի որ պահանջում է մեծաքանակ ռեսուրսներ կամ կարող է աշխատանքի կասեցման պատճառով առաջացնել խնդիրներ:

Հավելյալ խնդիրներից խուսափելու համար պետք օգտագործել այնպիսի ծրագրային ճարտարապետական մոդել, որը բաց կլինի փոփոխությունների համար և որում փոփոխություններ մտցնելն անդառնալի հետևանքներ չի ունենա, որպես այդպիսի մոդել կարող է ծառայել ներկայումս մեծ հայտնիություն վայելող միկրոսերվիսային ճարտարապետական մոդելը: Ի տարբերություն մոնոլիտ ճարտարապետական մոդելի՝ միկրոսերվիսային մոդելն ունի մի շարք առավելություններ: Դրանք են՝

- Հեշտ է ընկալման տեսանկյունից: Միկրոսերվիսային ծրագրի բաժանումը փոքր և պարզ բաղադրիչների ավելի ընթեռնելի է դարձնում հավելվածը:
- Ընդարձակելիություն: Միկրոսերվիսային հավելվածների ևս մեկ առավելությունն այն է, որ ամեն մի ծառայություն կարող է ընդարձակվել մյուսներից անկախ: Այսպիսով՝ վերջինիս գործընթացի վրա ավելի քիչ ժամանակ և ռեսուրսներ են ծախսվում, քան կծախսվեին, եթե հավելվածը լիներ մոնոլիտ ճարտարապետությամբ:
- Տեխնոլոգիայի ընտրության ճկունություն: Կարելի է չսահմանափակվել տեխնոլոգիաների ընտրության հարցում: Կարող է յուրաքանչյուր միկրոծառայության համար ընտրվել նոր տեխնոլոգիա:
- Ճկունության ավելի բարձր մակարդակ: Հավելվածի միկրոծառայության կամայական սխալն անդադառնում է

միայն այդ կոնկրետ ծառայության վրա, այլ ոչ թե՛ ողջ ծրագրի: Այսպիսով, նոր ծառայությունների ավելացումը կամ թարմացումը ավելի քիչ ռիսկեր են պարունակում:

- Անկախ կոմպոնենտներ: Բոլոր ծառայությունները կարող են փոփոխվել կամ թարմացվել իրարից անկախ՝ ինչը մեծ ճկունության հնարավորություն է տալիս: Մեկ միկրոծառայության սխալն ազդում է միայն այդ ծառայության վրա և չի ազդում բուն ծրագրի աշխատանքի վրա: Բացի այդ, ի տարբերություն մոնոլիտ ճարտարապետությունների, միկրոսերվիսային ճարտարապետությանը ստեղծված ծրագրում ավելի հեշտ է ավելացնել նոր ծառայություններ [Gnatyk]:

Նմանատիպ համակարգեր նախագծելու համար նախընտրելի է օգտագործել GoLang ծրագրավորման լեզուն: Go-ն բաց աղբյուրով ծրագրավորման լեզու է, որը հեշտացնում է պարզ, հուսալի և արդյունավետ ծրագրակազմի(software) կառուցումը: GoLang-ը ունի բազմաթիվ առավելություններ, դրանցից են՝

- Տիպի անվտանգություն. սխալ տիպերի օգտագործման հետ կապված սխալները ազդանշվում են ոչ թե կատարման, այլ կազմման ընթացքում՝ այդպիսով հնարավորություն տալով խուսափել հետագայում առաջացող բազմաթիվ խնդիրներից:
- Go-ն, ի տարբերություն ներկայիս տարածված ծրագրավորման լեզուների, ունի բարձր արտադրողականություն, դրա միջոցով գրված կոդը ընթեռնելի է և հակիրճ:
- Ունի մեծ ֆունկցիոնալություն ֆայլերի հետ աշխատելու համար [Effective Go]:

Ալգորիթմի նկարագրություն

Ալգորիթմի աշխատանքը բաժանվում է երկու մասի՝ առաջին հատվածը, որը պատասխանատու է XML-ը JSON-ի ձևափոխելու համար, և երկրորդ հատվածը, որը նախատեսված է արդեն պատրաստի JSON-ի մեջ փոփոխություններ մտցնելու համար:

```
func main() {
    err:= convert.ParseXmlToJson(xmlFilePath,
    jsonFilePath, xmlFileType)
    if err != nil {
        fmt.Println(err)
    }
    err = convert.JsonChanges(...)
    if err != nil {
        fmt.Println(err)
    }
}
```

convert.ParseXmlToJson մեթոդը որպես պարամետր ստանում է երեք փոփոխական՝

1. Xml ֆայլի տեղակայման ճանապարհը,
2. Հետագայում ստեղծվող JSON ֆայլի տեղը և անվանումը,
3. Xml ֆայլի տեսակը, քանի որ Xml ֆայլերը իրենց հերթին լինում են մի քանի տեսակի:

Իսկ convert.JsonChanges-ի իմպլեմենտացիան հողվածում գրված չէ, քանի որ նախատեսված է, որ տվյալ համակարգի ծրագրավորողները ցանկության դեպքում JSON-ի մեջ կարող են փոփոխություններ մտցնել:

```
func ParseXmlToJson(xmlFilePath string,
jsonFilePath string, xmlFileType string) error {
    xsltStr, root:= getXslt(xmlFileType) // տվյալների
    բազայից վերցվում են տվյալ ֆայլին հատուկ
    xslt-ն և նրան հատուկ արմատային թեգը
    xmlFile, err:= os.Open(xmlFilePath) // բացվում է
    XML ֆայլը
    if err != nil {
        return errors.New("Opening file error: " +
        err.Error())
    }
}
```

```

defer xmlFile.Close() //Մեթոդի աշխատանքի
վերջում փակվում է XML ֆայլը
xmlData, err:= ioutil.ReadAll(xmlFile)
if err != nil {
return errors.New("Reading file error: " +
err.Error())
}
xmlData =
replaceAll160SpaceTo32Space(xmlData)
//փոխարինումը 160 (Non Breaking Space)
դեպի Char 32(Normal Space)
Այս հատվածում կարելի է xml ինֆոր-
մացիայի հետ փոփոխություններ կատարել,
օրինակ՝ եթե թեգեր կան, որոնք այլ տեսք
պիտի ունենան կամ այլ անվանում:
xmlDataOfTheRoot, err:=
cutDataOfTheRoot(xmlData, root) //Քանի որ
xml-ը ավելորդ տողեր է պարունակում
հեռացվում են այդ տողերը և մնում է բուն
ինֆորմացիան
if err != nil {
return errors.New("Xml Cutting of the root: "
+ err.Error())
}
encodedData, err =
replaceBracketToText(xmlDataOfTheRoot)
//Քանի որ փակագծերը({}) xml-ը json-ի
ձևափոխելուց կարող են առաջացնել
խնդիրներ, ապա նրանք փոխարինվում են
տողերով
mapData, err:=
mxj.NewMapXml([]byte(encodedData))
//ձևափոխում է xml ինֆորմացիան
տվյալների կառուցվածքներից քարտեզով
if err != nil {
return errors.New("Xml Parsing error: " +
err.Error())
}

```

```

jsonData, err:= mapData.Json() //Ձևափոխում է
քարտեզը JSON տիպի ինֆորմացիայի
if err != nil {
return errors.New("Json Parsing error: " +
err.Error())
}
jsonFile, err:= os.Create(jsonFilePath)
//Ստեղծում և բացում է JSON տիպի ֆայլ
if err != nil {
return err
}
defer jsonFile.Close() //Մեթոդի աշխատանքի
վերջում ֆայլը փակելու համար է
նախատեսված
if _, err:= jsonFile.Write([]byte(jsonData));
//Ինֆորմացիան արտագրում է JSON տիպի
ֆայլում
err != nil
return errors.New("Json writing to file error: " +
err.Error())
}
return nil
}

```

Հեղադրության արդյունքները

Տվյալ համակարգը կարելի է օգտագործել կառավարական համակարգերում: Օրինակ՝ Եվրոպայի պառլամենտի իրավական համակարգերի ֆայլերը հիմնականում լինում են xml տիպի, քանի որ գրվել են նախորդ դարում, և այդ իսկ պատճառով այդպիսի համակարգերի ֆայլերը զբաղեցնում են անհամեմատ մեծ տարածք, օրինակ՝ 02013R0575-20191225_EN ֆայլի Xml մոդելը զբաղեցնում է 2,3ՄԲ տարածք, իսկ JSON մոդելը 1,9ՄԲ, այսինքն՝ գործնականում ֆայլի չափերը փոքրացել են 0,4MB-ով (նկ.1), 02014R0600-20160701_EN ֆայլի չափերը փոքրացել են 53KB-ով (նկ.2):

Նկ. 1.

WS -127	02013R0575-20191225_EN.json	1.9 MB	JSON
📄	02013R0575-20191225_EN.xml	2.3 MB	XML document

02013R0575-20191225_EN ֆայլի ձևափոխման արդյունքը.

Նկ. 2.

WS -127	02014R0600-20160701_EN.json	194 KB	JSON
📄	02014R0600-20160701_EN.xml	247 KB	XML document

02014R0600-20160701_EN EN ֆայլի ձևափոխման արդյունքը.

Եզրակացություն

Ներկայումս աշխատող տեխնոլոգիապես հին համակարգերի, և ինչու ոչ, նաև որոշ նոր համակարգերի խնդիրը նրանց մոդիֆիկացիայի համար փակ լինելու մեջ է: Համակարգի ճարտարապետության հիմքում ճիշտ մոդելների ընտրությունը բերում է վերջինիս անվտանգության և արագագործության մեծացման, ինչի արդյունքում համակարգը

միևնույն ժամանակում ավելի շատ գործողություններ է կարողանում կատարել: Ցանկացած համակարգ կարելի է փոփոխության ենթարկել այնքանով, որքանով մեզ թույլ կտան այդ համակարգի ֆունկցիոնալ պահանջները, սակայն միշտ չէ, որ փոփոխություն կատարելը ճիշտ որոշում է: Երբեմն ավելի ճիշտ է վերաշարադրել տվյալ համակարգը, քան այն փոփոխել:

Գրականության ցանկ

1. Alysa Walker, “JSON vs XML: What's the Difference?": Guru99, 01. September 2022, <https://www.guru99.com/json-vs-xml-difference.html>
2. Romana Gnatyk, “Microservices vs Monolith: which architecture is the best choice for your business?": N-iX, 01. September 2022, <https://www.n-ix.com/microservices-vs-monolith-which-architecture-best-choice-your-business/>
3. “Effective Go”, 01. September 2022, https://golang.org/doc/effective_go

THE OPERATION PRINCIPLE OF A SOFTWARE MODEL
TRANSFORMING XML TO JSON

Gevorg Margarov

PhD in Technical Sciences, Professor

NPUA, ITTE Institute, ISSD Chair

gmargarov@gmail.com

Narek Naltakyan

MA Student

NPUA, ITTE Institute, ISSD Chair

nareknaltakyan1@gmail.com

Aghasi Seyranyan

MA Student

NPUA, ITTE Institute, ISSD Chair

aghasi.seyranyan@gmail.com

Martin Mirzoyan

MA Student

UESTC, CSE School

martinmirzoyan00@gmail.com

Abstract

Nowadays, in the operations of software systems, files belonging to different types are often used, which from time to time need to be changed, both from the point of view of the program information and from the point of view of the given file type.

For many systems, it is a problem to switch from one type of a file to another, and for them a software model has been developed in the form of a microservice, which makes it possible to manage this transition without problems, considering all possible exceptional situations. The GoLang programming language was chosen for the development of the project model. Basically, a similar problem can arise in systems designed for judicial, banking, and other fields, which were written in the last century, when XML model files were up-to-date, and these files were the basis of their work. However, in the future, such file models were created, which are superior to the XML model files in many features. This article discusses a similar case, where the problem is that an XML model file needs to be converted into a JSON model file without losing program information.

Keywords: XML, JSON, microservice, GoLang, file system.

Ներկայացվել է՝ 07.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 01.11.2022թ.

DEVELOPMENT OF FUZZY-PID CONTROL SYSTEM FOR MULTYROTOR UAV USING FACE RECOGNATION ALGORITHM

Avetik Baskovchyan

Postgraduate student

EUA, Chair of Information Technologies and Applied Mathematics

avik.baskovchyan@gmail.com

Abstract

This article presents a model of the control system of a multi-rotor drone, which is a combination of 2 models, Proportional Integral Derivative and Fuzzy logic. In order to obtain the most accurate values, instead of modeling, a real multi-rotor drone, DJI TELLO, was chosen, on which the designed control system was used. The main advantage of this system lies in the development of an algorithm for the joint application of not only PID but also Fuzzy logic controllers, using the values taken by the Open CV library with the image captured by the quadcopter camera as an input value. This article presents a drone control model that solves the problem of automatic control of one of the most popular drones, the DJI TELLO drone, by taking information received from the camera as an input value. Based on the sensor data, a hybrid control system is built that uses a fuzzy logic controller to tune the parameters of the PID controller. The principle of work consists in determining the position of the face found using sensor values in a matrix system with a selected surface, according to which the created membership functions provide the required coefficients to the Proportional Integral Derivative controller with a precise calculation, with a much higher degree of accuracy compared to a separate Proportional Integral Derivative controller with.

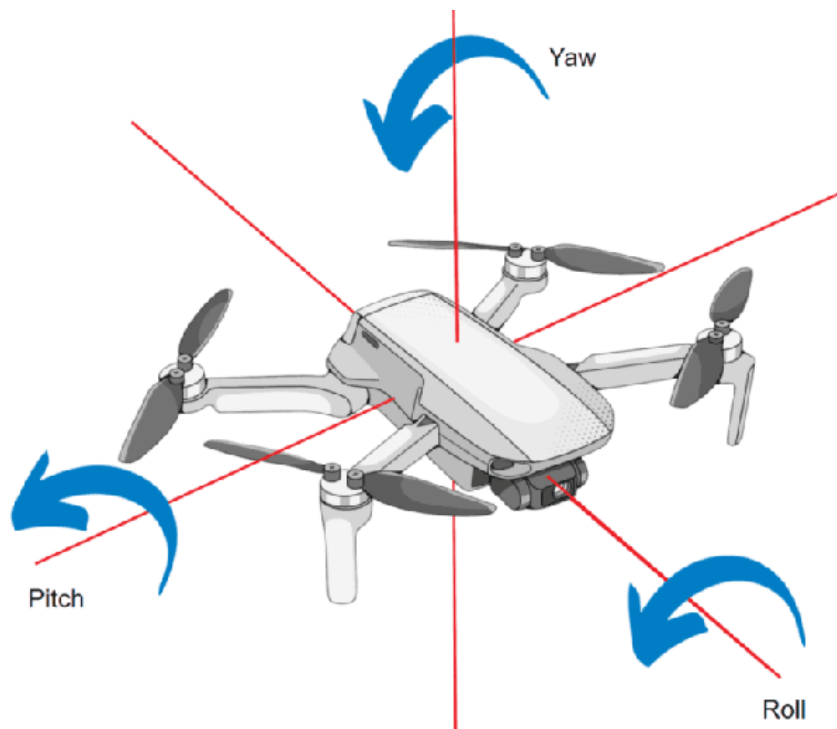
Keywords: Drone, PID, Fuzzy logic, Automation system, Control system, Face recognizes

Introduction

Currently, unmanned aerial vehicles are widely used in various fields, one of which is the application of face recognition and the obtained results through the data provided by the camera. It can be used both in everyday life and in military work, for pursuit and search. It is necessary to have a drone control system that can work in real time with information received from sensors, taking into account the tasks assigned to it. The solution to a similar problem is provided by the control and use of a multi-rotor unmanned aerial vehicle (UAV) using programming languages. This article presents a hybrid Fuzzy-PID model of UAV control in Python, which rightly gives more

accurate values than systems with PID and Fuzzy logic controllers separately [Carvajal et al, 249-270]. In the article, the DJI RYZN TELLO [Dhaval Joshi Dipankar Deb S. M. Muyeen, 9-11] drone was selected as a test UAV, through which the performance results of the designed algorithm were presented under real conditions. The Python OpenCV libray was chosen as a working environment, based on the results obtained, the Fuzzy-PID controller automatically determined the direction of movement of the quadrotor according to the following 3 parameters: roll, pitch, yaw. roll, pitch, yaw angles for a quadcopter (Figure 1).

Figure 1



roll, pitch, yaw angles for quadrotor

During the execution of the work, in addition to the Python language, the Simulink package of the MATLAB software environment and the Fuzzy Toolbox [Putri et al., 65-71] were also used to obtain the graphic representation of the input and output results for the Fuzzy logic controller, whose parameter values are obtained from Python code, based on real-time drone flight.

Literature review

The controllers used for drone control are various, one of them is the hybrid Fuzzy-PID controller, which is presented in [Kuantama et al., 519-532], using separate PID and Fuzzy-PID controllers, where better results are obtained for the Fuzzy-PID controller. A similar study, but for another drone AR.drone model, is presented in [Prayitno et al., 1-6], where the time difference and overshoot difference of PID and Fuzzy logic controllers is discussed. For both of the articles, overshoot (about 20%) and settling times(3-5s) are worse than in our case.

Problem setting

Taking into account the popularity of the DJI TELLO drone, the cheapness of the price and the

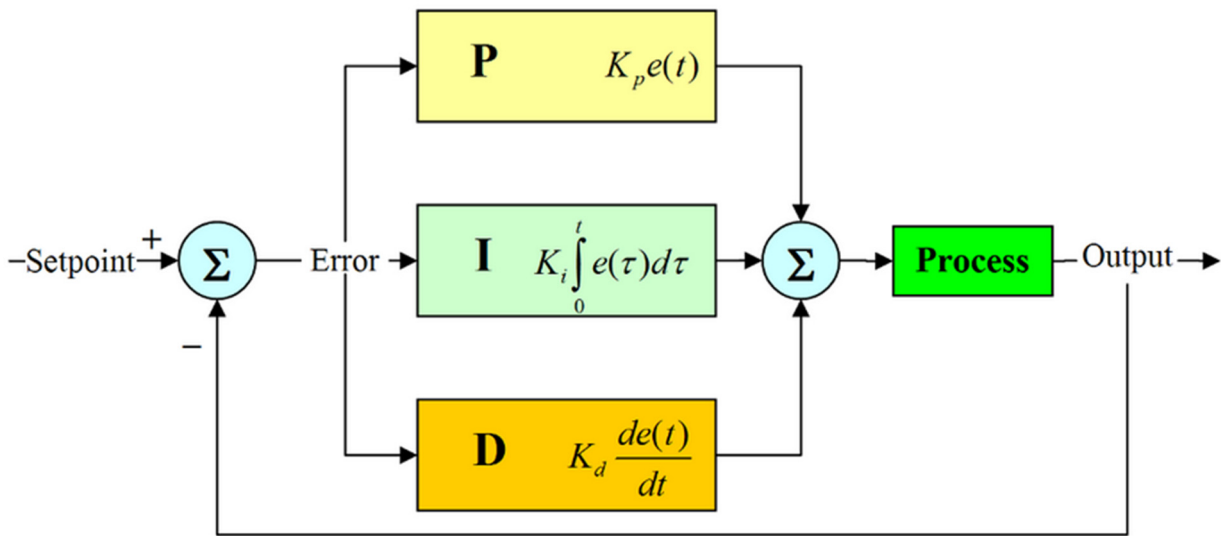
parameters corresponding to the price, it becomes a problem to use the drone in the economy and many other areas. The article aims to create a more accurate control system that will be applicable for a specific DJI TELLO drone, using the Python programming language, which is acceptable for the DJI TELLO drone.

Scientific novelty: This article presents a real model of the UAV for DJI TELLO drone, that is, a control system was built based on the real values, in which the membership functions of the Fuzzy-logic controller was adjusted, through which the individual parameters of the PID system were controlled and the drone was operated with the created system in real conditions. The presented model is innovative, because a hybrid control system was studied and created, which is applicable in real life and has not been found in the studied literature.

Fuzzy-PID controller

As mentioned, a Fuzzy-PID controller was used to control the quadcopter, which is an improvement of the results of the PID controller through Fuzzy logic. The basic scheme of the PID controller is shown below (Figure 2).

Figure 2

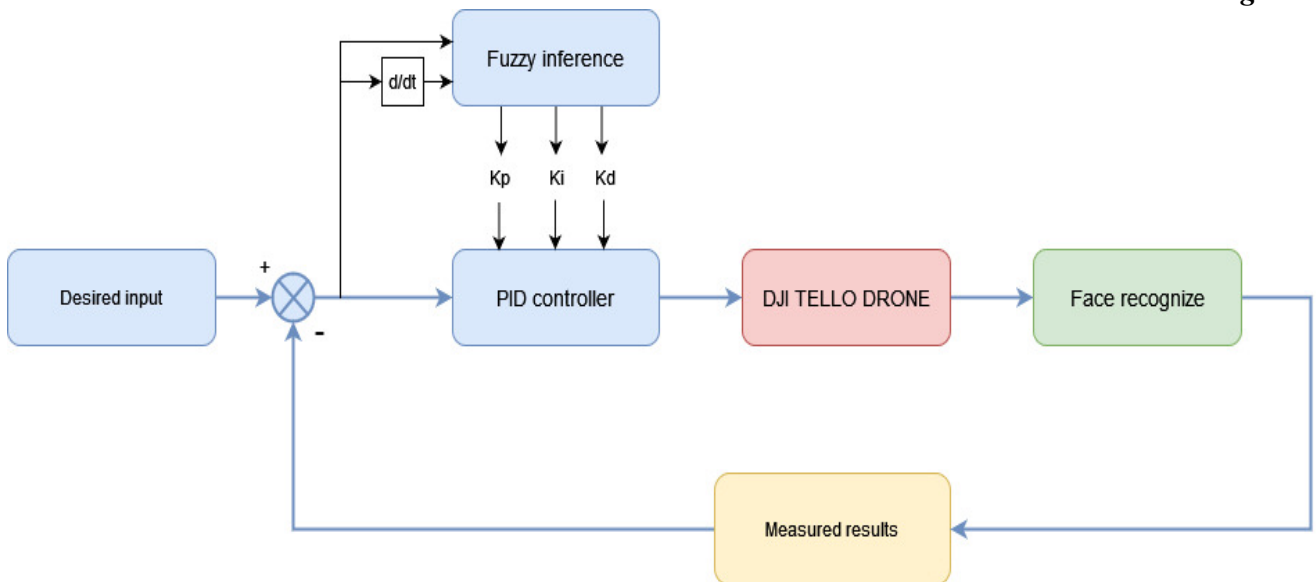


PID controller's basic diagram

Where P,I,D are the coefficients of the corresponding proportional, integrator, differentiator components, and e is the function of time[Heong Ang, G. Chong, Yun Li, 559-576]. As can be seen from Fig. 2, the elements P, I, D of the

PID system have coefficients K_p, K_i, K_d , the automatic calculation of which is the function of the Fuzzy logic controller. The block diagram of the general control system is shown in (Figure 3).

Figure 3



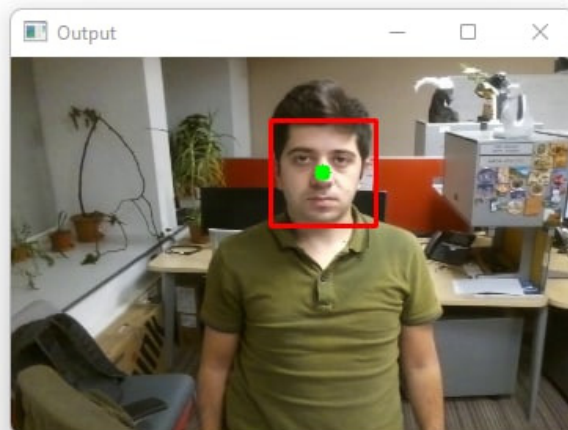
Block diagram of the designed system

As can be seen from Figure 3, the values obtained as a result of the operation of the feedback system [Gasparyan, 343-351], entering the Fuzzy logic controller with the appropriate error, automatically calculates the necessary K_p, K_i, K_d

coefficients for the PID and provides the PID controller. The variables necessary for the fuzzy controller are obtained from the OpenCV [Culjak, 59-65] library, the data obtained from camera is presented in (Figure 4).

Figure 4

```
Center [202, 72] Area 4096
Center [201, 71] Area 4225
Center [200, 71] Area 3969
Center [200, 71] Area 4225
Center [200, 71] Area 3969
Center [199, 71] Area 3969
Center [199, 72] Area 4225
Center [198, 72] Area 4096
Center [198, 73] Area 4225
Center [198, 73] Area 3844
Center [197, 73] Area 3844
Center [197, 72] Area 3844
Center [197, 72] Area 3721
Center [197, 72] Area 3844
Center [197, 73] Area 3969
Center [198, 73] Area 3844
Center [198, 73] Area 4225
```



Face recognition results, area and center coordinates

The results shown in Fig. 4 show the data obtained by the quadcopter's camera, based on which the Fuzzy system observes the location of the case: near, far, left and right, performing appropriate actions by changing the direction and speed of the quadcopter as necessary. Using the camera, face recognition is obtained, as shown in Figure 4, a square is built for the recognized face, the values of

which are represented by the coordinates of the center and surface. Parallel to the movement of the recognized face, the presented parameters are changed by transferring them to the controller, which determines the direction and speed of the drone's movement. The code for face recognition and obtaining necessary values (area, center) is presented in (Figure 5).

Figure 5

```
def findFace(img):
    faceCascade = cv2.CascadeClassifier("Resources/haarcascade_frontalface_default.xml")
    imgGray = cv2.cvtColor(img, cv2.COLOR_BGR2GRAY)
    faces = faceCascade.detectMultiScale(imgGray, 1.2, 8)

    myFaceListC = []
    myFaceListArea = []

    for (x, y, w, h) in faces:
        cv2.rectangle(img, (x, y), (x + w, y + h), (0, 0, 255), 2)
        cx = x + w // 2
        cy = y + h // 2
        area = w * h
        cv2.circle(img, (cx, cy), 5, (0, 255, 0), cv2.FILLED)
        myFaceListC.append([cx, cy])
        myFaceListArea.append(area)

    if len(myFaceListArea) != 0:
        i = myFaceListArea.index(max(myFaceListArea))
        return img, [myFaceListC[i], myFaceListArea[i]]
    else:
        return img, [[0, 0], 0]
```

Face recognition

Figure 6 shows the algorithm of face recognition and movement direction determination using Python code.

Figure 6

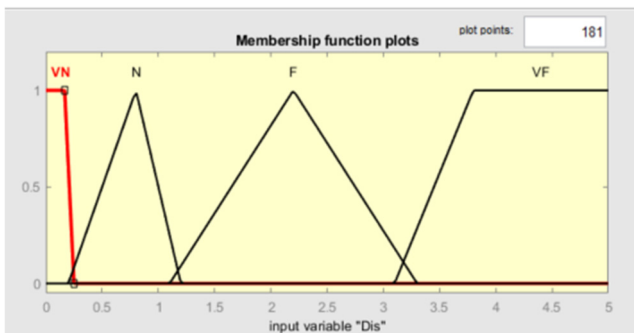
```
def trackFace(info, w, pid, pError):
    area = info[1]
    x, y = info[0]
    fb = 0
    error = x - w // 2
    speed = pid[0] * error + pid[1] * (error - pError)
    speed = int(np.clip(speed, -100, 100))
    if area > fbRange[0] and area < fbRange[1]:
        fb = 0
    elif area > fbRange[1]:
        fb = -20
    elif area < fbRange[0] and area != 0:
        fb = 20
    if x == 0:
        speed = 0
        error = 0
    return error
```

Determining the direction and speed of the drone

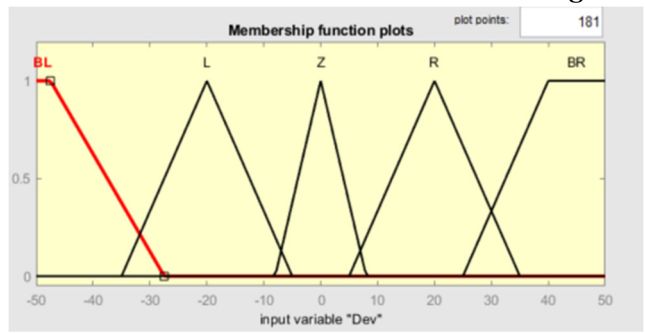
Based on the values obtained as a result of the work of the codes presented in Fig. 5 and Fig. 6, a Fuzzy logic system was created with the

corresponding membership function, whose graphic representation using the Fuzzy GUI tool of the MATLAB software is shown in (Figure 7 a, b, c).

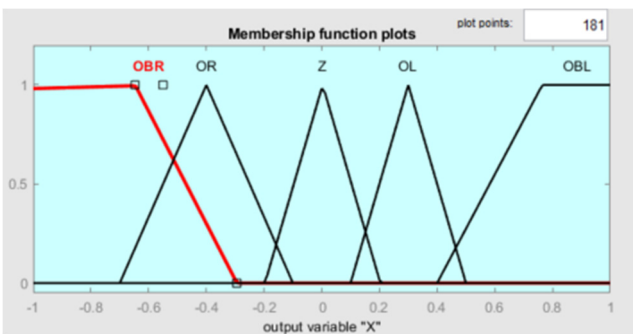
Figure 7



a



b



c

Fuzzy membership functions

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ

Figure 7 a,b,c shows the defines membership functions of 2 inputs and 1 output for fuzzification.

For the membership functions shown in Fig. 7 (2 inputs and 1 output), the rules presented in were created table (Table 1).

Table 1

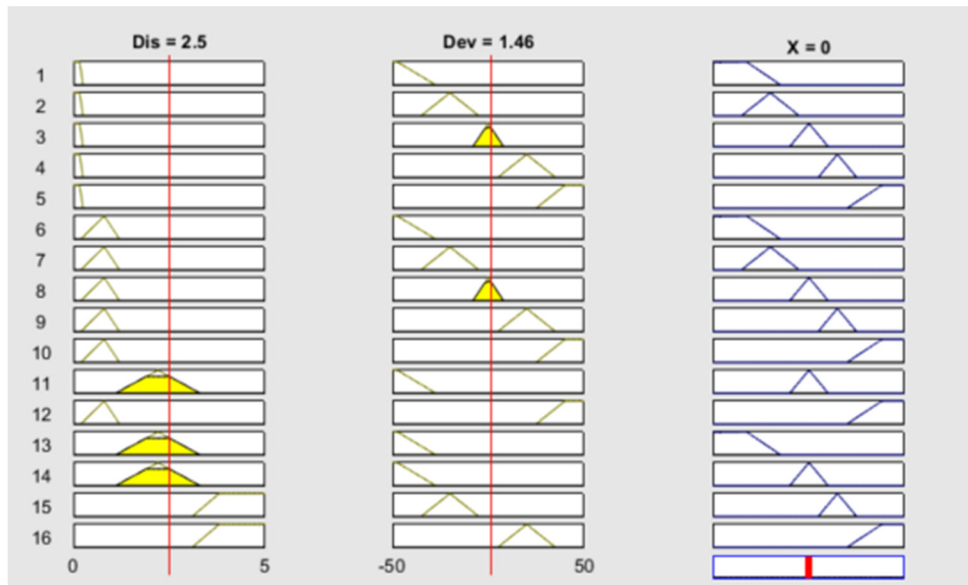
I1/I2	BL	L	C	R	BR
VN	OBR	OR	OR,OL,Z	OL	OBL
N	OR	OR	OR,OL,Z	OL	OL
F	OBR	OR	OR,OL,Z	OL,Z	OL
VF	OBR	OR	Z	OL	OBL

Fuzzy Inference system rules

where VN-very near, N-near, F-far, L-left, Z-zero, R-right, B-big, BR-big right

The graphical values obtained for the rules presented in Table 1 are shown below (Figure 8, Figure 9).

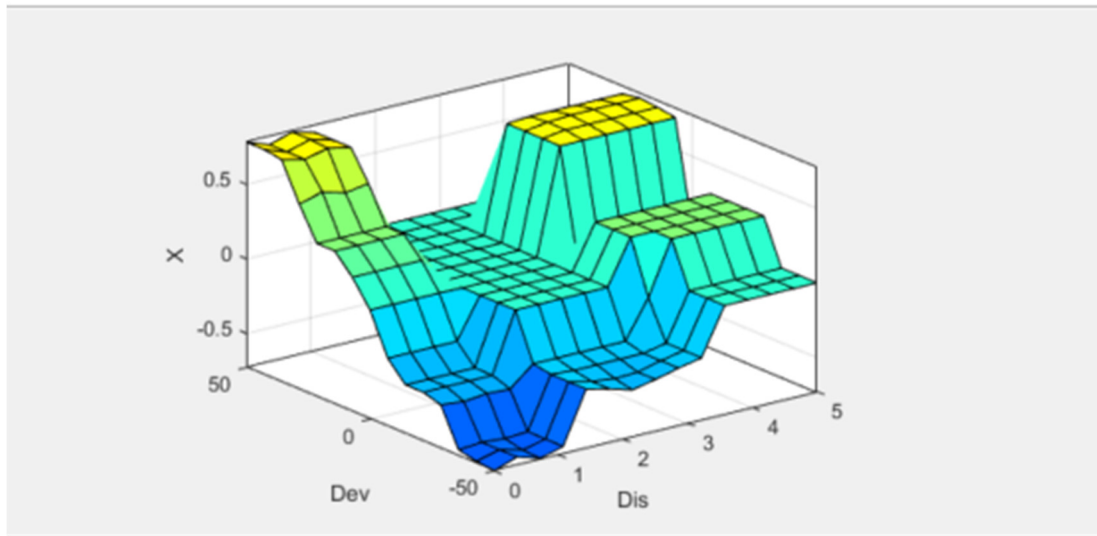
Figure 8



Graphic view of selected rules

The rules are created according to the logical approach, if Input_1 VN & Input_2 BL then OUT is BR and all other rules follow the same principle:

Figure 9



Surface diagram of membership function and rules

Fuzzy-PID controller Fuzzy and PID controller connection through the code is shown in (Figure 10).

Figure 10

```
self.P=self.kp*self.error
self.D=self.kd*self.eder
self.I=self.ki*self.esum
pid=self.P+self.I+self.D
```

P,I,D parameters with python code

Where: P,I,D are the searchable values of Proportional, Integral, Differential variables respectively, Kp-comparative coefficient, Ki-integrating component coefficient, Kd-differentiating component coefficient, error, esum-integral error, eder-process variable differential.

Results obtained

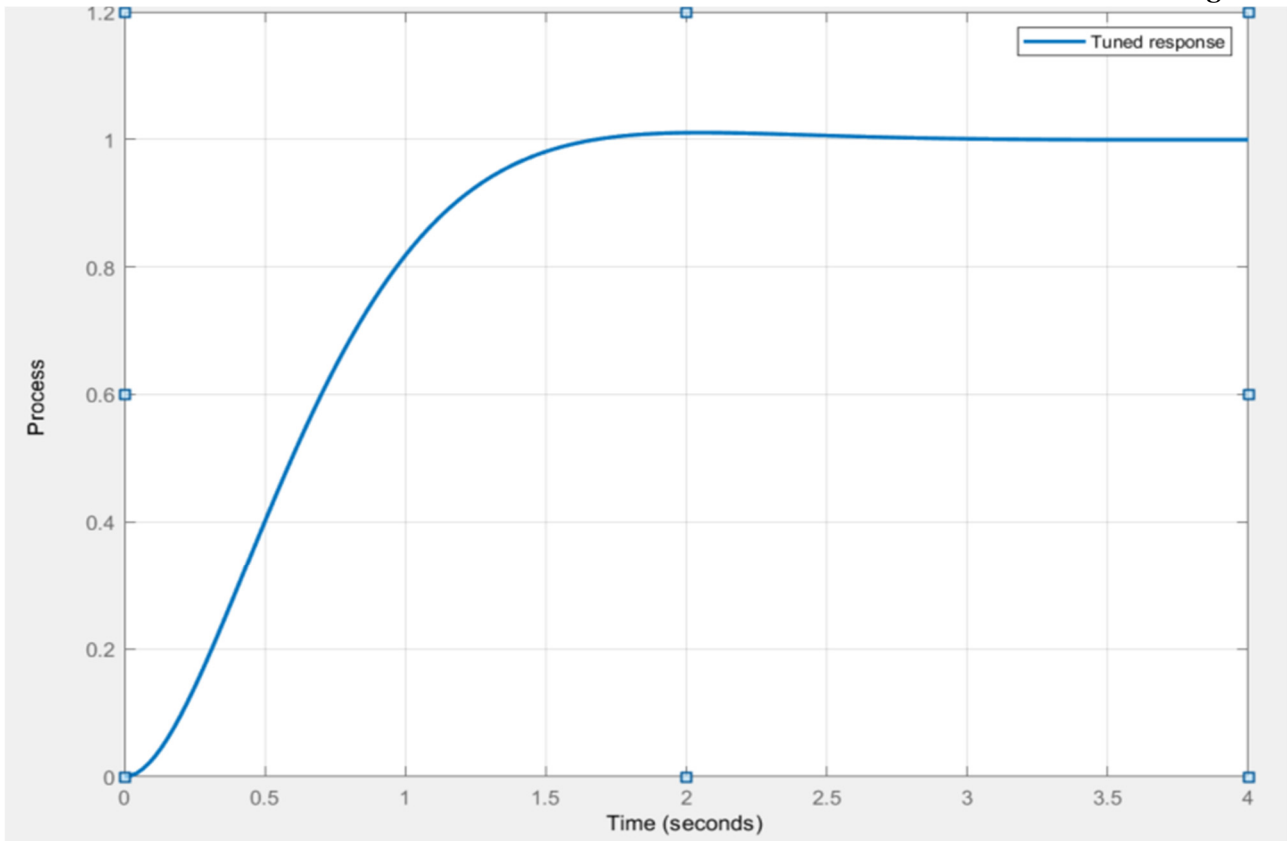
As already mentioned, the designed control system receives appropriate signals from the camera,

i.e. the fixed distance from the quadcopter, the latter's position with respect to the center of the drone, and calculates the necessary Kp, Ki, Kd coefficients for the basic PID system using the Fuzzy logic controller. The results generated during the test flight are shown below.

$$K_p = 2.1, K_i = 0.899, K_d = 1.22$$

The output graph obtained as a result of the work of the code is shown in (Figure 11).

Figure 11



Time dependence of the process

where the dependence of the drone's flight height on time is presented, it shows that in 1.5s the drone was adjusted, reaching the pre-specified height of 1m.

The values corresponding to the graph shown in Fig. 11 are presented in (Table 2).

Table 2

Rise Time	0.971 sec
Settling Time	1.49 sec
Overshoot	1.06%
Peak	1.01
Phase Margin	70.2 deg
Closed-loop stability	Stable

Results obtained

Table 2 shows the performance results of the drone after tuning. Considering the fact that the control system presented in the article was created specifically for the DJI TELLO drone, it is not realistic to make a comparison with other models due to parameter differences. The presented system is hybrid, using fuzzy logic for the value adjustment of the PID controller. In general, it follows from the values presented in the literature review section that

the obtained overshoot and settling time values are sufficient to consider the proposed problem solved.

From the values shown in Table 2, it becomes clear that the values of the control system created on the real Drone correspond to the expected values, in particular, very fast adjustment time, absence of Overshoot [Mystkowski, 1187-1196]. Thus, it can be said that the system designed using the Python language meets the requirements.

Conclusion

The combination of the control system presented in the article with the face recognition algorithm meets the expected values, automatically providing precise control for the quadcopter. Since the results of the designed model are very good in

real use (overshot 1.06%, settling time 1.49sec), it can be confidently said that the work performed meets the requirements. The work was done with the help of Python, OpenCV, Matlab tools with the example of a real four-screw as a result of creating a system with practical application.

List of literature

1. J. Carvajal, G. Chen, H. Ogmen, “Fuzzy PID controller: Design, performance evaluation, and stability analysis”, Information Sciences, Volume 123, April 2000, Issues 3–4, Pages 249-270,
2. Dhaval Joshi Dipankar Deb S. M. Muyeen “Inverted Docking Station: A Conceptual Design for a Battery-Swapping Platform for Quadrotor UAVs”, February 2022, pp 9-11
3. Anggie Prahastuti, Haris Rachmat, Denny Sukma Eka Atmaja “Design Selection of In-UVAT Using MATLAB Fuzzy Logic Toolbox”, International Conference on Soft Computing and Data Mining, 2017, pp 65-71
4. Oleg Gasparian, “On Application of Feedback Linearization in Control Systems of Multicopters”, In book: Advanced Technologies in Robotics and Intelligent Systems, 2020 (pp.343-351)
5. Ivan Culjak, David Abram, Tomislav Pribanic, Hrvoje Dzapo, Mario Cifrek, “A brief introduction to OpenCV” 2012, pp 59-65
6. Arkadiusz Mystkowski, “Implementation and investigation of a robust control algorithm for an unmanned micro-aerial vehicle”, August 2014, Robotics and Autonomous Systems 62(8), pp 1187-1196
7. A. Prayitno, V Indrawati, I Trusulaw, ”Comparison of PID and Fuzzy Controller for Position Control of AR.Drone”, 2017 *IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng.* 190 012006
8. E. Kuantama, T. Vesselenyi, S. Dzitac, R. Tarca, “PID and Fuzzy-PID Control Model for Quadcopter Attitude with Disturbance Parameter”, INTERNATIONAL JOURNAL OF COMPUTERS COMMUNICATIONS & CONTROL ISSN 1841-9836, 12(4), 519-532, August 2017
9. K. H. Ang, G. Chong, Yun Li, “PID Control System Analysis, Design, and Technology”, IEEE Transactions on Control Systems Technology 13(4), 2005, pp. 559-576.

Ներկայացվել է՝ 10.10.2022թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 02.12.2022թ.

**Խմբագրության հասցեն. Հայաստանի Հանրապետություն,
Երևան 0037, Դավիթ Անհաղթի 10**

Հեռ. (374 10) 24 00 38

Ֆաքս (374 10) 24 00 38

Վեբկայք <http://www.eua-collection.am>

Էլ. փոստ. journal@eua.am

Համակարգչային ձևավորումը՝ Մ. Գևորգյանի
Սրբագրությունը՝ Գ. Պետրոսյանի

Ստորագրված է տպագրության 22.12.2022թ.

Ֆորմատ՝ 60x84/16 Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 14.75 մամուլ: Տպաքանակ՝ 100:

Հայաստանի եվրոպական համալսարան
հրատարակչություն,
Երևան 0037, Դավիթ Անհաղթի 10